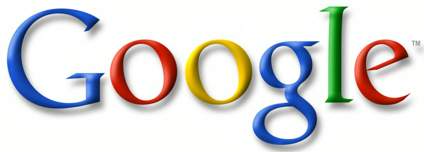

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

Ban

Dragutin grof Khuen-Hedervåry

i njegovo doba.

Napisao

MARTIN POLIĆ.

ZAGREB 1901.
IZDAO JEDAN HRVATSKI RODOLJUB.
TISKARA I LITOGRAFIJA MILE MARAVIĆA.

Jedan od velikih englezkih pisaca prošloga vieka, pjesnik i filozof Samuel Johnson, kaže negdje u svojim spisima, da povjest može najbolje onaj pisati, koji je doživio dogadjaje, što ih opisuje. Možda ova tvrdnja ide predaleko, nu svakako stoji, da ako takav pisac ima nešto objektivnoga historičkoga duha, može poslužiti potomstvu opisujuć dogodjaje, koji su se sbili pred njegovim očima.

Svatko je o tome uvjeren, da se ova osamnaestgodišnja banova era ističe znamenitim dogodjajima u političkom i kulturnom životu naroda i da će se u hrvatskoj povjesti dugo spominjati ban, komu je bilo sudjeno, da u dugačkom nizu godina stvori ili pripomogne stvoriti vrlo važna politička i kulturna djela. I potomstvo i onaj naraštaj, koji sada dozrieva za javni život, pa i čitava mladja narodna inteligencija uvidjeti će iz ovoga opisa, kako su se pod banovim uticajem razvijale sve te važne narodne sgode, a iz njegovih mnogih izjava, koje su ovdje pobilježene, a koje potiču od vrlo iskrena i otvorena državnika, razabrati će, koji je bio cilj i pravac njegovu djelovanju. U prvom redu mora svakoga zanimati razvitak ustavnih odnošaja, utemeljenih nagodbenim zakonom, koji je za nedogledna vremena uredio državopravne odnošaje izmedju obje kraljevine, spadajuće pod ugarsku krunu sv. Stjepana, no jednaku pažnju pobudjuje i nutarnji kulturni razvitak zemlje, u kojem se ogleda vriednost temeljnoga zakona za narodni život. Oboji ovaj razvitak stoji u nerazriešivoj svezi kao uzrok i posljedica. Tu će se najprije vidjeti, koliki je napor morao ban prije svega uložiti u to, da ustali državopravni odnošaj, koji je bio razkliman prijašnjim potresnim dogodjajima, a u to je ime želio, da se iz unionističkih elemenata zemlje obrazuje čvrsta ustavna stranka, bez koje nebi mogao ništa izvesti zakonitim ustavnim putem. I u ovo prvo vrieme, koje je bilo obilježeno vrlo abnormalnim okolstima, stajao je banu pred očima zadatak, da pod svaku cienu uzdrži ustav a iz njegove izjave, kojom se je predstavio hrvat-

skomu saboru, prosjevaju sve one intencije, koje su ga u tom nastojanju vodile. Orisana je, premda samo u glavnim momentima, i parlamentarna borba, koju su ban i narodna stranka morali u to vrieme povesti sa protunagodbenim elementima, koji su zastupali znatan dio naroda, a koji se nisu žacali otvoreno izjaviti, da žele rušiti temelj, na kojem je poslie duge periode nesporazumaka osnovan trajni zakoniti odnošaj izmedju Hrvatske i Ugarske. Ovo je danas historički dogodjaj, a i najveći dio tih muževa već i nesudjeluje u javnom životu, čuvstvo pak pravednosti i objektivnosti zahtjeva, da se na te muževe, koji su imali svoj patriotičan ako i pogriešan politički pravac, nenapada nikakovim suvišnim rekriminacijama, koje poštenu čovjeku nebi dolikovale. Hvala Bogu, da su ta vremena minula i da se danas u hrvatskom saboru može sasvim mirno razpravljati i sa nasliednicima onih muževa i njihova programa.

Osiguravši ban sudjelovanjem narodne stranke ustavni i parlamentarni razvitak zemlje, počeo je, kako će se to iz daljnjega opisa razabrati, provadjati svoj nutarnji kulturni program na duševnom i ekonomičkom polju, a tu moraju udariti u oči mnoge činjenice, koje najbolje razjašnjuju njegove namjere. Već sama narodna stranka ili saborska većina nije sada, gdje ovaj rad počima, više ono, što su bile njezine predšastnice; one su, istina, dosta radile na kulturnom polju, naročito narodna stranka pod banom Ivanom Mažuranićem, no u tom su ju radu priečili mnogi uzroci, koje je banu pošlo za rukom ukloniti; koji su bili ti uzroci, to jasno proizlazi iz banovih izjava kao i iz razvitka dogodjaja. Sada će svatko opaziti, koga mogu uvjeriti objektivne činjenice, kako ban i u javnoj upravi, koja je dvie godine iza njegova nastupa preustrojena, i u ustavnom životu, traži samo sposobne, pouzdane, intelektualno spremne sile, koje mu imadu pomagati kod provadjanja kulturnoga programa. Pošto je ban imao državničku misiju, da narod i zemlju izmiri sa njihovim državopravnim zakonitim stanjem i da činom pokaže, koliko se na tom temelju može uraditi za boljak naroda, valjda je naravno, da je tu misiju želio provesti pomoćju sposobnih i pouzdanih ljudih. Ovo se s toga mora ovdje naglasiti, što mu se uzprkos ovim jasnim činjenicama pripisivala u to vrieme od strane njegovih domaćih protivnika namjera, da radi to javno stanje pogoršati.

Narodna stranka, koja se je pod banom obrazovala kroz saborske izbore, bila je po svojoj temeljnoj ideji i po svojem nutarnjem organizmu strogo unionistička, jer on nije mogao trebati onakove stranke, koja je pod banom Mažuranićem vlastitom vodji i banu svojim frondeurstvom i svojom neodlučnošću otežčavala vladavinu, te ga je onda ostavljala na cjedilu, kada je bio sa svih strana okružen zapriekama; nije takodjer mogao trebati stranku, koja i pod njegovim neposrednim predšastnikom nije još uvjek shvaćala svoga poziva, a koju su dogodjaji, desivši se pod konac njegove vladavine, tako uzdrmali, da već nije bila ni sposobna za izvršavanje ustavnih i parlamentarnih zadataka. Ovo je sada nova stranka, u kojoj su doduše ostali mnogi elementi staroga organizma, no u koju je sada stupilo mnogo sposobnih mladjih sila, a koju je ban zadahnuo životom svojih ideja i svojih intencija. Ovako rade drugi ustavni državnici, pa se ona tvrdnja, koja se je u to vrieme čula od strane banovih protivnika, kao da je on stvorio nekakovu svoju osobnu stranku, može svesti na to, da je on unionističku stranku zemlje preporodio, da je predobio i na javno polje izveo vrlo mnogo sposobnih mladjih elemenata, s kojima je na zakonodavnom polju radio izvesti svoj politički i kulturni program. A sada počima era intenzivnoga nutarnjega rada, preustrojstvo javne uprave, stvaranje novih kulturnih i ekonomičkih zavoda, unapredjivanje narodno-gospodarskih svrha, izgradjivanje cesta, podizanje škola i ostalo, počima dakle živo djelovanje u svim kulturnim granama narodnoga života. Na ovaj banov rad, koji je najvećim dielom potekao iz njegove inicijative, morala se je tečajem ovoga djela položiti osobita važnost, jer samo uspjesi od ovakova rada imaju svoju najtrajniju vriednost za narodni život. Ova stranka morala se je nazvati kulturnom unionističkom strankom, jer je njezin rad pretežito kulturnoga značaja, koji se odrazuje iz njezinoga saborskoga djelovanja. Ban je za tim uz ustavno sudjelovanje ove stranke stvorio kulturnu upravu, a tko bi smio kazati, da nije namjeravao stvoriti takovu kulturnu upravu ban, koji je pred sabor iznesao osnove o ustrojenju najvažnijih gospodarskih i kulturnih odsjeka kod vrhovne zemaljske uprave, veterinarskog, šumarskog, statističkog, koji je preustrojen, pa i tolikih drugih; koji je na čelu zemaljske uprave posvetio duševnoj kulturi zemlje najveću pažnju; ustrojio toliko novih

stolica na sveučilištu, za koje se je trošak tečajem njegova banovanja podvostručio; osnovao toliko novih naučnih, naročito stručnih zavoda duševnoga i ekonomičkoga smjera, posvetio osobitu pažnju pučkoj nastavi, a svuda nastojao, da na čelo tim zavodima i institucijama postavi najsposobnije ljude, što ih je mogao naći u zemlji. Nitko neće kazati, da je sve zasnovano ili stvoreno što zemlja treba, no koliko se je moglo stvoriti uz ograničena financijalna sredstva i sa razpoloživim umnim silama, to je i polučeno, a tolikim investicijama u kulturnom i gospodarskom životu udaren je temelj budućem napredku.

Na ovom uvodnom mjestu mogu se iztaknuti samo glavni momenti toga banova dielovanja, mogu se iztaknuti samo glavne ideje, koje su ga u tom djelovanju vodile i koje je on nastojao oživotvoriti, gdje mu je to samo bilo moguće. A može se ovdje još nešto spomenuti o banovoj gospodarskoj akciji, koja je danas kod vrhovne zemaljske oblasti u punom jeku. Tko da zaboravi na regulaciju rieka i potoka, na izsušavanje močvara i melioraciju tla, što se sve danas izvadja u zemlji na temelju pod banom donešenog zakona, na uzdržavanje i stvaranje zemljištnih zajednica, koje će u istinu biti od epohalne važnosti za naš narod; na regeneraciju vinograda, koja se je pod njim zasnovala, na oplemenjivanje stočarstva, unapredjivanje ostalih gospodarskih grana, čemu su takodjer imale služiti tolike regionalne izložbe, gospodarsko-šumarska izložba držana godine 1891. u glavnom gradu Zagrebu, te sudjelovanje zemlje na dviema ugarskim izložbama, na kojima se je domaći obrt proslavio kao i na svjetskoj parižkoj izložbi, koja je naročito doniela veliku pohvalu naprednoj narodnoj kulturi duševnoga pravca. No ekonomički život ove zemlje neodvisi samo od djelovanja njezinih autonomnih činbenika, nego i od podpore, koja joj se imade pružati iz zajedničkih državnih sredstava, kao i od djelovanja zajedničkih državnih faktora. A nitko nemože sumnjati, da je ban, koji je želio, da narodu omili njegov državopravni odnošaj, te faktore na to poticao, da vrše prema Hrvatskoj zakonom preuzete dužnosti, pa se počam od godine 1885. moglo opaziti, da se sada ipak više grade željeznice, koje su imale otvoriti nove putove domaćem izvozu, te su se i ovi uspjesi morali zabilježiti kao povoljan znak našega ekonomičkoga razvitka. Ban, kojemu su

ti zajednički državni krugovi, već radi porekla njegova imenovanja, vazda donosili najveće povjerenje, mogao je ovdje više uraditi od njegovih predšastnika. I on je ovako izpunio obećanje, zadano u svojem nastupnom saborskom govoru, da će naime te zajedničke krugove po dužnosti, koju je prema njima preuzeo, vazda upozorivati na sve naše potrebe, koje padaju u njihov državni djelokrug. Ovdje se je morao konstatovati znatan financijalni uspjeh, koji se je polučio nagodbom, sklopljenom prije deset godina izmedju Hrvatske i Ugarske kao i nekojim drugim, u to vrieme donešenim zakonskim odredbama, kojima je zemlji namaknut toliki veći prihod, da se je sada moglo više ulagati u kulturne svrhe i u gospodarske investicije.

No i koliko ekonomički život naroda traži, da mu se radi njegove važnosti obrati najveća pozornost, to se ipak za obstanak i budućnost naroda pripisuje veća važnost napredku duševne kulture, u kojoj se odražavaju sve individualne vlastitosti naroda. Za ovu kulturu učinjeno je pod banom zaista mnogo a ovo potvrdjuju činjenice, koje se iztiču u njegovu djelovanju oko duševnoga boljka. Ove se činjenice svuda opažaju u tečaju razvitka, a ovdje se ima samo spomenuti, da su ban i narodna stranka svuda unapredjivali intesese znanosti, umjetnosti kao i u obće narodne prosvjete. No napredak kulture odražava se poglavito u ukupnosti čitavoga narodnoga života. Ustavna vlast, koja stvara dobre zakone i dobru prosvietljenu upravu, širi pravu kulturu u najšire narodne slojeve, diže sviest i moralnu snagu velike narodne mase. Može se iz činjenica razabrati, koliko se je dobrim zakonima i dobrom upravom radilo učiniti za pučku nastavu, za naobrazbu nižeg stališa u gospodarstvu; može se vidjeti, kako se je podizanjem stručnih škola radilo unaprediti naobrazbu gradjanskoga stališa te podignuti njegovu privrednu snagu, da se u utakmici života uzmogne uzdržati i razviti; kako se je pučki učiteljski stališ, komu je i materijalna budućnost danas bolje osigurana, nego je bila prije, radilo usavršavanjem postojećih a podizanjem novih učiteljskih škola podići na viši stepen naobrazbe a ovo su sve takovi momenti kulturnoga rada te ustavne vlasti, koji joj zajamčuju patriotično priznanje svih prosvietljenih sinova zemlje. Njegovali su se najviši naučni i znanstveni

ciljevi; udaren je temelj ustrojenju medicinskoga fakulteta a zamišlja se već i ustrojenje najvišeg učilišta za tehničke znanosti, čim samo bude zemlji moguće, da uz ograničena financijalna sredstva uzmogne oživotvoriti i taj kulturni zahtjev javnoga mnienja. Broj srednjih škola se je umnožao a važno je takodjer, da su mnoge od njih preustrojene u smjeru, koji više odgovara zahtjevima družtvenoga razvitka. Obratila se takodjer sva pažnja naobrazbi ženskoga spola, koji u ženskom liceju pa u tolikim ženskim stručnim školama ima zavode, gdje se može osposobiti za praktičan život. Umjetnosti je podignut sjajan hram u novom narodnom zemaljskom kazalištu; pojedini su umjetnici raznih grana podupirani, pa se može kazati, da se je ovdje i više stvorilo, nego to podnosi načelo o slobodnom razvitku pojedinih stališa. Zemlja je kroz čitavo to vrieme bila u istinu prvi mecenat toga umjetničkoga stališa, jer još uvjek ima u narodu malo takovih ljudih, koji bi umjetnost htjeli podupirati. Tko dakle misli, da su ove kulturne grane glavna uporišta narodnoj budućnosti, mora banu priznati, da je njegovo djelovanje bilo obsežno i svestrano. Nego bana je u tom vodio još jedan obzir, koji kulturno-historička znanost posvema odobrava. Ne smije sav kulturni život naroda odvisiti od vladine podpore, nego samo narodno družtvo mora da iz sebe stvara napredak. Može se to najbolje vidjeti kod pojedinih konkretnih primjera. Ako jugoslavenska akademija, taj naš prvi hram znanosti, ne nalazi podpore u intelektualnim krugovima naroda, nemože vlada u tom pogledu ništa učiniti. Sve vladine podpore nemogu stvoriti jednoga umnoga čitatelja više njezinih znanstvenih publikacija, nemogu umanjiti za jedan eksemplar hrpu njezinih knjiga, koje se nagomilavaju u njezinoj sgradi, jer se nemogu razturati u narodnoj inteligenciji. Ovu narodnu inteligenciju vlada nemože probuditi iz njezinog mrtvila ili driemeža, kao što ban, koji je dao podići toli sjajan hram kazalištnoj umjetnosti, nije tim činom mogao odmah stvoriti i polaznike njezinih predstava. Povjest će priznati banu, da je duševnu prosvjetu naroda vazda njegovao osobitom brigom, a iz njegovih izjava u saboru, koje se tiču te kulture, može se razabrati, koje su ga intencije vodile u tom pravcu. Bila je stara bajka, da se jedan unionistički državnik nemože zagrijati za ovakove prosvjetne ciljeve naroda, jer eto vidimo, kako ih najznamenitiji i najumniji izmedju tih

državnika svojom moćnom podporom zakriljuje. A ovo je od neocienjive važnosti za čitavi naš budući život te mora uplivati i na političko mišljenje javnoga mnienja, koje je u takove tvrdnje možda vjerovalo. I ovdje vodi bana ono glavno načelo, da mora ustavna vlast činom pokazati narodu, koli dragocjenu stečevinu ima on u svojoj državopravnoj autonomiji, koja mu osigurava podpuno neodvisan napredak u narodnom duhu. Tko ovdje traži jamstva za očuvanje narodnoga individualiteta, priznati će patriotičnom zahvalnošću banu, da je ta jamstva umnožao znatnim brojem po njemu stvorenih kulturnih uredaba.

Morale su se na osobiti način iztaknuti banove načelne izjave, koje se tiču državopravnoga odnošaja izmedju Hrvatske i Ugarske te nekih drugih ovamo spadajućih pitanja, o kojima se je kroz to vrieme zametnula razprava u saboru. Ban je ovdje prokrčio u narodnoj stranci pa i u većem dielu naroda, put nazorima, koji označuju evoluciju toli glede shvaćanja položaja bana kao i glede shvaćanja našega državopravnoga odnošaja. Banovi predšastnici na banskoj stolici nisu nigdje jasno označili, kako se ima shvaćati taj položaj bana kao i odnošaj Hrvatske unutar državne zajednice. Barun Rauch bio je parlamentarno sasvim pasivan te je dolazio u sabor samo u najredjim sgodama; za Kolomana Bedekovića nije u obće ni bilo sabora; Mažuranić nije to takodjer učinio, jer on nije bio državnik unionističkoga mišljenja, nego mu je stajalo poglavito do toga, da prema narodu, koji je valjalo izmiriti sa javnim stanjem, prikaže sve stečevine, koje za zemlju proiztiču iz nagodbenoga zakona; a ujedno je, nastojeći razpršiti svaku sumnju, koja se je mogla u ugarskim krugovima poroditi glede njegovih intencija, dao lojalnu izjavu o samom sebi. Ban grof Pejačević nije takodjer ostavio takovu načelnu enuncijaciju a morali su ga još uvjek vezati obziri prema stranci, koja je bila proizvod prijašnjih odnošaja. Ban nije mogao imati ovakovih osobnih ili taktičkih obzira kao oba njegova predšastnika, nego je upotrebio više nego jednu prigodu saborske debate ili koju inu konkretnu sgodu, da otvoreno kaže, kako se ima prosudjivati i položaj nagodbenoga bana i zakoniti odnošaj zemlje u okviru zajednice. Ove njegove izjave bile su vrlo važne, pa i onaj, tko se s njima neslaže, nesmije ih olako uzimati; jer se tu radi o najživotnijim stvarima za zemlju. No

ovdje se nesmije smetnuti s uma, da je ban imao izpraviti mnogu krivu teoriju, koja se je znala dotle javljati u javnomu mnienju i da je imao posla sa govornicima, koji su ignorirali ovu državnu zajednicu, neuvažujuć dužnostih, koje je Hrvatska po zakonu na sebe preuzela. No kada se ove banove izjave čitaju hladnokrvnim mirom, što ga iziskuje narav predmeta, neće se u njima naći absolutno ništa drugo, što već nije ustanovljeno nagodbenim zakonom ili što već neleži u njegovu duhu, ako i jest istina, da je markantna banova individualnost i duh realističnoga državnika dala svemu tomu oštrijeg ili preciznijeg izraza, a ovo je bilo nuždno u oči one struje u jednomu dielu javnoga mnienja i parlamentarnih krugova, koja se toli rado kreće u idealnim sferama.

Ovomu je djelu svrha, da pruži sliku osamnaestgodišnjega djelovanja bana, koji je toli duboko zahvatio u javni i kulturni život naroda; onda opis tolikih važnih dogadjaja, koji su se u to vrieme sbivali a koji će sa svojim posljedicama djelovati i na kasniji narodni razvitak. Piscu ovoga djela, koji po svim svojim željama i osjećajima nemože drugo nego da ljubi ovu svoju hrvatsku otačbinu, koja je zanj najplemenitija zemlja svieta, nemože biti ni na kraj pameti, da opisujuć povoljni doista razvitak u sadašnjosti u ičem okrnji slavu njezine prošlosti. A on je duboko uvjeren, da Hrvatska u svezi sa kraljevinom Ugarskom, kako je utemeljena postojećim zakonom i zaštićena državnom zajednicom, ide u susret sigurnoj svojoj budućnosti. Muževi, koji tu zajednicu učvršćuju te pod njezinim okriljem stvaraju u zemlji kulturni napredak, koji jača politički i narodni individualitet hrvatskoga naroda, ti muževi vrše spasonosno patriotično djelo na boljak Ugarske i Hrvatske. Ban je ovo djelo poduzeo i izvršio, stvorivši u zemlji javno stanje, koje jamči mirni nezapriečeni razvitak narodnih sila, te se mogu obistiniti njegove plemenite rieči, zabilježene na drugom mjestu, da je ova zemlja pozvana, da riešava najveće zadatke civilizacije, pa da bude domovina sretna i zadovoljna naroda. Njegovo se ime nemože nikad izbrisati iz kulturne povjesti hrvatskoga naroda kao bana, koji je kulturi dao novoga poleta i snage, a u narodnoj političkoj povjesti, koja je spojena s udesom kraljevine Ugarske, ostat će mu ime državnika i bana, koji je na temelju zakona, kojemu je on pribavio velik ugled, vazda na-

stojao, da u nerazriešivom odnošaju izmedju oba naroda uzkrisi stara historička vremena ljubavi i sloge, da uzkrisi ideju onoga srdačnoga sporazuma, koji može biti najčvršći štit njihovoj državnoj zajednici.

I ovaj čas imaju ban i narodna stranka da rieše vrlo važan zadatak, koji se stiče u obnovi financijalne nagodbe s Ugarskom. Danas se naravno nemože znati, kakav će biti uspjeh njihovomu patriotičnomu nastojanju, no temeljita je nada, koju narod crpi iz postavljenih opravdanih zahtjeva kraljevinskoga odbora, da će ta nagodba uroditi povoljnim financijalnim rezultatima za zemlju. Ban, koji je razvitak duševne i materijalne kulture u okviru autonomnoga položaja podigao na tako napredni stepen, nemože a da najživlje ne podupre narodnu stranku, koja radi i zemlji i njezinoj vladi namaknuti sredstva, da se taj kulturni razvitak uzdrži na današnjoj visini. A Ugarska će jamačno rado privoljeti, da zadovolji svim opravdanim zahtjevima narodne stranke kao i bana, koji je više i uspješnije od ikojega svoga predšastnika učvrstio zakoniti i moralni temelj državne zajednice izmedju nje te njezine vjerne i lojalne saveznice Hrvatske. I ovo je sklapanje novoga financijalnoga odnošaja, koji imade autonomiju zemlje postaviti za buduće desetgodište na čvrst materijalni temelj, bio jedan od onih važnih javnih razloga, koji su morali svjetovati, da se oriše kulturno i političko djelovanje bana i narodne stranke za prošlih osamnaest godina.

BAN

DRAGUTIN GROF KHUEN-HEDERVÁRY

I NJEGOVO DOBA.

I.

(Nutarnji položaj pred odstupom bana grofa Pejačevića; sgoda sa dvojezičnim grbovima; nemiri po zemlji; odstup grofa Pejačevića; držanje narodne stranke; obustava ustava i imenovanje kr. povjereničtva; imenovanje novoga bana.)

Od dana, kojim je u Hrvatskoj i Slavoniji zavladao novi državopravni odnošaj, na osnovu nagodbe izmedju nje i posestrime kraljevine Ugarske, imala je Hrvatska na čelu, neračunajući prelaznu eru banskoga namjestničtva Vakanovićeva, pet banova: baruna Raucha, Kolomana Bedekovića, Mažuranića, grofa Ladislava Pejačevića i sadašnjega bana grofa Dragutina Khuen-Hedervaryja. Od trideset i tri, od toga časa minule godine, ide ih osamnaest na sadašnjega nosioca banske časti, a ovo je tim značajnije, što nijedan tih muževa nije na bansku stolicu zasio uz kritičnije javne okolnosti od njega, i što nijedan nije imao da se bori sa većim zapriekama, koje su mogle svaki čas prevrnuti njegovu stolicu; u istinu je malo tko i u Hrvatskoj i u Ugarskoj vjerovao u trajnost njegove vladavine.

Godina 1883. bijaše jedna od najburnijih i najznamenitijih u čitavom našem javnom životu posliednjih četrdeset godina. Krajina se bješe istom spojila sa materom zemljom i u lipnju te godine izabrala prve zastupnike u sabor. Ona stranka u zemlji, koja je po svojem programu odklanjala svaki sporazum sa vlastnim faktorima Ugarske i Hrvatske na osnovu uzakonjenog javnog stanja, bješe tih godina uzela mah, a krajiški izbori još pojačaše njezinu snagu. U sabor bude u krajiškom području izabran i razmjerni dio zastupnika narodnosti srbske, pa se sada moralo očekivati, da će se u saboru obrazovati nova frakcija, narodnosti srbske, pa bi i taj novi elemenat u parlamentarnom životu imao utjecati na njegov dalnji razvitak. U zemlji vladaše nezadovoljstvo iz raznih uzroka, koji su se u glavnom mogli svesti na loše ekonomičko stanje naroda; na tolike nesporazumke, političke i gospodarske naravi, koji izbijahu u od-

nošaju izmedju obih kraljevina; kao i na nedostatnu javnu upravu, navlastito obćinsku, koja se je lomila pod teretom prenesenoga djelokruga. Ban grof Pejačević, postigavši spojitbu Krajine, s kojom je svoje ime nerazriešivo spojio u narodnoj povjesti, imao je doduše osbiljnu namjeru, da ukloni te uzroke nezadovoljstvu, u koliko je za to dosizala njegova moć, ali mu to do toga časa ne podje za rukom. Njegov upliv bijaše poslie krajiških izbora ipak tolik, da bi bio mogao razviti u tom pravcu reformatornu djelatnost. U saboru je imao jaku većinu, na koju se je mogao osloniti ne samo prema domaćoj opoziciji, nego i prema mjerodavnim ugarskim krugovima. S ovima se doduše u mnogo čem nije slagao, no njihov uzajamni odnošaj ne bijaše ipak tako uzdrman, da je ugrožavao njegov položaj na čelu zemlje. U zemlji je imao proti sebi oba krila opozicije: neodvisnu narodnu stranku, koja se bješe obrazovala tri godine prije toga uslied razkola u saborskoj većini onda stranku prava. Njegov odnošaj prema neodvisnoj narodnoj stranci bijaše sasvim napet tako radi načelnih oprjeka kao i radi mnogih osobnih momenata. Stranka je sjala umnom snagom pojedinih njezinih članova, koji su se mogli smatrati intelektualnim vodjama opozicijonalnoga pokreta proti domaćim vladajućim krugovima kao i proti Ugarskoj. U širokim slojevima naroda nisu imali osobito jak korjen. Takav čvrst korjen bješe počela u narodu hvatati stranka prava, pa kao što su već krajiški izbori pokazali njezin napredak, moralo se očekivati, da će budući saborski izbori, koji su se sliedeće godine imali obaviti, poslati u sabor još veći broj njezinih članova. Izmedju bana grofa Pejačevića i ove stranke u saboru vladao je do toga časa takav odnošaj, da se je pored svih oprjeka i žestokih razmirica, parlamentarni život mogao još uviek razvijati normalnim putem. Njezin vodja Ante Starčević, koji je najmanje umio komu laskati ili sakrivati svoju misao, vodeći u ovoj saborskoj periodi glavnu rieč u ime svoje stranke, priznavao je grofu Pejačeviću dobru volju i osobnu čestitost, a ovaj momenat ublaživaše oprjeku izmedju načelnih protivnika. Jedino se moglo opaziti, da se svakim danom raztvara veći jaz izmedju te stranke i banova doglavnika baruna Živkovića, s kojim je stranka dolazila u neprestane i neobično žestoke sukobe.

Ovako stajaše nutarnji položaj, kad se u mjesecu kolovozu

porodiše prvi nemiri, iza kojih je sliedio niz potresnih događjaja, koji poremetiše nutarnji poredak i ugroziše sam ustav, uzakonjen državopravnom nagodbom.

Uzroci tim nemirima ili onomu duševnom razpoloženju onoga diela pučanstva, u kojem su se ti nemiri porodili, bijahu mnogovrstni, no nemogu se ovdje razjašnjivati s razloga, što ovo razdobje javnoga života spada na predhodnu periodu, gdje se ti uzroci mogu potražiti. Povod im bijaše, da je ravnatelj zemaljskih financija u Zagrebu, Antun David, koji je već prije radi svoje poznate škole kod financijalnoga ravnateljstva, radi strogoga utjerivanja poreza, pa i radi mnogih drugih čina i odredaba bio trn u oku javnoga mnienja, dao u noći od 6. do 7. kolovoza snimiti sa sgrade financijalnoga ravnateljstva kao i sa sgrade u Gundulićevoj ulici, u kojoj su još i danas smješteni nekoji zajednički uredi, do toga časa uobičajene grbove sa hrvatskim napisom, a mjesto tih dao postaviti nove grbove sa hrvatskim i magjarskim napisom. Ovaj čin Davidov pobudi nezadovoljstvo, koje je nekoliko dana tinjalo, dok 15. kolovoza ne buknuše u Zagrebu ozbiljni nemiri, koji se onda razprostrieše po svoj zemlji. Množtvo, brojeći od prilike 1000 osoba, krene toga dana poslie podne, na samu katoličku Gospojinu, pred financijalnu sgradu u Gundulićevoj ulici te prislonivši ljestve poskida te nove cimere, a tako uradi i na financijalnoj sgradi u gornjem gradu. Svoju nakanu izvršilo je u tako kratkom vremenu i s tolikom brzinom, da ga gradski redarstveni i financijalni stražari, koji su na te grbove pazili, nisu u tome mogli spriečiti. Novinstvo, navlastito opozicijonalno, bilježeći tu sgodu, ističe kao osobito značajan i radostan momenat, da je to isto množtvo prošlo s poštovanjem kraj susjedne sgrade u Gundulićevoj ulici, na kojoj bijahu postavljeni zajednički grbovi sa hrvatskim nadpisom al ne samo da nije diralo u te, na zakonu osnovane embleme ugarsko-hrvatske državne zajednice, nego ih je i pozdravilo sa simpatičnim uzklicima.

Kada su ti dvojezični grbovi postavljeni, nije se ban grof Pejačević desio u Zagrebu već u Budimpešti a odmah se i doznalo, da je to učinjeno ne samo bez njegove privole nego bez svakoga znanja njegova kao i bez znanja vrhovne upravne oblasti. U zemlji nije bilo žive duše, navlastito nije bilo nijednog političkog faktora, koji nije te dvojezične grbove smatrao

*

protuzakonitima, a taj njihov protuzakoniti značaj proizlazio je nesumnjivom jasnoćom iz temeljnoga nagodbenoga zakona. Svi ustavni faktori zemlje uzeše se sada pozivati na taj temeljni zakon, tražeći u njem svoje glavno ili jedino uporište i izvodeći iz §§ 52. i 62. koji govore o službenom hrvatskom jeziku i o zajedničkom grbu sjedinjenih kraljevina Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, protuzakonitost tih cimera. Ban grof Pejačević i hrvatski ministar Bedeković izjaviše se u tom smislu otvoreno u ministarskoj konferenciji, koja je u povodu zagrebačkih nemira i nasilnoga čina množtva držana u Beču; u Zagrebu se sastadoše najugledniji članovi saborske većine u konferenciju, koja odriešito stupi na to stanovište te izjaviše, da neće podupirati nijedne domaće vlade, koja bi samo za dlaku odstupila od ovoga zakonitoga stanovišta. Sve ove izjave pozvanih činbenika zemlje, odišući zakonitom sviešću kao i odlučnom voljom, da se temeljnomu zakonu ima pribaviti legalnim putem zadovoljština, imale su ujedno umiriti uzrujano javno mnienje kao što i predusresti daljnje nemire, pošto je vladala temeljita bojazan, da će se i po ostaloj zemlji razširiti. Ova se je bojazan u punoj mjeri i obistinila; ti su, naime, nemiri, do mala obuhvatili jedan dio zagrebačke županije, mal ne čitavo Zagorje županije varaždinske, a kasnije i banovačku Krajinu, pa je trebalo duže vremena, dok su jakom oružanom silom ugušeni.

Ti dogadjaji u Hrvatskoj pobudiše naravno najveću pažnju monarkije, naročito Ugarske, u kojoj svi faktori javnoga mnienja i ustavnoga života uzeše jednodušno zahtievati, da se prije svega ima izcieliti nasilni i nezakoniti čin, koji je počinilo množtvo skinuvši dvojezične grbove, pa da se ti grbovi imaju na svečani način uzpostaviti. Sada se opet pokazaše, kao što je to bivalo prije i poslie kod raznih sgodah, razlike u mišljenju i tumačenju nagodbenoga zakona, izmedju ugarskih i hrvatskih krugova. Nagodbeni zakon doduše nigdje ne govori o tom, kakav napis ima biti na sjedinjenom grbu kraljevine Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije; zakon propisuje samo grb a ne propisuje nikakova napisa. No pošto zakon ustanovljuje hrvatski jezik kao službeni i za zajedničke oblasti unutar kraljevine Hrvatske i Slavonije; pošto je ovo u istinu tako jasna i imperativna ustanova, da joj nemože pomutiti smisla nikakovo

sofistično tumačenje, nije ugarskoj štampi kao što niti njezinim javnim muževima moglo nikako poći za rukom, da dokažu tobožnju zakonitost tih dvojezičnih grbova. Doznalo se sada, što u Hrvatskoj nije bilo poznato niti samom banu i zemaljskoj vladi, da su takovi dvojezični grbovi bili već godinu i dvije prije toga postavljeni na nekojim zajedničkim uredima izvan Zagreba, navlastito u gradu Osieku a pošto proti toj odredbi zajedničkoga ministra financija grofa Szaparyja, koju je izvršio financijalni ravnatelj David, nije u Hrvatskoj u prvi mah nitko prigovorio, jer je malo tko o tome štogod znao, mogli su oni misliti, da se tomu neće nitko oprieti, budu li i dalje tako radili. Ovaj momenat bijaše s toga važan, što je grof Szapary, koji je čak hotio dokazati, da ti dvojezični grbovi nisu protuzakoniti, u ugarskom parlamentu tvrdio, da je ta okolnost bila poznata i banu grofu Pejačeviću i autonomnoj hrvatskoj zemaljskoj vladi. Proti toj tvrdnji ustao je grof Pejačević označiv ju prosto netemeljitom. Grof Pejačević izjavi, da ga je četrnaest dana iza toga, što je nastupio bansko dostojanstvo, posjetio financijalni ravnatelj David, te mu priobćio, da mora po ministrovu nalogu izvjesiti te dvojezične grbove. Ova namjera nije onda izvršena, jer je ban preko hrvatskoga ministra uspio, da to sprieči. Poslie nije već o tome bilo nikada govora.

U ministarskim konferencijama, koje su u to vrieme viećale najvećim dielom u Beču, te kojim je naravno prisustvovao i ban grof Pejačević, bude napokon zaključeno, da se dvojezični grbovi imadu uzpostaviti svuda, gdje su silovitim načinom skinuti i ban pozvan, da taj zaključak izvrši. Pošto su i on i hrvatski ministar Bedeković u tim konferencijama otvoreno izjavili, da te grbove smatraju protuzakonitima, nije se od njega moglo očekivati, da će se tomu pozivu odazvati te ovako sa vlastitim osvjedočenjem doći u sukob. I razpoloženje duhova u Hrvatskoj kao što i izjave pozvanih ustavnih činbenika bijahu tim grbovima tako odlučno protivni, da mu kao ustavnomu banu nije već sada ni bilo moguće, da izvrši taj zaključak, pa mu nije drugo preostalo nego da podnese ostavku.

Ovako je zemlja ostala bez bana i to u času, koji je i iz drugih uzroka bio u istinu vrlo kritičan. U raznim krajevima zemlje vladahu već sada nemiri i mjestimice tako krupni izgredi, da je već javni poredak bio vrlo osbiljno poremećen, pa je na-

stala nužda, da se tomu stane na kraj. Koliko su god mogli imati pravo javni muževi i stranke u Hrvatskoj, koji nisu te nemire smatrali tako opasnima, da bi se radi njih morao obustaviti redoviti ustavni život, nisu se ipak mogli oteti uvjerenju, da se ovo neizvjestno stanje nemože bez većega uštrba za zemlju produžiti; koliko se je god zakonita ustavna sviest morala tomu opirati, da se zavede izvanustavno stanje, nije se opet dalo osporiti, da se u Hrvatskoj nebi bio mogao naći ni jedan ustavan čovjek, koji bi u oči one izjave saborske većine i u oči jednodušno označene volje čitavoga naroda mogao ruku pružiti, da se ti dvojezični grbovi uzpostave. A i nemiri po zemlji bijahu obuhvatili već tolike krajeve i uzeli takav rapidan mah, da su rodoljubi, videći, kako narod ludo srta u propast i gubi glavu, morali najposlje poželiti, da se oni uguše energičnom rukom. Svi oni muževi u Hrvatskoj, koji stajahu na čvrstom nagodbenom temelju, bijahu jednodušni u mnienju, da su dvojezični grbovi protuzakoniti, pa da nitko, poštujuć temeljni zakon, nemože pružiti ruke, da se iznova uzpostave. Svi patriotični muževi iskreno požaljivahu nemire, koji su u tom povodu, premda takodjer i iz mnogih drugih uzroka u zemlji nastali; svi ustavni ljudi u Hrvatskoj zahtjevahu, da se uzdrži ustav u podpunoj svojoj krieposti, te ako i bijahu za najenergičnije mjere, da se ti nemiri uguše, bijahu odlučno proti tom, da bi se radi toga imao ustav obustaviti. Ovako se je u Hrvatskoj umovalo, dok su se dogadjaji uzeli razvijati najvećom brzinom. Ban grof Pejačević odstupi, a na njegovo mjesto bude na čelo autonomne zemaljske vlade postavljen, na predlog i uz kontrasignaturu zajedničkoga ministra Tisze, kraljevski povjerenik i to tadašnji zapovjedajući general u Hrvatskoj i Slavoniji, barun Herman Ramberg. Čim je to imenovanje proglašeno, sastadoše se članovi saborske narodne stranke ili saborske većine u konferenciju te izjaviše, da je tim umještenjem povjereničtva u svojim stožerima povriedjen ustav, pa da će oni o tom na sgodnom mjestu povesti rieč i ustati odlučno na njegovu obranu. Od obijuh drugih političkih stranaka, koje u to vrieme bijahu u saboru zastupane, ustala je neodvisna narodna stranka u svojem glavnom publicističkom glasilu energično u obranu temeljnoga zakona. Ta je stranka tvrdila, da je drugi kompaciscent, Ugarska, dvostrani ugovor svojim postupkom gotovo

izigrao, pa da je sada Hrvatska dobila slobodne ruke da sklapa novu nagodbu s Ugarskom. U tom glasilu neodvisne narodne stranke susrećemo se često sa mišlju, da je ovo sada najsgodniji čas, u kojem Hrvatska može sklopiti povoljniju sa Ugarskom nagodbu.

Stranka prava, čiji se je upliv u javnom mnienju zemlje i uslied ovih kobnih neprilika nagodbenih elemenata širio, mogla je sa svoga stanovišta, sa kojega je niekala temeljni zakon, lasno dokazivati svojemu obćinstvu, kako mora tobože da je slab i trošan temelj zakona, koji je ugarski ministar predsjednik mogao potezom pera obustaviti, pa je naravno, navraćajući vodu na svoj mlin, mogla u zemlji snubiti privrženike za svoj program i utirati put svojim uspjesima kod budućih saborskih izbora. Dokazujući stranka prava nemoć obiju drugih stranaka, koje su branile čistoću i nepovriedivost nagodbenih ustanova i na nagodbi osnovanoga ustava, mogla je pokazivati na bezuspješno nastojanje, što ga ti elementi ulagahu u tom pravcu. Ovo historičar, komu je pratiti razvitak političkoga i javnoga života, mora već s toga zabilježiti kao vrlo važnu okolnost, što nam ona razjašnjuje, zašto je stranka prava od toga časa napredovala tolikom brzinom, da se je u budućem saboru mogla pojaviti u tolikom broju, te mogla, ovim uspjesima opojena, misliti, da će joj poći za rukom polučiti još i veće uspjehe. Ova nam okolnost, ovo nazadovanje nagodbenih elemenata i napredovanje njezinih načelnih a bezobzirnih protivnika, razjašnjuje onaj neobično mučan položaj, u kakav je morao dospjeti, kao što je faktično i dospio budući ustavni ban, koji je imao vratiti svim ovim elementima uzdrmano povjerenje u temeljni zakon i to poslie takovih čina i dogadjaja, koji su to povjerenje morali zaista najdublje potresti. Politička povjest mora kao osobito značajan momenat spomenuti nastojanje muževa, koji su za tim išli, da se nagodbeni zakon u svojim stožernim uredbama uzdrži čitav i nepovriedjen; ona mora spomenuti žilavo nastojanje onih drugih muževa, koji su, stojeći nepomično na svojem programu, mislili, da je ovo sada najsgodniji čas, gdje mogu ovako uzdrmane osnove temeljnoga zakona još i jače razklimati. Samo je i ovdje izbila na površinu stara rak-rana hrvatskih političkih stranaka. Sve se ove stranke medjusobno žestoko prepirahu, prikoravajući jedna drugu i pružajući sve ukupno primjer velikoga nesklada u mišljenju i shvaćanju položaja.

Preuzimajući kraljevski povjerenik vrhovnu upravu zemlje, naviesti u svojem proglasu od 4. rujna, da ima taj poglaviti zadatak, da na obim financijalnim sgradama u Zagrebu postavi dvojezične grbove, jednake onima, koji su sa njih silovitim načinom skinuti, da se tako uzpostavi povriedjeni ugled državne vlasti. Ti su grbovi uzpostavljeni 7. rujna uz podpuni mir obćinstva.

Iza toga sliedila je u zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru tečajem mjeseca listopada dugotrajna razprava o hrvatskim poslovima, a i ovo je dalo povoda hrvatskim političkim strankama, pa i najmjerodavnijoj izmedju njih, narodnoj stranci, da se na osnovu nagodbenoga zakona ograde proti tomu, što se ugarski sabor postavlja za sudca u pitanju, prijepornom izmedju dvijuh kraljevina, koje su sklopile medjunarodni ugovor slobodnom voljom i na ravnopravnoj podlozi, pa da stvara jednostrane zaključke, prije, nego kraljevinski odbori uzmognu stvar zakonitim putem razpraviti. Ugarski sabor zaključi, da se prema dotadašnjoj petnaestgodišnjoj praksi pridrže zajednički grbovi sa hrvatskim napisom svuda, gdje su do toga časa bili postavljeni, a na obim financijalnim sgradama u Zagrebu da se mjesto dvojezičnih i prijašnjih grbova namjeste grbovi bez svakoga napisa. Javno je mnienje prozvalo te nove grbove niemim grbovima. Ovaj je zaključak izvršen dne 16. listopada, pa tako još i danas vidimo u Zagrebu te grbove bez napisa. Kako iz ovoga zaključka proizlazi, nije ugarski sabor, i koliko je to zahtjevala magjarska šovinistička struja, mogao ni hotio usvojiti nazor zajedničkoga ministra financija grofa Szaparyja, kao da dvojezični grbovi tobože nisu protuzakoniti, nego je, prihvativši nazor ministra predsjednika Tisze, ostavio grbove sa hrvatskim napisom, i to samo kao odgovarajuće petnaestgodišnjoj praksi, po čem je naravno hotio obaći pitanje o njihovoj zakonitosti. Ovo je bio takav ekspediens, s kojim se je zadovoljila hrvatska narodna stranka, jamačno najviše s razloga, da se ovako čim prije uzpostavi u Hrvatskoj redovito ustavno stanje. Grbovi bez napisa, namješteni na obim financijalnim sgradama u Zagrebu, mogahu u toliko naći uporišta u nagodbenom zakonu, što zakon, ustanovljujući, kakovi da budu zajednički grbovi, te označujući hrvatski jezik kao služben i za zajedničke oblasti u Hrvatskoj i Slavoniji, ne ustanovljuje ipak nikakova napisa za te grbove.

Pošto je kraljevskomu povjereničtvu pošlo doskora za rukom, da uzpostavi poremećeni javni poredak i povrati mir, prestao je i svaki razlog, da dalje obstoji, pa se je sada imala popuniti izpražnjena stolica bana. Zajednički ministar predsjednik Tisza povede najprije pregovore sa prijašnjim zapovjednikom sbora u Zagrebu i krajiškim upraviteljem barunom Franjom Filipovićem, koji je tada živio u Beču u mirovini. Na ovu misao, da se imenuje banom general u mirovini, narodnosti hrvatske, koji je dobro poznavao ljude i odnošaje u Hrvatskoj, došlo se jamačno s razloga, što se je htjelo imati bana bez svake ustavne i parlamentarne prošlosti i sveze sa bud kojom domaćom političkom strankom, koji bi u prvom redu imao da snažnom rukom upravlja zemljom, još uvjek uzrujanom i uznemirenom sa netom minulih dogodjaja. Ovakav ban, kao što je imao biti barun Franjo Filipović, koji je još nedavno upravljao Krajinom i u njoj ostavio častan spomen, mogao bi navlastito lakše ravnati duhovima toga pučanstva, koje je sada imalo uživati stečevine slobodnoga ustavnoga života, a pošto se u jednom dielu toga krajiškoga pučanstva bjehu pokazali takovi pojavi, koji su te krugove nemalo zabrinjivali, imala je ta kombinacija mnogo zamamljiva. Nije se ipak ostvarila, jamačno s razloga, što se barun Franjo Filipović nije otimao za tu vrlo tegotnu službu, pa je odmah i napuštena. Na površinu izplivaše sada i mnoga druga imena, pače i ime samoga negdašnjega bana baruna Raucha, no zajednički ministar Tisza tražio je takovu ličnost, koja bi stajala izvan svih parlamentarnih i ustavnih krugova u Hrvatskoj. Oko polovice studenoga pojavljuje se u štampi ime ugarskoga velikoga župana u Gjuru, Dragutina grofa Khuen-Hedervaryja, koji je, stojeći više godina na čelu gjurske županije, bio u Ugarskoj po opisivanju štampe dobro poznat kao vješt upravitelj, kao muž mirne enržije i odlučne volje, a naročito je ugarska štampa spomenula, da je u vrieme, kada je u njegovoj županiji harala poplava, pokazao sve te sposobnosti, te stekao priznanje javnoga mnienja zemlje. U Hrvatskoj je mladi, tridesetčetirgodišnji grof bio u širim krugovima vrlo slabo poznat. Doznalo se iz domaće štampe, da je u Zagrebu polazio dvije godine bivšu pravoslovnu akademiju, a kasnije stajao u javnoj službi kod županije sriemske, dok ga obiteljske okolnosti nisu sklonule, da se preseli u Ugarsku. Iz ovih kratkih crta doznalo se ipak nešto, što je moglo za nj

pobuditi simpatije. Mladi grof iz Slavonije, potomak obitelji, koja se je istom u prošlom vieku nastanila u Hrvatskoj, a koji je ipak — rara avis izmedju svojih plemićkih krugova — učio više nauke u Zagrebu, da se usavrši u hrvatskom jeziku i upozna sa duhom narodne prosvjete, koji je po tom prešao u javnu službu domovine, pokazao je očevidnu namjeru, da svoje umne sile posveti njezinoj službi i boljku. Njegova ambicija mogla je sebi postaviti i najviše ciljeve, a jamačno je osjećao i dara i volje, da ih postigne. Svatko priznaje, da je još i danas vrlo riedak a da je u ono vrieme bio još i riedji pojav, da sinovi višega domaćega plemstva polaze viša domaća učilišta. Takovomu naše javno mnienje, smatrajući takove pojave radostnima, priznaje i budniju patriotičku sviest i veću ljubav do rodjene grude. Nebivši ličnost grofa Dragutina Khuena nimalo poznata u političkim krugovima zemlje, nisu se ovi mogli o njoj nikako ni izjaviti, te su jedino politički razlozi utjecali na sud javnoga mnienja. Bilo je svakomu jasno, da je taj novi kandidat za bansko dostojanstvo muž, u koga je zajednički ministar predsjednik Tisza stavljao čitavo svoje pouzdanje; da nije stajao u svezi sa saborskom većinom, koja je u njemu nazrievala, što i svi drugi ljudi, izključivo pouzdanika zajedničke ugarsko-hrvatske vlade. Sva četiri njegova predšastnika na banskoj stolici bijahu muževi takove prošlosti, koja ih je najtiesnije spajala sa pojedinim političkim strankama zemlje; koji su se uzgojili u atmosferi naših političkih borba i nikli iz našega stranačkoga života. Ni oni ne bijahu parlamentarni banovi u zapadnom ili u ugarskom smislu, nu bijahu ipak proizvod našega ustavnoga organizma. Narodna stranka, imajući u saboru ustavnu većinu, očekivala je izjave i čine novoga bana, da udesi svoj budući odnošaj prema njemu. Ako se nije htjela nikomu nametnuti kao roblje, nije ni mogla postupati drugčije. Njezine izjave u oči novoga položaja odišu rezignacijom. Opozicijonalni krugovi primiše novoga bana s velikim nepovjerenjem, no zadahnjivaše ih nada, da neće uspjeti sa svojom misijom.

Sam novi ban dobro je shvaćao potežkoće svoga položaja. Praštajući se u Gjuru u oči svoga polazka u Zagreb s municipalnim oblastima rekao je po izvještajima ugarske štampe: »Težka me zadaća čeka u mojem novom djelokrugu. Važno je to razkršće moga života; uspjeh je dalek, zadaća težka te s mno-

gim brigama stupam na novo polje. Ja se dielim od kruga, u koji me je primila i u kojem me je okruživala sama dobrohotnost i topla simpatija a dolazim u krug, gdje si moram tu dobrohotnost i te simpatije istom da stečem. Samo moj uredovni krug se mienja, a ja želim služiti mojoj domovini. Moje rodište je ondje, ali moja domovina je ovdje, a oboje je jedna domovina.« Posliednja izreka ove banove izjave, u kojoj je Ugarsku nazvao svojom domovinom, dojmila se je nepovoljno javnoga mnienja u Hrvatskoj. No kada se pročita čitava stavka pa misli hladnokrvno, može se naći i drugi smisao tih banovih riečih. Ako je netko u mladim godinama ostavio Hrvatsku, pa se negdje vani trajno udomio, ako je 15 ili 20 godina proživio u Beču, tamo osnovao obitelj, jamačno će takav držati, da mu je tu dom, a nipošto Varaždin ili koji drugi grad, u kojom se je rodio. U svojem pozdravnom govoru u saboru razjasnio je ban najbolje te svoje rieči rekavši, da je oboje, Hrvatska i Ugarska, jedna domovina. Govorio je u duhu tolikih čuvenih sinova hrvatskoga naroda, koji su tu misao činom zasvjedočavali pa za nju i krv lievali; govorio je u duhu hrvatske unionističke stranke, pa je hotio, da time izrazi misao one bratinske i državne zajednice, koja je osam vjekova spajala Ugarsku i Hrvatsku. Nikola Zrinjski prolio je svoju krv za Hrvatsku i Ugarsku braneći jednu i drugu. Istina je, da mnogi tako ni misliti ni govoriti neće, koji u svojim grudima čuvaju spomen na novije dogadjaje, što no bijahu sasvim razdvojili obje kraljevine; no kruna, koja obje kraljevine spaja u nerazriešivu svezu; temeljni državopravni zakon, koji stvara državnu zajednicu; historija, koja udara svoj neizbrisivi pečat na ovo zajedničtvo obih kraljevina i napokon osvjedočenje unionističkoga državnika, takovi su momenti, koji ga zadahnjuju mišlju i uvjerenjem, da je Hrvatska i Ugarska jedna domovina.

II.

(Značaj banova imenovanja; njegova izjava u saboru; njezin dojam; pojavi u saboru; izjava prvi put izabranih krajiških zastupnika; popunjenje vladinih stolica; razstrojstvo u narodnoj stranci; početci njezine konsolidacije.)

Primivši početkom prosinca upravu zemlje našao je ban tako kritičan položaj, da je jedva tko vjerovao u trajnost njegova banovanja. Narodna stranka, kao parlamentarna čuvarica temeljnoga zakona, bješe prilično razstrojena te se činilo, da ide u susret nekoj pretvorbi; novi ban bijaše imenovan bez svakoga njezinoga utjecaja, a njezini ju protivnici sasipavahu radi toga ruglom i prikorima te svaljivahu na nju čitavu odgovornost za položaj, koji da je urodio diktaturom ministra predsjednika Tisze i podpunom nullifikacijom hrvatskih ustavnih činbenika. U istinu je bio imenovan bez svakoga njezinoga utjecaja s razloga, što su zajednički državni krugovi htjeli učiniti pokušaj s mužem, koji je bio izključivo njihov pouzdanik, koji nije stajao u doticaju sa nijednom političkom strankom, koji je prema saboru imao zastupati zajedničku državnu vlast i upravljati zemljom u okviru postojećega zakona. Takav značaj nije imao nijedan dosadašnji ban. Barun Rauch proizišao je iz jedne stranke, te se nebi bio mogao držati niti jedan dan da nije imao njezinu podporu; on je iz nje proizišao kao što je Mažuranića rodila narodna stranka, s kojom je u domaćim stranačkim borbama bio jedna duša. I grof Pejačević mogao se je bezuvjetno osloniti na saborsku većinu, koja je pod njim izabrana. Ako su ti zajednički krugovi mislili, da će se ban, koji je imao vladati ipak ustavno te odgovarati saboru za svoja djela, moći uzdržati bez privole i podpore većine u času, u kojem je stranački život u zemlji bio do kraja zaoštren; u kojem je protunagodbena stranka imala u zemlji toli čvrst korjen, onda su krivo računali. U istinu nije nagodbena stranka ni prije ni poslie trebala na čelu odvažna i umna državnika kao što u tom času;

nije nijedan ban, da se uzmogne uzdržati u zemlji, trebao toliku podporu saborske većine od ovoga bana. Ovo ih je uvjerenje doskora i približilo, a stranka prava imala je taj momenat svojim postupkom samo uskoriti. Protunagodbeni elementi postupahu agresivno; držahu, da je nagodbeni temelj u zemlji najosbiljnije uzdrman, a stranka, stojeća na njegovom temelju, malne uništena, pa treba samo čvrsto uprjeti da ju do kraja obore. Od časa, kojim je novoga bana i narodnu stranku proniknulo uvjerenje, da ih položaj zove na solidaran rad, nastao je izmedju njih srdačan, tečajem vremena gotovo nerazriešiv odnošaj; ban je doduše ostao formalno do današnjega dana izvan saborske narodne stranke, no on je njezin vodja, izrazitiji, nego je bio ijedan od njegovih predšastnika.

Ovo se je imalo kazati u oči govora, kojim je ban 17. prosinca pozdravio sabor, te u kojem je razjasnio svoj program. Ban izjavi: »da je primio čast i dostojanstvo bana na previšnju zapovjed Njeg. c. i kr. apoštolskoga Veličanstva i povjerenjem zajedničke vlade«, a zatim nastavi: »Ako sam se na to odvažio, da preuzmem koli važnu i punu odgovornosti toli i težku zadaću, vodila me je na to prije svega vjernost i odanost prema premilostivomu našemu krunisanomu kralju i vladaru; vodilo me je na to čuvstvo za neoskvrnjivi obstanak države sjedinjenih kraljevina krune svetoga Stjepana; vodila me je na to vruća ćut za stalno i mirno blagostanje kraljevina Hrvatske i Slavonije. Temelj djelatnosti moje biti će temeljni zakon, koji uredjuje državopravni odnošaj ovih kraljevina; koji osigurava ovim kraljevinam što širu autonomiju i u obće razvijanje svih pravednih interesa. Držeći se samo slova zakona, hoću ga i po uzvišenom duhu izvadjati i izvadjati dati, jer sam uvjeren, da je to kako uvjet viših interesa zajedničke države, tako i napose uvjet zdravom razvijanju narodnoga duševnoga i materijalnoga života ovih kraljevina. U postupku svom držat ću se u obće strogo zakona, ako bude nuždno, no biti ću svakako pravedan i pravičan. Unutar granica samouprave i postojećih zakona, to jest unutar moga neposrednoga djelokruga, moći će se mnogo doprinieti, da se poboljša narodno gospodarstveno stanje zemlje, da procvate sve ono blago po naravi toli bogato razvijene zemlje, a što se u tom okviru, to jest u našem djelokrugu, nebi dalo izvesti, to će sigurno zajednička ugarska vlada najpripravnije

učiniti, koju na jednu ili drugu želju ili nuždu ove vrsti upozoriti ću svagda i uvjek i to ne samo od dobre volje prama zemlji i narodu, već i po dužnosti svojoj, koju sam preuzeo naprama zajedničkoj vladi. To će se pak gospodo moja s vaše strane tim sigurnije postići moći, ako se u djelokrugu vašem bude čini pokazalo čuvstvo za cjelokupnost kraljevina sv. Stjepana. Primite molim vas izjavu i budite uvjereni, da izim neuzkolebive vjernosti prama milostivomu kralju i vladaru, prama državi, zakonu i narodu, označivati će sve moje djelovanje ona ljubav, koju osjećam naprama zemlji, koja me je u djetinstvu gojila, te mi tim ostala domovinom najmilijih i najsvetijih uspomena; ona ljubav, koja se je razvila pod čarom poetičnoga mišljenja i shvaćanja našega naroda.«

Ova banova izjava, iz koje su uzete samo najznačajnije stavke, pregnantno označuje tadašnji položaj; ona je imala pred očima glavni cilj, da zajamči točno izvršavanje nagodbenoga zakona, oko kojega se je kretao čitavi prjepor izmedju hrvatskih i ugarskih činbenika; ona je naročito značajna po višem liberalnom shvaćanju njegovih pojedinih ustanova, a čitava ide za tim, da umiri hrvatski narod glede dogadjaja neposredne prošlosti, iz kojih su se rodili toliki nesporazumci izmedju Hrvatske i Ugarske. U njoj se nemože naći niti cigla rieč ili misao, koja nebi odgovarala zakonu, u kojoj se nebi odražavala državnička samosviest muža, sasvim proniknta svojim pozivom i spremna, da ga izvrši na korist povjerene mu zemlje i naroda. Možda je dobro, da se ovdje spomenu izjave nekojih banovih predšastnika, učinjene u jednako važnoj prigodi, naročito izjava bana Mažuranića, koji je po svojoj umnoj snagi i po svojoj patriotičnoj sviesti bio jamačno pozvan, da daje narodu savjete i pouku. Mažuranić je nagodbu smatrao podpuno zdravim i dostatnim temeljem, na kojem može narod sačuvati svoj individualitet i obezbjediti svoju budućnost u okviru Stjepanove krune. No Mažuranić, kao i njegovi drugovi od narodne stranke, imali su poglavito pred očima one ustanove temeljnoga zakona, kojima se narodu osigurava autonomni duševni život, pa su u tim ustanovama nazrievali bedeme političkoj narodnosti i narodnoj kulturi. Derenčin je, braneći nagodbu, s ovim argumentima pobijao Makanca; Miškatović je u ovom pravcu nalazio glavno uporište proti opozicijonalnim težnjama. Ti muževi nisu

jošte opažali, kako će ekonomički interesi naroda zahtjevati barem onoliku pažnju, koliko njegovi duševni probitci, a te ekonomičke probitke nemože Hrvatska unapredjivati bez djelotvorne podpore zajedničke državne vlasti. Nitko nemože zaniekati, da je zakon najbitnije ekonomičke poslove zemlje povjerio rukama zajedničkog zakonarstva i vlade, da bez vrlo kriepke podpore ovih faktora nemože biti govora o ekonomičkom napredku. Po zakonu ima se ta podpora Hrvatskoj uvjek pružati, jer narod daje znatan dio svoga prihoda u zajedničke svrhe, no i duh zakona traži od naroda, da promiče sve ciljeve zajednice: jakost i slavu zajedničke države i sve njezine druge interese. Nagodbeni zakon nesmije se tako shvaćati, kao da mu je bila jedina svrha, da osigura Hrvatskoj autonomiju duševnoga života i toliku financijalnu snagu, da može podmirivati njegove potrebe. Ovo je shvaćanje pretiesno. Ugarska kruna sv. Stjepana netiče se više magjarskog nego hrvatskog naroda; moć i slava državne zajednice netiču se više Ugarske nego Hrvatske; Ugarska je u toj zajednici doduše jači činbenik, no Hrvatska je njoj ravnopravna.

Ban, koji, izjavljujući, da će temeljni zakon izvadjati po njegovu duhu i slovu, apelira toplim riečima na čuvstvo zajednice, vrši ne samo patriotičnu dužnost, nego se ujedno pokazuje kao državnik višega unionističkoga pogleda, kao zatočnik ideje, koja je stvorila ugarsko-hrvatski savez u prošlosti i sadašnjosti i koja ga je jedina vrstna uzdržati u njegovoj neoslabljenoj moralnoj snagi. Već je dosadašnji napredak jedne i druge kraljevine stvorio nerazmjerje sila, no ova okolnost nesmije nikada tangirati samu nutarnju ideju toga saveza a hrvatski ban i državnik, koji iztiče nuždu i dužnost da narod goji ovo zajedničko čuvstvo, unapredjuje temeljnu misao, iz koje se je savez rodio.

Banova izjava morala je samo uskoriti razbistrenje nutarnjega položaja. Narodna stranka shvatila ju je kao emanaciju vlastitoga programa, još u većem i obširnijem smislu, pa ju je i primila sa živim odobravanjem. Moglo se očekivati, da će protunagodbeni življi, koji su se sada spremali na odlučan parlamentarni rad, primiti s velikim negodovanjem izjavu, koja je kraj sve blagosti i susretljivosti oblika odisala odlučnošću u pravcu, koji je tim življima bio najzazorniji. Vremena bijahu takova, da

se je na ljude, koji su stajali uz nagodbu, navaljivalo ne samo žestinom uobičajenom kod političkih borba, nego ih se prikazivalo u najtamnijoj slici, kao orudje tudjih, protunarodnih namjera. Sada je u svoje i njihovo ime, kao i u ime zajedničkih državnih činbenika, koji su takodjer imali okajati svoje griehe proti temeljnomu zakonu, progovorio mlad državnik, te vrlo energičnim načinom naviestio, da će za taj toliko napadani zakon svanuti ljepši dani. Stranka prava nije nikada bila uzgojena u duhu čednosti ili obzirnosti; još dok je u zemlji imala samo nekolicinu pristaša, smatrahu se oni po svojem programu jedinom patriotičnom strankom. Takav duh obzirnosti mogao se je najmanje od nje očekivati u času, u kojem je došla u sabor u znatnom broju i gdje je već svatko vidio, da će njezina snaga kod budućih saborskih izbora još ojačati. A pojedini njezini elementi bijahu ljudi žestoke krvi i nagloga temperamenta, bez svake parlamentarne uvježbanosti, uzgojeni u mržnji na svoje političke protivnike, pa se je sada počelo u saboru dogadjati ono, što se je moralo dogoditi. Već u saborskoj sjednici od 19. prosinca počeše prvi krupni prizori, koji urodiše izključenjem nekojih članova stranke prava iz sabora. Saborski poslovnik bio je već pooštren tečajem ove saborske periode u prijašnjim sjeditbama a moralo se i priznati, da se taj poslovnik nije pooštrio radi toga, da se sprieči sloboda govora, nego s toga, što je valjalo obuzdati nekoje vanredno žestoke i bezobzirne članove te stranke, koji se nisu dali vezati nikakovim obzirima. Ovaj su put morali ti prizori biti tim krupniji, što je sada došlo takovih elemenata više u sabor; što je samosviest stranke prava bila porasla u još većem stepenu, što su dogadjaji nedavnoga vremena bili uzrujali krv svih političkih elemenata u zemlji, pa se je u oči svega toga dalo već težko razpravljati mirnim načinom. Na bana se počelo navaljivati načinom, donle nečuvenim u parlamentarnom životu. Hladnokrvni ljudi u zemlji uvidjali su, da se ban, koji je netom bio imenovan da u zemlji provede osbiljnu misiju, ne može na taj način ni srušiti ni poniziti ali da je vjerojatno, da će opet stradati ustavni život i ustavne uredbe. Nijedan ustavan čovjek nije mogao i neće nikada braniti te drakonske ustanove saborskoga poslovnika; one ponizuju ustavni i parlamentarni život pa ih načelno mora svatko osuditi. No kada se pita, kako je došlo do tih mjera, već prije ovoga

časa, moraju se hladno izpitati uzroci a tada će se vidjeti, da bez njih nije u to vrieme bilo u hrvatskom saboru ni moguće razpravljati. Slobodoumne sentencije mogu imati puno vriednosti, kada se razpravljaju teoretična ustavna pitanja, no saborska većina imala je ovdje posla sa elementima, koji ju proglašivahu prodanom i nepatriotičnom strankom, a ove uvriede morale su uzpaliti njezinu krv. Ona je došla u položaj, da je te mjere u prijašnjim sjedifbama morala primiti a sada uporabiti, da zaštiti barem sebe od tih neobuzdanih navala; ban se je tome mogao lasno ukloniti nedolazkom u saborske sjednice ili je kao glava vlade imao pravo zahtjevati, da nebude smetan u vršenju svojih prava i dužnosti; većina nebi znala da sačuva parlamentarnu slobodu govora, koju je ugrožavao postupak nekojih članova stranke prava, kao i da spasi sam sabor, koji nije uz takove prilike mogao ni viećati ni obstojati. Ovo je uvidjala ne samo narodna stranka, nego su to shvaćali i muževi neodvisne narodne stranke, koji taj postupak stranke prava neodobriše ni u saboru ni u svojoj štampi ne iz kakvih obzira prema novomu banu i narodnoj stranci, nego jer su kao izkusni ljudi znali, da sve to može uroditi katastrofom za ustavne uredbe zemlje. Ti muževi bijahu naravno kao opozicijonalna stranka proti svakom pooštrenju disciplinarnih kućnih mjera a mora se s tim muževima još i danas požaliti, da se nije našao način, kojim su se u saboru mogli spriečiti izgredi a da nije trebalo posegnuti za takovim mjerama.

Da se vidi, kakav je metež vladao u nazorima pogledom na uzakonjeno javno stanje zemlje, mora se ovdje spomenuti izjava jednoga diela novoizabranih krajiških zastupnika, koju podpisaše i nekoji sasvim umjereni ljudi. te u kojoj očitovaše, da nepriznaju pravovaljanost ni ustavnost nijednoj činjenici, pa ni istoj nagodbi, koje su stvorene bez sudjelovanja zastupnika iz bivše vojne Krajine. Da muževi, koji su mogli doći u sabor samo na temelju nagodbenoga zakona, nepriznaju taj temelj kao zakonit, i ovo je bio pojav, popunjujući sliku obće uzrujanosti i neizvjestnosti položaja.

Sabor je u ovoj kao i u sliedećoj posliednjoj sjeditbi periode poglavito razpravljao o predlozima, koji se ticahu dogodjaja u mjesecu kolovozu i rujnu godine 1883., te je primio takove predloge odbora, koji izjaviše, da je imenovanjem kra-

ljevskoga povjereničtva u svojim stožerima povriedjen ustav, nadalje, da se povriede nagodbenoga zakona imadu izcieliti bilo putem kraljevinskih odbora, bilo administrativnim putem. Svi ovi predlozi potekoše iz inicijative saborske većine, dočim je neodvisna narodna stranka postavila mnogo odlučnije zahtjeve. Stranka prava, nepriznavajući po svojem programu nagodbe, nije prema tim dogodjajima zauzela nikakovo stanovište. Ni ban nije u razpravi objasnio svoje stanovište, nego je tu akciju za izcieljenje nagodbenih povrieda ostavio inicijativi saborske većine, koja sada nije već ipak radila bez njegova savjeta. Čim se je ova prva sjeditba njegova banovanja zaključila, zaokupiše bana brige oko domaće uprave. Kada je došao na čelo zemaljske vlade, bijaše jedino popunjena stolica odjelnoga predstojnika za bogoštovje i nastavu. Barun Živković odstupio je kao predstojnik nutarnjega odjela zajedno sa banom grofom Pejačevićem; još prije toga bješe kao predstojnik pravosudnoga odjela odstupio dr. Marijan Derenčin, pa je tako ostao na svojem mjestu jedini Ivan Vončina. Barun Živković vršio je pod prijašnjim banom vrlo veliku moć, jer je uživao podpuno njegovo povjerenje; njegov odstup bijaše sasvim naravna posljedica dogodjaja, koji su odkrili mnoge nedostatke domaće uprave. Vriedno je spomenuti karakteristiku, koju je tih dana iznio Miškatović u jednom javnom listu o parlamentarcu i upravniku barunu Živkoviću; u njoj se ogleda sud vrlo pronicava političara, koji žali, da se u zemlji, odkad je dobila vlastitu samoupravu, nije još našao administrativni talenat prve vrsti; o barunu Živkoviću kaže, da su sve javne i upravne okolnosti zemlje stavljale na nj zahtjeve, kojih nije mogao izpuniti. Dr. Marijan Derenčin bješe odstupio radi nesuglasica, koje su se znale često poroditi izmedju njega, bivšega bana i baruna Živkovića. Glede njega vladalo je mnienje, osnovano na činjenicama i na uspjesima njegova sedamgodišnjega upravljanja pravosudnim odjelom, da je proveo mnogu zdravu i koristnu reformu, od kojih su se najglavnije uzdržale do današnjega dana, te govore u prilog njihovu začetniku. Dr. Derenčin bio je tipičan predstavnik stare narodne stranke, koja je pod banom Mažuranićem zavladala u upravi zemlje; on je iz odvjetničkoga zvanja skočio na čelo autonomnoga resorta, te je narodna stranka sa nekom bojazni očekivala uspjehe njegova djelovanja. Tu je on pokazao uz ob-

sežnu teoretičku naobrazbu i praktičnoga duha, u Hrvata toli neobičan pojav, te je njegova uprava svakako svietla točka u povjesti stare narodne stranke. Drug njegov Ivan Vončina, drugi izraziti tip te stranke, razvio je na čelu svoga odjela veliku eneržiju. Vončina je prvi uvidio, koli su uz nastavne zavode humanističnoga pravca nuždne zemlji škole realističnoga, naročito trgovačko-obrtnoga smjera, da se razvije stališ, koji će unaprediti materijalnu kulturu, pa je udario temelj više nego jednomu takovu zavodu, koje su poslie njegovi nasliednici usavršili. Vončina je banu predao odmah ostavku, no ban ju nije primio, želeći, da se tako vrstna sila očuva zemaljskoj upravi; ban, koji je kao eminentno unionistički državnik zaboravio na negdašnje toli oštre oprjeke izmedju Vončine i unionističke stranke, zasvjedočio je mišljenje prosvietljenoga upravitelja zemlje, pa je tako Vončina mogao sve do svoje smrti blagotvorno djelovati na čelu nastavnoga odjela. Na čelo ostalih dvajuh odjela zemaljske vlade budu imenovana dva muža bez svake političke prošlosti i sveze sa postojećim strankama, oba poznati kao vrstni činovnici: Danilo Stanković predstojnikom nutarnjega, a Vjekoslav Klein upraviteljem pravosudnoga odjela. Ovim imenovanjima pokaza ban, da želi na najodličnija mjesta zemaljske uprave postaviti muževe, koji su radi čestitosti svoga značaja i radi svoga dobroga činovničkoga glasa morali biti u volju čitavomu javnomu mnienju, a nisu kao muževi, stojeći izvan stranaka, mogli povriediti ničiji stranački osjećaj. Nešto kasnije budu opet promaknuta na važna upravna mjesta dva druga muža, oba ne samo vrstni upravitelji, nego i hrvatski književnici, koji su tako svoju sposobnost kao i svoj patriotični osjećaj zasvjedočili za banovanja Ivana Mažuranića. Budislav Budisavljević-Priedorski, dotle podžupan rumski, bude imenovan velikim županom belovarskim, a Vladimir Mažuranić odsječnim savjetnikom zemaljske vlade. Sada se je već moglo jasno vidjeti, koje će načelo voditi bana u popunjivanju važnih mjesta autonomne uprave.

U lipnju sastade se sabor, čija se je perioda kraju primicala. Položaj je još sveudilj bio vrlo osbiljan. Prijašnja sjeditba morala se je naglo zaključiti, da se spriečе daljnji nemili prizori u saboru, kojima nije saborska većina, u sebi još uvjek razstrojena, znala uvjek doskočiti. »Pozor«, koji je vodio kolo u

opozicijonalnoj štampi, držao je stalno, da se većina razpada, pa je navještao njezinu skoru propast. I sami najvidjeniji članovi većine pomišljahu s bojazni na predstojeću sjeditbu, pa je poučno čitati njihove izjave u samoj štampi, koje se bave s tim razstrojstvom vlastite stranke. Kolo u tim publicističkim razpravama vodio je Miškatović, koji se za čitavoga svoga burnoga publicističkoga života nije nikada jače i odlučnije izticao, kao u to vrieme; koji na svoje protivnike nije nikada žešće napadao i nikada bio od njih bezobzirnije napadan. Sada ga bijaše kanda sasvim ostavio hladni filozofski mir, kojim se je u javnoj borbi znao prije odlikovati, i iz njegova pera potekoše članci, koji pobudjuju sažaljenje radi vrlo strastvenih napadaja ne samo na ličnosti opozicije, nego i na sva njezina načela. Istina je, da je on sada već osjećao, kako je u očima te opozicije najomraženija ličnost u čitavoj zemlji; njegovi su ga protivnici izazivali najkrupnijim, upravo užasnim osobnim napadajima, koji su morali uzburkati sve osjećaje moralnoga i intelektualnoga čovjeka, no i pored svih ovih napadaja nije se mogla opravdati, ako se je i dala shvatiti ona jedka ironija i prezir, kojim je Miškatović pisao o programu stranke prava. U samoj stvari pisao je Miškatović živu istinu, kazavši, da će se saborska većina samo onda konsolidovati i izbjeći propasti, ako svi njezini članovi čvrsto prionu uz glavno načelo, ako, naime odlučno stupe na temelj državopravnoga zakona, koji je agresivan postupak opozicije toliko ugrožavao i koji će u predstojećoj saborskoj sjeditbi imati da izdrži još i žešće njezine navale. Miškatović je očekivao pomoć od bana, koji već bješe počeo razvijati energičnu djelatnost, te se je stranka samo tako mogla uzdržati, ako ju bude vodio ban, koji je došao na čelo zemlje, da u svojoj krieposti uzdrži, te po njegovu slovu i duhu izvadja nagodbeni zakon.. Štampa je već mogla u to vrieme zabilježiti nekoje činjenice, koje pokazivahu, kako se glavno banovo nastojanje počinje kretati u ovom pravcu.

U oči sastanka sabora dodje ban u klub većine, te izjavi, kako se glede svih glavnih pitanja slaže podpunoma sa većinom i zamoli klub, da izašalje odbor pouzdanika, koji će s banom ustanoviti jedinstveni postupak glede parlamentarne saborske akcije. Počelo se razmišljati o mjerama, koje bi imale osigurati saborske razprave, pa je prihvaćen predlog, da se saboru pred-

loži klotura. Tko je vidio, u kakovu se je stanju nalazila sama većina i kako su opozicijonalni življi najodlučnije napadali na nju i na sav uzakonjeni javni poredak, mogao bi odavle izvesti, da je ona branila vlastitu kožu, pa je klotura u ovo vrieme imala za većinu neki defenzivni značaj. No ova klotura nije već sada uvedena, nego ju je imao istom poprimiti budući sabor, koji je vidio prizore, kakovi su do toga časa bili nevidjeni u parlamentarnom životu ustavnih zemalja. I posliednja ova saborska sjeditba bila je kao i prijašnje burna; proti mnogim zastupnicima stranke prava uporavljene su pooštrene ustanove saborskoga poslovnika. U tom povodu zaključiše jedna i druga opozicija, da neće više prisustvovati saborskim sjednicama, te ostaviše sabornicu nekoliko dana prije, nego je perioda zaključena. Saborske stranke, kao što i čitava zemlja, izgledahu nestrpljivo nove izbore, znajući, da će ti izbori, koji padahu u najkritičnije vrieme, odlučiti budući nutarnji položaj zemlje.

III.

(Izbori za novi sabor; značaj izborne borbe; zanimiv interwiew bana.)

Na početku druge polovice rujna budu ovršeni izbori za sabor od godine 1884—1887. Narodna stranka bješe već sada prebolila nutarnju krizu, te je u novome banu imala svoga ustavnoga vodju, s kojim se je u podpunoj solidarnosti borila za državopravni temelj proti vanredno žestokom jurišu opozicijonalnih živalja. Ona je mogla pouzdano očekivati, da će kod izbora dobiti većinu kotara; ideja stranke prava širila se je doduše, no samo u nekojim krajevima zemlje; u staroj civilnoj Hrvatskoj i samo u nekojim bivšim pukovnijama razvojačene Krajine. Uz nju stajaše malne čitavo kajkavsko i čakavsko pučanstvo. U čitavoj Slavoniji i njoj pripadajućem dielu bivše Krajine pa u belovarskoj Krajini, nije stranka ni mogla postaviti kandidata, osim nekolicinu. Uz narodnu stranku stajaše sada malne čitavo pučanstvo srbske narodnosti, a ovaj momenat bijaše najodlučniji za konačni rezultat izbora. Nije se dakle radilo o tome, koja će stranka dobiti kod izbora materijalnu većinu, nego se pitalo, kako će sami izbornici stranke prava prosuditi njezin postupak u prijašnjem saboru i neće li situacija, koja je bila postala toli osbiljnom, postati još kritičnijom, ako stranka dobije kod ovih izbora još i više kotara, nego prije. Ona je bila najokretnija i najbolje organizovana; imala je u svojem krilu najvještije i najbezobzirnije agitatore, velik broj naročito mladje inteligencije, a njezini pristaše bijahu svojom idejom tako opojeni, za svoje prvake tako oduševljeni, da je to izgledalo kao prava fanatična vojska, u koju je uljezao duh krajnje nepomirljivosti i ratobornosti. Tu njezinu vojsku sačinjavaše malne čitavo kajkavsko i čakavsko pučanstvo zemlje, dakle onaj dio naroda, koji je vazda živio oskudnije od štokavskoga pučanstva, koji je mukotrpniji i žilaviji i koji je sasvim nenatrunjen primjesom inih vjerskih i narodnih eleme-

nata. No temelj te stranke nebijaše ipak u ukupnom narodu onako čvrst, kako su si njegovi vodje možda umišljali. Bivša narodna stranka, koja je u vrieme unionističke vlasti nekoliko puta kod izbora osvojila čitavu zemlju; koja je znala provesti podpunu slogu sa srbskim pučanstvom, imala je puno širi i čvršći temelj za svoje političke težnje; ona je u istinu obuhvaćala malne čitavi narod, pa da budu političke okolnosti bile povoljnije, bila bi mogla oživotvoriti svoj stranački program. Ova stranka prava, radikalna u ideji i praktičnom životu, izključivala je iz svoga kola svaku drugu ideju i svakoga, koji se nije sliepo pokoravao njezinu vodstvu; ona je imala sva obilježja prave radikalne stranke, pa su se ljudi u čudu već sada pitali, kako će se svršiti tragedija stranke, koja ovako tjera mak na konac. Ova stranka prava okretala se je najodlučnije proti neodvisnoj narodnoj stranci, pa ako se je tu i ondje kod izbora, uslied pomirljive ćudi neodvisne stranke, pokazalo neko taktično sudjelovanje, jaz izmedju njih bijaše ipak tako dubok, kao što može biti jaz izmedju ljudih, koji žele oživotvoriti svoje težnje pomoćju političkih okolnostih i onih, koji preziru svaku transakciju. Dogodilo se pače kod ovih izbora, da je krv prolivena samo u jednom kotaru, u jaskanskom, u borbi izmedju pristaša obijuh ovih stranaka.

Izbori opravdaše nadu onih, koji očekivahu, da će stranka prava polučiti još znatnije uspjehe. Ona je sada u svem dobila 25, nešto manje od četvrtine svih izbornih kotara, pa ako bi ovaj broj u normalnim okolnostima bio neznatan prema ogromnoj većini narodne stranke, imao se je u ovim okolnostima smatrati u istinu znatnim. Za one, koji su mislili, da će se Hrvatska sada sudariti s Ugarskom, mogao je ovo biti neki zanimiv pojav, no za one muževe u zemlji, koji su htjeli uzdržati ustavni život i raditi u zakonitom sporazumu s kraljevinom Ugarskom, bilo je sada najvažnije pitanje, kako će se ovaj cilj polučiti. Izbori bijahu značajni i po tome, što su iz borbe izišli oslabljeni umjereni elementi svih stranaka. Neodvisna narodna stranka dobila je manje mandata nego ih je imala u prijašnjem saboru. U načelu se mora željeti, da u svakoj stranci u parlamentu budu u većini umjereni ljudi, jer se ovako može olahkotiti uspješan saborski rad. No ovaj put radilo se o pitanju, u kojem ta stranka nije bila stvorena da posreduje, a i druge

su stranke njezino posredovanje odklanjale. Pravaši navaljivahu na državopravni temelj, koji je narodna stranka odvažno branila; neodvisna stranka htjela je posredovati, tražeći čistoću i nepovriedivost nagodbenoga zakona. Nu ona je, tražeći u isto vrieme i proširenje državopravnoga temelja, postojeće stanje u očima javnoga mnienja još više razklimavala, te se je time faktično trovao odnošaj izmedju Hrvatske i Ugarske. Kod izbora propalo je desetak i više muževa, koji su u prijašnjem saboru stajali kao divljaci izvan stranaka, pa su njihovi kotari pripali odriešitim elementima obijuh glavnih stranaka. U stranci prava vodili su sada glavnu rieč radikalni življi i agitatori, koji potiskivahu njezine umjerene ljude, a i u narodnoj stranci opažalo se, da će glavnu rieč voditi odlučnija struja. Sami izbori protekoše prilično mirno, osim nekojih krupnijih pojava, kojima se kod ovakovih prigoda nemože izbjeći. Od izabranih 110 zastupnika pripadaše njih 69 narodnoj stranci, 25 pravaškoj, 13 neodvisnoj narodnoj stranci, a trojica: dr. Josip Frank, koji je sada prvi put stupio u sabor, Nikola Šipuš i Franjo Türk stajahu izvan stranaka. Novine bilježe kao značajan znak, da je bivši ban Ivan Mažuranić dao svoj glas kandidatu neodvisne narodne stranke Dragutinu Pogledići, a proti svomu davnomu jednomišljeniku Nikoli Krestiću. U istinu je Ivan Mažuranić radio sasvim naravno i dosljedno, davši svoj glas kandidatu onih muževa, s kojima je prije i poslie bio najtiešnje vezan, pa još takvom kandidatu, koji je kao bivši odjelni predstojnik pod barunom Rauchom i kao veliki župan pod banom Mažuranićem zasvjedočio mišljenje konservativna političara.

Sada se je išlo u susret novomu saboru, a javno mnienje očekivaše žestoke parlamentarne sukobe izmedju narodne i pravaške stranke. U oči sabora objelodanile su novine jednu banovu izjavu o položaju, koja je očevidno išla za tim, da umiri stranačke strasti, a i mišljenje javnoga mnienja navrne u mirniji pravac. Ona je imala uvjeriti stranku prava, kako se je uz dobru volju i uzajamnu susretljivost mogao osigurati normalni tok saborskih razprava, a da stranke netrebaju nimalo odstupiti od svojih načela; ona je dokaz, kako je ban slobodonmno shvaćao čitavi položaj, pa kako je najživlje želio miran razvitak, ako u to možda i nije vjerovao. Boraveći naime tih dana u Budimpešti, primio je ban nekoga urednika českih »Narodnyh

listyh«, kojemu je obširno orisao nutarnje stanje u Hrvatskoj. Po tom izvještaju izjavio je ban mnienje, da i neodvisna narodna stranka i stranka prava teže u glavnom za istim ciljem, da prema Ugarskoj poluče za Hrvatsku onakav položaj, u kojem stoji Ugarska prema Austriji. Tko poznaje kašnije metarmofoze u programu stranke prava, može odovud vidjeti, da je ban naviestio preokret, koji se je poslie i sbio. O stranci prava reče, da staroga Starčevića poznaje osobno kao vriedna muža, a muževe stranke da smatra patriotičnim i osbiljnim ljudima, koji će, vodjeni ljubavlju prema domovini, uvidjeti, što je postizivo i moguće, a što nemoguće, pa bi se još mogli susresti s banom na putu, da se postigne ono prvo. Nadalje izjavi ban, kako se je u prošloj saborskoj periodi do posliednjega časa protivio kranjim mjerama, te je morao popustiti stranačkoj zanešenosti. Spomenuvši pisanje tadanje opozicijonalne štampe, koje da sjeća surovih vremena prevrata, reče, da će se saboru, bude li se nadalje pisalo u tom tonu, morati predložiti osnova o drugčijem uredjenju štamparskih odnošaja. Premda je ova banova izjava mogla poslie izbornoga rezultata i prijašnjih dogadjaja jedva koga zadahnuti nadom, da će se u saboru udariti putem mirnih razprava, imala je ona svoju značajnu važnost, pa ostaje kao historički prinos, koji pokazuje, kako je ban u istinu želio, da i sa odlučnim načelnim protivnicima traži modus vivendi i da ako predusretne parlamentarne bure, koje su poput Damoklesova mača visile nad saborom. Priznavši stranci prava ozbiljnu volju i patriotične namjere, ban je visoko stajao nad strankama u zemlji, koje su si u stranačkoj žestini uzajamno poricale takove moralne vrline, kako je to i prije i poslie u Hrvatskoj bivalo.

IV.

(Sabor od godine 1884—1887.; saborske stranke; novi saborski predsjednik; adresni nacrti saborskih stranaka; izjava saborskoga predsjednika o adresnom nacrtu stranke prava; izključenje njezinih članova; pooštrenje saborskoga poslovnika; konsternacija radi saborskih dogadjaja; Banova izjava u razpravi o adresi; kraljevinski odbori za izvadjanje nagodbenih ustanova; ban o politici i kulturi zemlje.)

Malo koji sabor posliednjih četrdeset godina može se po važnosti i po svojim zamašnim posliedicama sravniti sa ovim prvim saborom, izabranim pod vladavinom novoga bana. Kod ovih izbora i u ovom saboru obrazovala se je saborska većina, ili u širem smislu narodna stranka, kakova obstoji još i danas, obuhvaćajući sve elemente, koji nepomično stoje uz državopravni nagodbeni temelj, te u tom temelju nazrievaju najčvršću podlogu za čitavi svoj javni, ekonomički i kulturni rad na korist domovine. Ovo nije više ni stara unionistička ni bivša narodna stranka; nije više ni ona fuzijonirana, koju smo vidjeli pod Mažuranićem i pod njegovim nasliednikom u banskoj časti. Ona je nastala čvrsta i jedinstvena uplivom bana, koji ju je zadahnuo novim životom, a ujedno je u narodu proširila svoj temelj. Uz Hrvate umjerenoga pravca ujedinjuje u sebi sve izabrane zastupnike srbske narodnosti, koji prihvaćaju njezin načelni program, te u okviru toga programa rade oživotvoriti svoje posebne plemenske i konfesijonalne težnje. Još u prijašnjim saborima znalo se je naći srbskih zastupnika u opoziciji proti državopravnoj nagodbi; sada su svi prešli listom u narodnu stranku, a i ovo je jedan od značajnih pojava, koji označuje novo doba političkoga razvitka. U času, u kojem stranka prava, koja po svojem programu negira i sam obstanak srbske narodnosti u Hrvatskoj, prima u svoje ruke vodstvo državopravne opozicije, jasno je, da nijedan srbski zastupnik nemože stupiti u to kolo. No ova okolnost nebi sve Srbe morala privesti u krilo narodne stranke, već bi se oni, koji sada broje četvrtinu

svih izabranih članova sabora, mogli uzdržati kao posebna politička frakcija. Da se to ipak sbiva, ide zasluga bana, koji ima pred očima glavnu svrhu, da stvori jaku nagodbenu stranku. U razgovoru sa urednikom spomenutoga českoga lista, izjavljuje ban svoje zadovoljstvo, da je ovaj rezultat kod izbora postignut. Došavši u zemlju, zatekao je medju jednokrvnom braćom razdor, koji je buktio plamenom; on ga jamačno žali, no ipak ublažuje njegovu oštrinu, ujedinjujući velik dio naroda u jednu političku stranku. Ovo je svakako znatan državnički uspjeh. Ni inače nisu elementi, iz kojih sastoji nova narodna stranka, istovrstni, no ban im udara obilježje homogeniteta. Tu imademo stare muževe narodne stranke, koji još od revizije nagodbe sačinjavaju njezinu jezgru i koji su, naravno, vrlo osjetljivi za nove pretvorbe, koje diraju u živac njihove snage. Njima se nesvidja, što u stranku ulaze toliki ljudi čiste unionističke prošlosti, a nije im takodjer milo, što se iz mladjeg naraštaja pojavljuju nove sile, koje ban susreta sa srdačnim pouzdanjem. No ban sve ove ljude traži i treba. Prijašnja narodna stranka nije se u oči novoga položaja mogla više uzdržati. Ona je pod Mažuranićem htjela uvjek sjediti na dva stolca; ona mu je svojom neodlučnošću i dvoličnošću slabila temelj, te ga je sama napustila prije, nego je pao. Nije se znala snaći u svojem položaju kao eminentno nagodbena i unionistička stranka, a nije taj zadatak vršila ni pod banom Pejačevićem. Dogodjaji u kolovozu godine 1883., kao i kasnije, morali su nagodbenu stranku još i više uzdrmati, a ona se je sada još i više nego prije kolebala. Stari njezini osjećaji dolazili su svaki čas u sukob sa potrebama novoga položaja. Medjutim je opozicija u zemlji dobivala sve to veću snagu; nagodbena stranka bijaše sasvim oslabljena u času, u kojem je trebala da bude najkompaktnija. Ovakovu ju je zatekao novi ban, i on je sada smatrao svojim najglavnijim poslom, da se obrazuje takova stranka, koja može vršiti funkcije ustavne saborske većine i braniti nagodbeni zakon od navala njegovih protivnika, te raditi po njegovu slovu i duhu. Stari unionistički elementi ulievali su banu pouzdanje, a nove mladje sile ne bijahu zaražene hamletskom neodlučnošću prijašnje narodne stranke. Stranka prava poslala je u sabor svoje najbolje sile. Uz Antu Starčevića, koji se je, pošto se je borio tako dugo osamljen u javnom životu,

vidio sada okružen brojnom četom privrženika, nalazimo u stranci prava njezine primorske življe, ljude neobično živahnoga temperamenta, značajne typove čistoga radikalizma, koji stranci udaraju obilježje impetuoznosti. Oni se samo donekle slažu sa programom staroga Starčevića, a vole jedino radikalnu metodu njegova postupka. Oni će u saboru provaliti poput bujice, te će napokon i najhladnokrvniji čovjek uvidjeti, da se moraju stvoriti neka jamstva za mirnu parlamentarnu razpravu. Ni odnošaj Hrvatske prema Ugarskoj, koji počiva na stalnoj zakonitoj podlozi a koji oni ignoriraju; ni autoritet oblastih i njezinih glavnih nosioca u zemlji, na koji oni navaljuju neobičnom žestinom, a ni ugled narodne stranke, koja mora čuvati svoj glas i osobni značaj; svi ti interesi ne mogu podnesti neobuzdane navale tih radikalaca, koji, što no rieč, udaraju glavom o zid. Hoće li se da znade, kako je u saboru došlo do najdrastičnijih mjera poslovnika, mora se najprije shvatiti postupak ovih muževa i ostalih njihovih drugova, koji su prisilili većinu da poprimi te oštre mjere. Gdje jedna stranka očito pokazuje, da prezire javne uredbe i ljude, koji te uredbe u zemlji podržavaju; gdje ona činom očituje namjeru, da joj nije stalo do sabora, koji smatra nezakonitim, tu se napokon mora očekivati, da će oni, koji žele te uredbe i taj sabor uzčuvati u njihovoj kriepost, poprimiti mjere, u kojima se ogleda sva abnormalnost parlamentarnoga položaja. Saborska većina mogla je griešiti u pretjerivanju; njezini muževi, koji su u to vrieme imali voditi parlamentarne razprave, mogli su griešiti u načinu, a imali su takovu ćud, koja nije znala uvjek blago prosuditi zanešenost manjine, no nitko nije mogao zaniekati pogibelj, koja je ugrožavala obstojnost javnih uredaba.

Oni drugi elementi u stranci bijahu muževi, koji su sa Antom Starčevićem proživili čitavu njegovu prijašnju borbu, od kojih su mnogi vidjeli porod stranke i koji su morali osjetiti ne malenu radost, videći njezin sadašnji napredak i njezin odlučni upliv u javnom životu. Taj upliv stranke pao je u vrieme i usred takovih obćenitih okolnostih hrvatskoga naroda, koje su tim muževima imale svjetovati veliku opreznost, već radi interesa hrvatskog naroda, kojega su znatan dio doista oni zastupali. Čitavi program Ante Starčevića ne bijaše u svojoj jezgri drugo, nego gromki patriotičan prosvjed proti činjenicama što

no su se razvile tečajem vjekova i napokon stvorile odnošaje, koje jedna politička stranka mora uvažavati i onda, kada misli da ih pravno ne može priznati. Stranka prava, osilivši nenadano u narodu, nije mogla više ostati na stanovištu puste negacije ili se kretati u vrtlogu maglovitih osnova pokojnoga Eugena Kvaternika; nije se mogla više pozivati na stare povjestničke činjenice, koje doista imadu svoju uzvišenu i neprolaznu vriednost u odnošaju izmedju naroda i njegove prejasne krune, no koje ni kruna ni narod ne mogu iznova oživotvoriti nego uz jednako povoljne okolnosti svoga historičkoga života. Ovo su jamačno osjećali i muževi, koji su u stranci predstavljali mirni elemenat, no ti muževi nisu se mogli oteti jačem uplivu u vlastitom kolu. Žestoka agitacija može kod iole slobodnih ustavnih odnošaja jednoga naroda stvoriti neku stranku jakom, naročito pak takovu, koja nedozvoljenim načinom djeluje na čuvstvo velike narodne mase, u kojoj ne može biti zdravoga političkoga kriterija. Agitacija može tvoriti čudesa, a takova čudesa stvarahu u narodu kolovodje stranke prava. Uza sve to dobiše oni ipak samo znatnu manjinu izbornih kotara, jer se njihovi napori razbiše o takove okolnosti, koje su se upravo u to vrieme pokazale u svojem značajnom svietlu. Ovo je misaone ljude moralo pobuditi na razmišljanje i na veliku opreznost. Stranačka ideja, koja ima značiti smrt velikom djelu vlastitoga naroda, pobudit će taj dio naroda, ako u njemu ima životne snage na odpor, a ovaj će odpor roditi takove oprjeke u jednom te istom političkom narodu, koje će se jedva dugotrajnim kulturnim radom dati izravnati. Nema sumnje, da je stranačka ideja, koja je niekala Srbstvo, izazvala onaj jedinstveni i složni osjećaj, koji se je prvi put očitovao kod tih izbora i iz kojega se je morao roditi onaj sasvim samostalni pokret, koji danas vlada narodnim i ekonomičkim životom srbskoga pučanstva u Hrvatskoj. Stranačka ideja, koja je naviestila rat konservativnim življima u narodu, morala je te življe pobuditi na živu akciju, a iz te akcije rodilo se je stanje, u kojem su oni učvrstili svoju vlast u narodu. Treba promisliti još jednu okolnost, koja se je kod tih izbora pokazala u vrlo kritičnom obliku. Nikada nije bio hrvatski narod — narod, koji sačinjavaju toliki milijuni ljudih dvijuh narodnostih i raznih vjeroizpovjestih — nikada nije taj narod bio tako razstrojen kao upravo u ovom času, u kojem je za mnoge

naše ljude možda izgledao složan i jednodušan. U ovom času imale su jedinstvo naroda u prvom redu očuvati njegove javne uredbe i tko je te javne uredbe gledao uzdržati i učvrstiti, taj je vršio pravo patriotično djelo. Tko je želio, da se uzdrži narodu njegov sabor, tko mu je želio sačuvati njegov državopravni temelj, na kojem je on u jednom sgodnom historičkom trenutku, poslie borbe od tolikih vjekova, izvojevao dragocjena državna prava; tko je ovo oboje želio, taj je imao dužnost, da suzbija pokret, koji je mogao porušiti bedeme čitavoga državnoga i ustavnoga života. U jednoj monarhiji onako izrazitoga historičkoga značaja kao što je monarhija, s kojom je hrvatski narod nerazdruživo spojio svoj udes; u jednoj državnoj zajednici ovako izrazitoga historičkoga značaja, koja osam vjekova spaja dva naroda, kao što ova državna zajednica spaja ugarski i hrvatski narod, može se dogoditi da nastanu nesporazumi, koji se mogu izroditi i u težke sukobe, ali je neprirodno, kada se ti nesporazumi izvrgnu u trajno neprijateljstvo izmedju takovih naroda, koji moraju živjeti u prijateljstvu i slozi.

Treća stranka, koja je sačinjavala ovaj sabor, bijaše neodvisna narodna stranka. Izmedju stranaka, od kojih je jedna bila pozvana braniti uzakonjeno javno stanje, koje je druga isto tako odlučno pobijala, imala je ta stranka težak položaj, pa nije ni mogla doći do važnosti. Ona se je obrazovala poslie razkola, koji se je u jedinstvenoj narodnoj stranci porodio u g. 1880., te joj je vodja, premda već sada radi bolesti samo po imenu, bio Matija Mrazović, koji je nekoč upravljao čitavom sjedinjenom strankom. U svojem krilu imala je umnih i značajnih muževa, koji su stekli zasluga za politički i kulturni napredak naroda, a u ovom vrlo osbiljnom času morao je svatko željeti, da ti muževi budu u saboru zastupani. Njihov položaj bijaše u istinu težak. Stranka prava nije uza se trpila nikakove druge stranke u narodu; ona je na ove muževe navaljivala onom istom neobuzdanom žestinom, kao i na sve druge svoje protivnike. Vriedjala je njezinu prošlost i njezine prvake; sumnjičala njezine patriotične namjere, te ju radila u narodu sasvim izkorjeniti. Za nepomirljivi duh, koji je u to vrieme vladao strankom prava, možda nema jasnijega dokaza, nego li bijahu navale na te muževe. Oni su se već sada znatno približavali njezinomu programu, a vršili su zadatak opozicije proti vladajućim činbenicima

možda s većim uspjehom, nego i ista stranka prava. No njihova prošlost pobudjivala je sumnju u iskrenost tih njihovih izjava, a ova prošlost nije se mogla izbrisati iz duše pravaša, koji su te muževe smatrali svojim odlučnim protivnicima i koji su već sada živjeli u umišljenoj ideji, tomu obilježju radikalizma u političkim i narodnim pitanjima, da se naime ti muževi samo pretvaraju, prihvaćajući jedan dio pravaškoga programa, a u istinu pak da rade navrnuti vodu na svoj mlin. Narodna stranka puno je pravednije i osbiljnije prosudjivala vriednost te neodvisne narodne stranke. Ako je dopisnik spomenutih českih novina vjerno izvjestio o banovu razgovoru s njime, a sadržaj toga razgovora nije bio nigdje oprovrgnut, držao je ban u to vrieme, da ti muževi u glavnom usvajaju sve političke težnje stranke prava, te po tom nemože biti govora o razlikama izmedju jednih i drugih. Jedni i drugi navaljivahu na bana, narodnu stranku i Ugarsku jednako odriešito; jedni i drugi izticahu zahtjeve, koji se nisu ni približno dali dovesti u sklad sa postojećim stanjem, a ovo je jednako trpilo od napadaja jedne i druge stranke. U krugovima opozicijonalnoga obćinstva nije nitko razumio, što to znači umjerena politika; tko je najžešće agitirao proti vladajućim faktorima, toga je taj sviet smatrao najboljim rodoljubom, a valjda i najpametnijim narodnim državnikom, pa su najveći agitatori slavili kod izbora najveće uspjehe. U oči takovih pojava nije neodvisna narodna stranka mogla ostati umjerena; izborna politika zahtjevala je gromke patriotične izjave; obstanak stranke bio je ugrožen bujicom radikalizma, pa je ona morala plivati sa radikalnom strujom da nepotone. Nijedan razborit i patriotičan čovjek nije mogao niekati, da je u tom času, gdje su polarne oprjeke dielile dvie stranke, bila nuždna srednja stranka, da izmedju njih posreduje. No tu se prije svega tražilo, da u toj stranci budu elementi vrstni, da steku pouzdanje jednih i drugih. Neodvisnu stranku proganjao je udes, da nije mogla ulievati takova pouzdanja. Stranka prava, koja je vazda vrlo nizko cienila i sam osobni značaj tih muževa, tražila je od njih, da kapituliraju, a ovo je bio odviše krupan zahtjev, postavljen ljudima, koji su sa strahom u duši izgledali kobne posliedice, kojima je po zakonima političke logike imao uroditi postupak pravaša. Za svaku dobru rieč, koju su htjeli uložiti, da umire duhove, morali su slušati prikore,

koje su oni strpljivo poput Jobova podnašali. I narodna stranka nije u te muževę, premda je cienila njihov osobni značaj i njihovu znatnu intelektualnu snagu, mogla imati nikakova pouzdanja; oni su tražili promjenu nagodbenoga zakona u času, gdje je taj zakon imao postati glavno uporište prema Ugarskoj, koja ga nije vazda sdušno vršila i prema opoziciji, koja ga je sasvim ignorirala. Naviestivši ban u svojem pozdravnom govoru, da će nagodbeni zakon biti nepomični temelj njegova djelovanja, morao je zagrijati povjerenjem sve ljude u Hrvatskoj, koji su u njemu nazrievali najjaču polugu za dalnji nepomućeni razvitak naroda.

Kod izbora saborskoga predsjedničtva bude predsjednikom izabran Mirko Hrvat, kojemu je većina povjerila zadatak, da vodi saborske razprave. Prijašnja saborska perioda pokazala je, da bivši saborski predsjednik Nikola Krestić, koji je izabran bio u vrieme, kada u saboru osim trieznoga Folnegovića nije još bilo nijednoga pravaša, nije stajao na visini kritičnoga parlamentarnoga položaja, pa nije ni sam više želio, da vrši težke predsjedničke dužnosti. U Hrvata imala je većina povjerenje, koje joj ulievaše njegova stroga, energična narav, a njegov izbor odavao je sam po sebi neobičnu napetost, što ju bjehu stvorili minuli saborski izbori. Izbor je imao dvojaku svrhu, da brani zakonitu glavu zemlje i većinu od napadaja, koji su se od krajnjega krila opozicije očekivali i da upozori opoziciju na promjenjene okolnosti. Nekoliko dana tekle su saborske razprave prilično mirno, no već u saborskoj sjednici od 20. listopada porodi se prva bura, za kojom su sliedile prave oluje. Saborski odbor i obje stranke manjine podastrieše adresne osnove. U adresi odbora, koja je izražavala načela i nazore većine, izticalo se, obzirom na prijašnje činjenice, »kako su se u izvadjanje nagodbenoga zakona uvukle povriede, koje su podobne uzbuditi u narodnoj sviesti bojazni i sumnje o nepovriednosti uzakonjenih prava i ustavnih uredaba, te se Njegovo Veličanstvo smjerno umoljavalo, da blagoizvoli izdati shodne odredbe za saziv kraljevinskih odbora, te im naložiti zadaću, da razsvietle i sretnomu koncu privedu pomutnje u nagodbenom zakonu.« Nadalje ističe adresa nuždu, da zajednička vlada i skupni sabor uzmu obzira na gospodarstvene potrebe kraljevine Hrvatske i Slavonije, kojima su počela presušivati obilato izcrpljivana vrela dohodaka

upravo u vrieme, kada one moraju napregnuti svu snagu za podmirivanje državnih potreba«.

Adresa neodvisne narodne stranke tužila se je na to, da zajednička vlada i sabor idu za tim, kako bi državnu zajednicu, utemeljenu u zakonu, preobrazili u jedinstvenu ugarsku državu s premoći magjarskoga plemena; oni idu za tim, da ovu starodavnu kraljevinu pretvore u magjarsku pokrajinu, te Hrvatskoj nametnu tudju i nenaravnu magjarsku misao. Pošto je adresa navela velik broj ovakovih prigovora, navlastito gospodarske naravi, poziva se na pravo samoodluke kraljevine Hrvatske, pa traži, da se svi oni zajednički državni poslovi, koji nisu kao takovi odredjeni pragmatičkom sankcijom, a koje je Hrvatska iz obzira shodnosti povjerila zajedničkom zakonarstvu i zajedničkoj izvršbenoj vlasti, povrate samosvojnoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Adresa završuje: »Pošto mi tražimo prije svega, da se državopravni odnošaj naše domovine bitno promjeni, nemožemo se uz svu podaničku odanost odazvati milostivomu pozivu Vašega Veličanstva, da biramo propisani broj zastupnika u zajednički sabor«.

Najduža, i kako se samo sobom razumije, najgravaminalnija osnova bijaše ona stranke prava. U njoj se nagodba nepriznaje zakonom, jer da je stvorena po nezakonitom skupu ljudih; osnova se poziva na tisućljetni ustav kraljevine Hrvatske, po kojem o javnih poslovih domovine odlučuje samo složna volja naroda i kralja. U dalnjem razlaganju iztiče osnova historičke činjenice, na kojima, kako je poznato, stranka prava osniva svoj program, spominje adresu sabora od godine 1861., koja da je zatražila, da se Hrvatom povrate njihova prava i njihov ustav, a za tim, prelazeći na sabor od god. 1865. i 1866., proglašuje ovaj sabor nezakonitim i čitavo njegovo djelovanje ništetnim. Kako je poznato, ovaj je sabor u svojoj adresi priznao zajedničke poslove s Ugarskom i monarhijom, a stranka prava nije u ovo vrieme htjela ni čuti o kakovim zajedničkim poslovima. I sabor od godine 1867., koji je uglavio državopravnu nagodbu izmedju Ugarske i Hrvatske, nazivlje osnova nezakonitim, a saboru od godine 1873. predbacuje, da je nagodbu još na gore revidirao. Evo još jedne od glavnih stavaka osnove, u kojoj se ogleda njezin gravaminalni sadržaj: »Budući je današnji sustav uveden proti povjestničkomu i prirodnomu pravu, te proti in-

teresom naše domovine; budući je stvoren nezakonito po skupštinah, složenih na temelju oktrojiranoga izbornoga reda; budući se je iz toga protuzakonito uvedena i držana sustava razvilo stanje, u kojem neima ni jednoga uvjeta za duševni i materijalni razvoj, a kamo li za napredak ovoga naroda; očitujemo, da se nemožemo odazvati pozivu Vašega Veličanstva, da biramo zastupnike za peštanski sabor i za delegacije«.

Pošto su ove osnove pročitane, bude sjednica zaključena, a u sliedećoj saborskoj sjednici uzme rieč predsjednik, da dade izjavu, koja se je odnosila na adresnu osnovu stranke prava. Budući ova izjava ima svoju historičku važnost, i budući su u njezinu povodu nastali u saboru takovi dogadjaji, koji se radi shvaćanja ukupnoga parlamentarnoga položaja moraju spomenuti, nesmije se ona na ovom mjestu prešutiti. Ovdje je govora o historičkoj stranci prava, koja je, promjenivši kasnije svoj program, izčezla iz našega javnoga života. Ta je predsjednikova izjava glasila u svojoj glavnoj jezgri: »Budući, da ta osnova adrese sadržava u sebi ne samo pojedine izreke, nego i stavke, koje bi kadre bile ne samo ob odanosti i prirodjenoj vjernosti ovoga sabora i naroda, koji isti zastupa, prema posvećenoj osobi Njeg. ces. i kr. ap. Veličanstva našeg premilostivog vladara i Njegove sjajne porodice posumnjati, dapače cio duh i smjer ove osnove mogao bi se uzeti kao odkaz podaničke vjernosti i lojalnosti visokog ovog sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije naprema posvećenoj osobi našega vladara i Njegove porodice, to ja u ime i kao tumač osjećaja ovoga sabora i cielog naroda prosvjedujem već proti samoj pomisli, da bi sabor mogao Njeg. Veličanstvu ikada podastrieti ovakovu adresu, te u ime visokog sabora i naroda osudjujem ovu osnovu adrese, na koju budi odgovor sabora i naroda: »Živio naš premilostivi kralj!« (Burni »Živio«).

Poslie ove predsjednikove izjave htjede govoriti predlagač osnove stranke prava, no predsjednik mu nedade rieč. Na to nastade u saboru veliki nemir, za kojega se sa sjedala stranke prava orahu povici, upravljeni predsjedniku: »Opozovite!« U obćoj uzrujanosti i buci diže predsjednik sjednicu. U sliedećoj sjednici ponoviše se jednako burni prizori. Čim je predsjednik htjeo, da otvori sjednicu, zaoriše na kranjoj ljevici glasovi: »Opozovite!« na što predsjednik sjednicu odmah diže. Jednaki

prizori uz jednako zaslužnu buku ponoviše se u sjednici, koja je sutradan držana. U sjednici od 24. listopada vladala je tišina, a razlog se nalazi u izjavi, koju je predsjednik dao na početku sjednice. Najprije predloži, da se petnaestorica zastupnika stranke prava izključi na osam saborskih sjednica, a po tom izjavi, da je tu gospodu izključio od današnje saborske sjednice. Ovu svoju izvanrednu odredbu, koja je stajala u očitoj oprjeci sa saborskim poslovnikom, razjasni sliedećim riečima: »Ja priznajem, visoki sabore, da ovaj moj postupak nije prema postojećem poslovniku, ali moram primjetiti, da muževi oni, koji su poslovnik za visoki sabor pravili, nisu mogli misliti, da će u ovaj sabor doći takovi zastupnici, koji će svojom bukom i vikom, dapače urlikanjem onemogućiti rad visokoga sabora. Nisu mogli misliti, da će takovi doći, koji će uvriedami obasuti visoki sabor, koje se u najprostijem družtvu nekažnjeno trpiti nemogu. Ja mislim, da nije sabor radi poslovnika, nego poslovnik radi sabora, a ako poslovnik stoji u oprjeci sa životom sabora, ima se prije i mimo poslovnika nešto učiniti, da se obezbjedi rad i život sabora«.

Sada se pita: Je li ovako moralo biti? Pošto je predsjednik Hrvat dao izjavu, koja je pred licem svieta imala razpršiti i najmanju sjenu sumnje u tradicijonalnu lojalnost hrvatskoga sabora i naroda, bili su članovi sabora, kojih se je njegova svečana izjava ticala, pozvani i dužni, da razjasne vlastiti prijašnji korak. Ovo se je pače od njih moralo očekivati. Nedozvolivši predsjednik tim muževom rieč, učinio je pogriešku, o čemu bi svi objektivni ljudi imali danas biti podpuno uvjereni. U tom času nije valjda mogao predvidіti posljedice, koje će odtuda nastati. Istina je, premda će konservativni političar samo za nevolju pristati na takovu misao, da je poslovnik radi sabora i da život i rad sabora stoje nad mrtvim slovom poslovnika, kao što je istina, da se daljnje saborske razprave nisu radi dokazane odpornosti nekojih članova stranke prava dale drugčije osigurati, nego da se ustanove toga poslovnika primjene na te odnošaje. No predsjednik, koji je bio prinuždеn izjaviti, da je radi osiguranja tih daljnjih razprava morao poprimiti odredbu, koja nije stajala u nikakovu suglasju sa postojećim poslovnikom, taj je predsjednik priznao svoju prvu pogriešku, te je trebao da odstupi onako, kako su u nekojim prijašnjim slučajevima

bili odstupili nekoji njegovi predšastnici na predsjedničkoj stolici, te se predali u ruke kuće, da se izjavi o njihovu postupku.

U istoj saborskoj sjednici podnese jedan zastupnik većine predlog o promjeni saborskoga poslovnika. Sadržaj predloga, kojim su se nekoje disciplinarne ustanove poslovnika imale znatno pooštriti, odgovarao je faktičnim odnošajima, te ga je većina kuće primila bez promjene. Tim promjenama imalo se je zaštititi dostojanstvo sabora, njegova predsjednika i članova vlade; imale su se spriečiti gungule u saboru, uslied kojih bi se saborske sjednice morale prekinuti, ili sasvim dignuti. Za začetnika ovakovih povrieda i gungula ustanovljene su kazni opomene, ukora i izključenja iz saborskih sjednica, za prvi put od osam do trideset, a za drugi put od trideset do šestdeset sjednica uz gubitak dnevnica. Primljena je i ustanova o kloturi, po kojoj je desetorica saborskih članova mogla saboru predložiti, da se razprava o jednom predmetu, ako se je tri dana vodila, može četvrti dan zaključiti, a imali su još pravo govoriti samo glavni govornici raznih podnešenih predloga.

U ono vrieme, kada su u hrvatskom saboru primljene ove doista oštre mjere, morale su one pobuditi veliku pozornost čitavoga vanjskoga svieta, jer do toga časa nije još nijedan parlamenat bio poprimio takove odredbe. One su zabrinule sve slobodoumne i ustavne ljude u zemlji, a ovakovih ljudih bilo je u svim saborskim strankama i u svim krugovima. Po sebi ih nije nitko branio, a tko ih je prihvaćao, opravdavao ih je okolnostima, koje su muževima većine nametnule kategoričnu dužnost, da važne javne uredbe brane od pogibelji. Ima velikih naroda, koji su se i bez ustavnih uredaba znali uzdići na veliku visinu kulturnoga i materijalnoga napredka, jer u njima djeluju takove državne i socijalne sile, koje mogu nadomjestiti takove uredbe. No maleni narodi trebaju takove uredbe kao koricu kruha. Hrvatski narod, koji je pod bahovskim absolutizmom bio izvržen pogibelji, da bude odrodjen, sav je u radosti kliknuo, kada mu je povraćen starodavni ustav. Pa ipak, kako je taj ustav bio slabašan i kako je neznatan bio autoritet sabora prema autoritetu neustavne vlade. Ako se stranka prava poziva na to, da je taj sabor primio adresu u njezinu duhu, nepriznavši s nikim zajedničkih posala, nebi ipak smjela smetnuti s uma, da time nije mogao prikriti vlastite nemoći. Realno

ustavno stanje oživotvoreno je istom nagodbenim zakonom. Imajući narod svoj državopravni temeljni zakon, ima najjaču polugu za svoj narodni i kulturni razvitak, a ova je uredba tako dragocjena, da se mora sve pokušati za njezino uzdržanje. Ova misao vodila je ustavne faktore, koji su o tome radili i koji se nisu mogli oteti dojmu, da će nastradati tolike javne stečevine, ako se oni članovi sabora, koji su po svojem programu smatrali te uredbe nezakonitima, te su na njih žestoko napadali, neprisile, da ih poštuju. Tako bi jamačno uradila stranka prava, da ima u saboru većinu; tako je uradio veliki englezki državnik Gladstone, uzor slobodoumnoga državnika u prošlome vieku, koji je proti onim istim Ircima, za čija je prava osjećao najveće simpatije, morao u parlamentu predložiti najstrože mjere, samo da obrani taj parlamenat od pogibelji obstrukcije. Tako radi slobodoumna republikanska stranka u Francezkoj, koja žrtvuje i načelo slobode, da uzmogne obraniti republikanski oblik vladavine od njegovih bezobzirnih protivnika. Ovako se ima shvatiti taj postupak hrvatske saborske većine, pa ju s toga neće nitko ni hvaliti ni kuditi, nego će konštatovati nuždu takovih mjera, koje su proizlazile iz čitavoga javnoga položaja zemlje.

Poslie ovih burnih prizora povela je kuća razpravu o adresi, a u toj razpravi uzeo je rieč i ban. Banova je izjava bila kratka, a njezin sadržaj odgovarao je načelima, glede kojih je već sada bilo jasno, da ga vode u upravi zemlje, u čuvanju i izvadjanju temeljnoga zakona. Ban izjavi, da zemaljska vlada, stojeći na temelju nagodbenoga zakona, nemože imati druge zadaće, nego da utire put obćem napredku u zemlji, a govornik, kao vjeran izvršilac zakona, nemože doći u sukob sa opravdanim osjećajima i težnjama naroda. Njemu je glavni zadatak, da zemlji osigura dobru upravu, te će namještati samo takove javne organe, koji pokazuju znanja, upotrebljivosti, valjanosti i značajnosti. Govornik se je toga načela dosele djelotvorno držao. Osvrnuvši se na prigovore, dobačene vladi, da je vlada kod izbora gušila slobodno izjavljivanje javnoga mnienja, reče ban, da vlada nije u oči silne agitacije, koju su razvijale stranke, protivne sustavu zemlje, mogla ostati prekrštenih rukuh, no mora ipak najsvečanije prosvjedovati proti tvrdnji, da je vlada činila pritisak na činovničtvo, kršila izborni zakon, ili upotrebljavala kod izbora demoralizatorna sredstva. U zemlji, u kojoj se bore dvie

stranke, jedna za zakonito stanje, a druga proti tomu stanju, jasno je označeno mjesto činovničtvu, a ono je to mjesto po svojoj dužnosti zauzelo. Pobijajući prigovore proti nagodbi, reče: »Nagodba otvara toli široko polje radu oko duševnoga i materijalnoga napredka naroda, da mora narod svu svoju snagu napregnuti, da taj vrlo povoljni državopravni položaj izcrpi na što veću korist za sebe, a tomu ništa toliko nesmeta, koliko neprestani poticaji državopravnih pitanja i napadaji na nagodbeni zakon, jer se time preči svaki rad, a radjaju se trvenja, od kojih nuždno mora stradati slabije tielo. Važan je zaključak banove izjave, koja ima sva obilježja načelne enuncijacije, jer se u tom zaključku izjavljuje solidarnim sa saborskom većinom. Kada je ban došao u zemlju, bio se je u Hrvatskoj pronio glas, da će se u zemlji vladati eventualno i bez sabora. Ban izjavi, da je takova bojazan morala onim časom izčeznuti, čim se je našla u zemlji stranka, koja hoće, da ustavnim načinom brani zakonito stanje, a on će tu stranku podupirati svim svojim silama i stajati uz nju cielim svojim srdcem«.

Važan bijaše previšnji kraljevski odpis, koji je stigao saboru u drugoj sjeditbi ove periode, držanoj početkom g. 1885. i u kojem se s previšnjega mjesta zadovoljuje molbi saborske adrese, da se izabere kraljevinska deputacija, koja će sa jednakim ugarskim kraljevinskim odborom imati, da razsvietle i sretnomu koncu dovedu pomutnje u nagodbenom zakonu. Sada su već bili u saboru i svi izključeni članovi stranke prava. Stupiv u sabor, predali su predsjedničtvu izjavu, kojom prosvjeduju proti svome izključenju. Predsjednik reče, da nemože te izjave dati pročitati, jer sabor proti svojim zaključcima neprima prigovora i jer se u njoj sabor nazivlje nezakonitim tielom.

U trećoj saborskoj sjeditbi, koja je držana tečajem mjeseca svibnja god. 1885., rekao je ban u razpravi o zemaljskom proračunu govor, u kojem je razjasnio neka svoja gledišta pogledom na upravu, politiku i kulturu zemlje proti govornicima manjine. Kako je ban mislio o upravi, o kojoj su se imali saboru doskora podnieti organizatorni zakoni, to će se jasnije vidjeti iz njegovih obširnijih izjava; ovdje se mogu spomenuti nekoji njegovi nazori o narodno-kulturnim zavodima. Tako u ovo vrieme, kao i kasnije, zahtjevalo se je od bana, iz krugova

saborske manjine, da bi se iz zemaljskoga proračuna čim više trošilo na kulturne potrebe. Naročito su ovakove zahtjeve iznosili članovi neodvisne narodne stranke, koja je o sebi vazda mislila, da stoji sa narodnom kulturom u nekom užem duševnom savezu, nego li ostale stranke. Ovdje se je banu prvi put pružila prilika, da se izjavi o nekojim takovim konkretnim zahtjevima, koji su upravo zanimali javno mnienje, a te njegove izjave pokazuju, kako je već sada bio odlučio, da glede zasnivanja i oživotvorenja takovih zavoda postupa vrlo promišljeno i oprezno, da takovu opreznost savjetuje čitavomu narodu, makar je dobro znao, da će ga to časovito učiniti nepopularnim u širokim krugovima naroda. Ovako nije samo radio kao ban i glava zemaljske uprave, koji mora uvjek paziti, da se neporemeti zemaljski proračun; ovako nije samo radio prema manjini, koja je puštala s vida ovakove kategorične obzire, nego su ovo bili ujedno nazori državnika i patriote, koji je hotio, da se kulturne institucije stvaraju sustavno i u sgodan čas, kako bi od tuda narod imao što većih uspjeha. Jedan od govornika manjine pitao je bana, zašto nedozvoljuje, da se priredi hrvatska zemaljska izložba, pa je i u toj njegovoj tobožnjoj nesklonosti našao povod, da uzkrati vladi proračun. Ban izjavi, »da stoji samo u interesu zemlje, da se sada nepriredi takova izložba. U tom se nemože nazrievati nikakova pogibeljna tendencija, kako misli govornik, jer vlada čini samo ono, što su i druge vlade učinile, što je učinila i ugarska vlada, dok se nije uvjerila, da se zemlja može pokazati vanjskomu svietu«. Poznato je, da je takova zemaljska izložba priredjena u Zagrebu šest godina poslie ove banove izjave i da je polučila vrlo liep uspjeh. Da se je ova izložba priredila prije ovog sgodnog vremena, kako je to nestrpljivo javno mnienje od bana tražilo, nebi se jamačno bila postigla ni polovica toga uspjeha. Taj isti član manjine potaknuo je i pitanje o ustrojenju medicinskoga fakulteta, na što ban izjavi: »Ja moram otvoreno izjaviti, nazivao to g. zastupnik tendencijom ili ne, da ću se sve dotle protiviti, da se otvori medicinski fakultet ili koja druga institucija, dok ono valjano neizgradimo, što smo dosele stvorili, a žalibože još neizgradili«. Nesmije se misliti, da su članovi manjine poticali ovakova pitanja samo s toga, jer su kao banovi politički protivnici mislili, da moraju za sebe predobivati javno mnienje. Ovakovo

prenagljivanje i nestrpljivost ležala je faktično u hrvatskoj krvi, te joj se nesmiju odreći plemeniti motivi; zato je banova odlučna izjava išla na to, da u interesu zemlje obuzda ovakove nestrpljive želje. Danas se uslied banove inicijative već uvrštuje u zemaljski proračun stanovita svota za medicinski fakultet, no možda je istina, da javno mnienje danas, poslie deset godina, s manjom nestrpljivošću traži ustrojenje toga fakulteta, nego onda, ne samo jer ima povjerenja u bana, nego jer se i ravna po njegovim savjetima, koji su pali na plodno tlo.

V.

(Konstelacija u saboru; arkivski spisi; predlozi stranke prava proti banu; banova izjava; nova politička uprava; narodna stranka u novom obliku; neuspjeh kraljevinskih razprava; banovo stanovište prema tomu; banova definicija o zadatcima bana; magjarska državna ideja i nagodbeni zakon; ban prema javnoj štampi; značaj ove saborske periode.)

Nije ovomu djelu svrha, da riše parlamentarne dogadjaje posliednjih osamnaest godina, nego da prikaže sve glavnije momente parlamentarnoga, kulturnoga i ekonomičkoga života, koji padaju u to vrieme, te iz kojih se je razvilo sadašnje javno stanje. Imajući na umu ovu glavnu tendenciju djela, mora pisac orisati u značajnim crtama najburniju parlamentarnu sjeditbu čitavoga toga doba, koja je otvorena posliednji dan rujna godine 1885. Izmedju većine i manjine saborske vladahu vrlo napeti odnošaji, a gdje vlada ovakovo stanje, tu će se lasno naći povodi, iz kojih mogu nastati prave oluje. Predsjednik sabora provadjao je strogo nove ustanove saborskoga poslovnika, te su na temelju tih ustanova već mnogi članovi sabora bili do ovoga časa, kada je ova sjeditba započela, izključeni na duže vremena od saborskih razprava. On je u istinu imao veliku diskrecijonarnu vlast, koju mu je većina kuće svojim zaključcima povjerila; imala je doduše svaki put odobriti njegov postupak i njegove predloge, a ona ih je najvećim dielom i odobravala. Nije se moglo pitati, da li se svi članovi većine slažu s njegovim postupkom; on je sa predsjedničke stolice stavljao gotove čine pred većinu, koje je ona imala priznati. Ovakovi se pojavi imadu, kako to drugčije nije moguće, prosudjivati u prvom redu sa političkoga gledišta. Predsjednik je bio izabran u vrlo kritično vrieme; njemu je u takovo vrieme bila povjerena vrlo velika vlast, a muž, koji je tu vlast vršio na predsjedničkoj stolici, bio je absolutističke ćudi. Proti njemu stajahu muževi manjine, koji bijahu žestoki, bezobzirni radikalci, te se nisu, kao ni prije, obazirali na ćud i navike toga

predsjednika, kao ni na nove ustanove saborskoga poslovnika. Ovako se izmedju njih i njega radjahu burni prizori, a on je proti njima uporavljao svu formalnu strogost poslovnika. Povjerivši većina toliku vlast predsjedniku, mogla se je nadati, da će članovi manjine biti oprezniji u svojim napadajima, pa da će se parlamentarne razprave pomalo svesti na mirniju koločinu. To se nije dogodilo. Nesmije se kazati, da su se burni prizori, koji su u ovoj sjeditbi došli do vrhunca, rodili samo iz časovite strasti pojedinih članova, a niti to, da ih je skrivio samo ovaj napeti odnošaj izmedju predsjednika sabora i članova stranke prava. Motivi ležahu dublje, najprije u samoj naravi i programu stranke prava, koja nije nikako htjela shvatiti, da je dužnost stranke, koja sudjeluje kod javnih odnošaja, stvorenih na temelju državopravnoga temeljnoga zakona, makar misli, da ih sa svoga gledišta nema priznati — da je njezina dužnost poštovati autoritet sabora, bana i drugih javnih uredaba, onda u tvrdoj odluci narodne stranke, koja nije htjela dopustiti, da se te uredbe ponizuju. Možda je većina odviše strogo shvaćala tu svoju dužnost, kao što je nesumnjivo, da je to činio predsjednik sabora, no tko je one dogodjaje mogao prosuditi, mora priznati, da je manjina stranke prava u navalama na te javne uredbe i njihove nosioce prelazila svaku mjeru i granicu.

U saborskoj sjednici od 30. rujna podnesoše članovi stranke prava predlog, da se ban stavi pod obtužbu radi povriede zakonskoga članka VII. od godine 1870. U obrazloženju toga predloga kaže se, da su tečajem mjeseca srpnja iste godine po nalogu banovu odpremljeni nekoji spisi, t. zv. komorski spisi iz hrvatskoga zemaljskoga arhiva u Budimpeštu, a tim da je ban povriedio spomenuti zakonski članak, koji govori o uredjenju zemaljskoga arkiva, te se ima staviti pod obtužbu na temelju zakona ob odgovornosti bana saboru. U sjednici od 3. listopada uze rieč ban, te izjavi, da su ti spisi odista odaslani i to po njegovu nalogu. Imajući ban po zakonu pravo nadzora nad zemaljskim arkivom, izdao je tu odredbu na temelju toga prava nadzora; uvjerivši se, da se ti spisi nalaze u našem arhivu, u kojem su bili samo pohranjeni, odredio je, da se odašalju. Ban je to smatrao poslom eksekutive, a s tim njegovim shvaćanjem slagale su se sve eksekutivne vlasti, koje su prije toga u tu

stvar uticale. Nijedan tih faktora nije mislio na legislativu, već se izjavio nadležnim na temelju eksekutivne vlasti. Ban izjavi medju inim, kako se je i hrvatska vlada od godine 1879., pod banom Ivanom Mažuranićem, kada je Ugarska opet tražila te spise, izjavila u toj stvari nadležnom i to na temelju zakona.

Prije nego spomenemo samu razpravu, moramo ovdje razjasniti narav tih spisa, a to po razjašnjenju, što ga je u toj saborskoj sjednici dao jedan član manjine, odličan strukovnjak i današnji predsjednik jugoslavenske akademije. Govornik izjavi, da su to spisi hrvatski, »ti su spisi najprije samostanski, koji su ostali od nekojih samostana jezuitskih, paulinskih i drugih, koje je car Josip II. dao ukinuti, te su spisi onda pod njim odpravljeni u ugarsku komoru. Drugi je dio tih spisa t. zv. spisi »loci credibiles«. Ovi su loci bili oblasti u Hrvatskoj kod kaptola; nisu bili organ nikakova zajedinstvà već na uslugu banskoj vlasti i sudovom u Hrvatskoj. Što tu može biti magjarskoga? Kada se je Slavonija povratila izpod turskoga jarma, onda je mislila bečka vlada, da zadrži Slavoniju onako, kao i Krajinu, pak je carska austrijska vlada, trebajući te spise za upravu, kao što je u obće svaka uprava trebala »locus credibilis«, htjela te spise dati odnieti u Beč. No proti tomu je prosvjedovao hrvatski sabor svojim zaključkom od 19. ožujka 1698. Dakle je hrvatska legislativa prosvjedovala proti tomu, da se Slavonija smatra posebnim dielom, odieljenim od Hrvatske, i da se ti spisi smatraju za nešto drugo, nego hrvatskimi. Treća vrst spisa spadaju na konfiscirana imanja, najviše spisi Zrinjsko-Frankopanski. Austrijska komora pobrala je te spise, te ih sa imanja Zrinjsko-Frankopanskih dala odnesti u Gradac. Hrvatski sabor prosvjedovao je proti tomu činu austrijske vlade god. 1675. i 1692. Svi ti spisi ne spadaju nikamo drugamo, nego u hrvatsku historiju, jer rade o kulturnih odnošajih u ovoj zemlji. Ti su spisi izručeni kasnije ugarskoj komori, a god. 1848. zatražio je hrvatski sabor, da se od strane Ugarske predadu svi u Hrvatsku spadajući fondovi kao i sva arkivalna pisma. To je učinjeno god. 1849. no mi nismo ipak primili sve spise nego samo one, koje su nam Magjari htjeli dati.«

Ovako je taj odlični strukovnjak razjasnio narav tih spisa. On se je u svojem govoru postavio na stanovište, da je tadašnji vrhovni carsko-austrijski upravitelj u Ugarskoj knez

Windischrätz, koji je banu Jelačiću predao te spise, bio ovlašten da to učini.

U saborskoj sjednici od 5. listopada ustao je ban, da odgovori jednom predgovorniku u razpravi. Taj predgovornik bješe kazao, da se je Hrvatska u času, kada su ti spisi odaslani, nalazila u njihovom faktičnom, pravnom i poštenom posjedu. Nadovezujući na te rieči poče ban ovako: »Što se tiče posjeda nemogu ni ja poreći, da je zemlja bila 35 godina u faktičnom posjedu tih spisa, no da li je to bio pošten posjed o tom bi ja podvojio«... Dalje nije mogao nastaviti, jer je manjina digla silnu buku, nedopuštajući banu, da dalje govori. U saboru nastade takova gungula, da se sjednica nije mogla duže vremena nastaviti, a pojedini članovi stranke prava izustiše za te gungule takove izraze proti banu i saborskoj većini, koji su dali predsjedniku povoda, da je predložio više njih na izključenje od 60 i 30 saborskih sjednica.

U sliedećoj saborskoj sjednici bude taj predlog predsjednikov primljen, a ujedno povedena razprava o nekojim novim predlozima manjine, naperenim proti banu radi izraza »pošten« u govoru, koji radi buke i gungule nije mogao dovršiti. Napokon je ban mogao svoj govor nastaviti. Ban reče: »Nastavit ću svoj govor, gdje sam ga morao prekinuti. Rekao sam u dotičnoj stavci: »Ali da li je to bio pošten posjed, o tom bih ja podvojio — i to za to, jer, ako je po privatnom pravu pošten posjed, to se ova stvar nipošto nemože i nesmije prosuditi na temelju privatnoga već na temelju javnoga prava. Predpostavka, s koje je potekla naredba, uslied koje su ti spisi došli u naš zemaljski arkiv, jeste ukinuće sveze izmedju Ugarske i Hrvatske od strane Hrvatske.« Ovako ban. Kako je već spomenuto, upravljao je Ugarskom godine 1849., kada je Hrvatska dobila te spise natrag, knez Windischgrätz, koji je bio vrhovni reprezentant carske austrijske vlade u Ugarskoj i od koga je ban Jelačić te spise dobio. Zatim ban nastavi svoj govor: »Zar se po ustavnih načelih može tvrditi, da je knez Windischgrätz bio ovlašten govoriti u ime Ugarske?« U svojem dalnjem govoru osvrnu se ban još jedanput na toga predgovornika i njegovu predpostavu, da je godine 1848. bilo izrečeno faktično odciepljenje Hrvatske od Ugarske i da se je time sve porušilo, što je prije bilo. Ban se pozva na uvod nagodbenoga zakona, koji pročita a onda

nastavi: »U ovom je uvodu rečeno, da ono, što je moglo biti faktično niti je bilo, niti je moglo biti pravno, a ta ideja u tom uvodu je važna, jer jedino pruža jamstvo za osiguranje onoga državopravnoga položaja, što ga ove kraljevine danas uživaju. Na temelju same nagodbe sam ja učinio, što sam učinio i baš zato gojim čvrsto uvjerenje, da to nije na štetu ovih kraljevina, te će se to pitanje imati riešiti na temelju javnoga prava ove zemlje.«

Ovako je ban mogao mirno dovršiti svoj govor i razjasniti stanovište, na kome je stajao u tom važnom pitanju. Ako se tko pako želi obaviestiti o potankostima svih onih burnih prizora, koji su se za razprave odigrali u hrvatskom saboru, može potražiti dotične saborske dnevnike, a onaj, koji bude pisao parlamentarnu povjest tih vremena, biti će dužan, da prikaže u najobjektivnijem svietlu sve momente, koji imadu uplivati na sud kasnijega naraštaja. Ovdje se radi o tom, da se upoznadu gledišta bana, a onda njegovih političkih protivnika. Ovi, stojeći na stanovištu, da su ti spisi po čitavom svojem sadržaju hrvatski i da su bili od vajkada izključivo hrvatski, da je hrvatski sabor u prošlosti ponovno prosvjedovao proti tomu, da se ti spisi odnose iz zemlje, a kada su odnešeni tražio ih je uvjek natrag, najprije od austrijske a onda od ugarske komore; stojeći na tome stanovištu, ti banovi politički protivnici smatrahu sasvim prirodnim i opravdanim, da su bansko vieće i ban Jelačić tražili godine 1848. i 49. te spise natrag i da se knez Windischgrätz njihovu zahtjevu odazvao. Ban nijednom rieči ne poriče, da to niesu hrvatski spisi, koji se odnose na hrvatske odnošaje. To i nemože biti prjeporno izmedju njega i njegovih protivnika te se ima istom kasnije riešiti i to svakako na temelju javnoga prava ovih kraljevina.

Ban misli, da Hrvatska nije ovih trideset i pet godina bila sa gledišta javnoga prava u pravnom posjedu tih spisa, jer je Hrvatska dobila te spise od takove vlade u Ugarskoj, koja nije bila po starodavnom ustavu ovlaštena, da te spise preda hrvatskomu povjerenstvu. Pošto je nagodba, vrhovni temeljni zakon za ovu zemlju, izjavila, da savez Hrvatske i Ugarske nije bio pravno prekinut, mislio je ban, da mora zadovoljiti želji ugarske vlade, koja je tražila, da se ti spisi vrate onamo, odkuda su godine 1849. neustavnim načinom odnešeni, no on

si pridržaje pravo u ime zemlje, da se Hrvatskoj vrate svi spisi, koji su njezini. Po banovu nalogu saniran je korak, koji se nemože dovesti u sklad sa temeljnom misli nagodbenoga zakona kao niti sa povjestničkim odnošajem izmedju Hrvatske i Ugarske, a da to nemože prejudicirati pravu Hrvatske, u koliko ga ona ima na te spise. Ban izjavljuje na temelju činjenica, da je o tim spisima u prošlosti vazda odlučivala eksekutivna vlast a nipošto legislativna, pa je to i on učinio, imajući po zakonu pravo nadzora nad arkivom. Ovdje se nazori banovi i nazori manjine razilaze, a kako je poznato, nije ta razprava još ni danas svršena.

Čitava ova razprava pobudjuje neke misli, koje u njoj nisu s nikoje strane iznešene, pa se ipak nebi bile imale zašutiti. Hrvatska i Ugarska našle su se danas na temelju zakona, koji je izravnao njihove medjusobne prjepore nedavne prošlosti. U obim zemljama procvao je ustavni život, — ustavni život, koji ni u jednoj ni u drugoj nije vladao u ono doba, kada su se dešavali gorespomenuti dogadjaji. Neka svaki Hrvat čuva u svojim grudima spomen na svako slavno doba svoje povjesti, pa tako i na ono, koje je rodilo tolike njegove čuvene junake i rodoljube, koji su branili njegovu čast i korist. No ovaj spomen, u koji ne smijemo dati dirati, može se sasvim liepo spojiti sa odanošću prema postojećim javnim uredbama i Hrvat, koji visoko poštuje bana Jelačića kao neprolazni lik njegove prošlosti, može se radovati, da je vrieme izmirilo oba naroda, spojena osamstogodišnjim povjestničkim vezom i da štujući Jelačićev spomen nedolazi u nikakov sukob s uvjerenjem, koje ga spaja sa sadašnjim zakonitim stanjem.

Muževi stare unionističke stranke, kako se to razabire iz njihove prošlosti, nisu nikada krili svoja patriotična hrvatska čuvstva, te su zadušnicama u Novim Dvorima na prvu godišnjicu banove smrti prisustvovali najvidjeniji izmedju njih, od kojih je jedan kasnije postao hrvatski ban. Oni su poštovali spomen borca za narodna prava, ali su u isto vrieme nepomično nastojali o tom, da se Hrvatska i Ugarska izmire i da izravnaju svoje prjepore ustavnim putem. Jamačno je istina, da imaju veće pravo, da slave taj spomen oni hrvatski muževi, koji življe čuvaju sve tradicije na toga hrvatskoga junaka, ali se ipak nije moglo odobriti, da se je blaga banova sjena izazivala iz groba kao nekakova sablast i strašilo, pa da se njegov spomen naj-

više onda hotio slaviti, kada se je mislilo iznova poticati sretno uklonjene ustavne razmirice prošlosti izmedju oba naroda.

Danas su već u tom pogledu nastala druga vremena. Ban Jelačić ostaje ban Jelačić, velik, slavan, bezsmrtan, no oni štovatelji njegova spomena, koji nepomično stoje na temelju državopravnoga zakona, nemogu na tom temelju priznati ustavni značaj stvarima, koje su se dogadjale u ono neustavno doba, a nemogu ih priznati na temelju zakona, koji je za njih stvorio sasvim jasno stanovište.

Napokon je u ovoj dugotrajnoj razpravi većina kuće, odklonivši sve predloge manjine, primila sliedeći predlog jednoga svoga člana: »Sabor prelazi na dnevni red, očekujući, da će ban poprimiti shodne mjere, da oni spisi tako zvanoga komorskoga arkiva, koji pripadaju kraljevinam Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, budu čim prije priposlani zemaljskomu arkivu.«

U istoj sjeditbi podnese vlada toli očekivane predloge o preustrojstvu političke uprave. Ta uprava obstoji u svojoj bitnosti i danas, pa je njezino ustrojstvo poznato svakomu, koji se iole bavi javnim poslovima zemlje. U saboru je osnovu u ime bana i vlade zastupao neposredni chef političke uprave, odjelni predstojnik Stanković, koji je iztaknuo sve glavne njezine momente i sve glavne razlike prema prijašnjem ustrojstvu. Ona je stvorila tri instancije, razširila djelokrug županijskih skupština, uvela županijske upravne odbore i postavila županijama na čelo velike župane kao stare ustavne dostojanstvenike, no dala im je prema zahtjevima moderne državne uprave vrlo obsežnu vlast. Glede gradova zemlje ustanovila je nadzor velikih župana nad gradskom upravom, a za grad Zagreb stvorila je vrhovnog gradskog načelnika. O tim osnovama vodila se je meritorna i obširna razprava, u kojoj je svaka stranka živo branila svoje stanovište. Nitko neće valjda poreći, da se je kroz županijske skupštine u istinu radilo oživiti ustavni duh i stvoriti kontrolni organ za upravu, da se je uredbom županijskih upravnih odbora imala takodjer vršiti uspješnija kontrola nad autonomnom i poreznom upravom i da se je prema prijašnjem manjkavom ustrojstvu radilo u obće upravu usavršiti. Istina je živa, da su se spone u isto vrieme čvršće pritegnule; da su stege, koje su vezale činovnički stališ, postale sada jače, da je osnovu zadahnjivao duh, iz kojega se je jasno

razabirala intencija, da ta uprava postane snažan faktor u državnom i javnom životu zemlje. Parlamentarna manjina, koja neima povjerenja u vladu, a očituje, da zastupa slobodoumne težnje, i koja naravno zazire od svega, što može ojačati njezine organe, ta parlamentarna manjina borila se je u razpravi s velikim naprezanjem duševne snage proti ustanovama, koje joj nebijahu poćudne, a bilo bi čudnovato, kada bi se sa stanovišta, koje objektivno promatra tu borbu, htjela poreći opravdanost svim razlozima manjine. Državnik, koji je tu upravu zamislio, jamačno se je nadao, da će život sve njezine ustanove zadahnuti jednakom snagom, on je hotio stvoriti čvrstu i dobru upravu, kakovu su tražili odnošaji i kakovu je zahtjevalo izkustvo, postignuto u prijašnjem životu, a upravo ovakovu upravu htjeo je stvoriti i njegov prijašnji predšastnik na banskoj stolici, koji ju je nesumnjivo više od njega birokratizirao. Kao što bi čudnovata bila tvrdnja, da je taj predšastnik, zamislivši takovu upravu, radio tako iz razloga, da slabi ustavni duh, tako nebi imala smisla ni jednaka tvrdnja pogledom na njegova nasliednika. Ustavnoj sviesti dalo se je u nekojim stožernim ustanovama osnove oduška i prilike, da se razvija, a ova se intencija nemože zaniekati. U Englezkoj nisu zakoni stvorili ustavnu sviest, nego su oni proizašli iz te sviesti, koja je najjače jamstvo za slobodan život naroda. Priznajmo istinu, da, naime, županijske skupštine nisu znale upotriebiti onaj djelokrug, koji im je tim zakonom pružen, da se je ta institucija nekako ukočila, pa neima nade, da bi se tako skoro mogla preporoditi. Za to nose krivnju ljudi, stranački odnošaji, nesložni osjećaji naroda, a valjda i okolnost, da je sama osnova kroz neke druge ustanove paralizirala uspjeh onih prvih, nedavši samoupravnomu duhu dovoljno poletne snage. U Hrvatskoj je sabor, čiji je djelokrug velik i čiji članovi mogu sjati velikim govorima i državopravnim programima, absorbirao gotovo svaki interes naših javnih muževa za manje vriedne ustavne uredbe i malo se tko zanima za županijske skupštine, koje imadu ograničeni ustavni djelokrug, u kojima predsjedatelji, koji su ujedno čvrsti udovi državne uprave, vrše preveliku vlast i koji uslied ovih i još drugih razloga neodgovoriše nadama ustavnih ljudih. Izbori za te skupštine prolaze bez svake borbe, a bez borbe neima života.

Sama uprava kao takova pokazala je svoju životnu snagu,

te je u istinu postala naprednim faktorom u kulturnom i ekonomičkom životu naroda. Imena novih velikih župana i ostalih glavnih upravnih činovnika utvrdiše javno mnienje u uvjerenju, da ban radi najvrstnije upravne činovnike u zemlji postaviti na odlična mjesta, te tako oživotvoriti nutarnje načelo svake uredbe i svakoga zakona, da će samo onaj zakon dobro djelovati, koji uzmu provadjati vrstni ljudi. Ove najodličnije muževe, koji su preostali iz prijašnje, naročito Mažuranićeve ere, koja je obilovala valjanim silama, upotriebio je u novom upravnom organizmu, nepitajući kao liberalan muž za nutarnje uvjerenje, koje neka bude svakomu svetinja, no tražeći od svakoga onu korektnost, koju traže sve uprave i svi državnici čitavoga ustavnoga svieta, kada činovničtvu povjeravaju provedbu na zakonu osnovanih intencija. U isto od prilike vrieme bude imenovan i novi predstojnik odjela za bogoštovje i nastavu, a imenovanje toga muža moralo je takodjer javno mnienje učvrstiti u uvjerenju, da ban želi imati nada sve dobru kulturnu upravu. Ova je želja bila nešto sasvim prirodna kod muža, koji ju je toliko puta izjavio pred licem sabora, pa se ovo ima samo s toga spomenuti, da se s pojedinim primjerima pokaže pravac ideja, koje su bana vodile u čitavom upravljanju zemljom.

U ovoj saborskoj periodi vidio se je na klupama saborske manjine vrlo zanimiv pojav: bivši ban Ivan Mažuranić i bivši odjelni predstojnik za njegova banovanja dr. Derenčin stajahu u redovima neodvisne narodne stranke, a drugi odjelni predstojnik Jovan barun Živković stajaše u redovima saborskoga središta, koje se bješe odskora ustrojilo. U parlamentarnim zemljama, gdje se stranke na vladi izmienjuju, sasvim je običan, svagdanji pojav, da bivši ministri prelaze u opoziciju, te pobijaju svoje nasliednike. No Hrvatska nije takova parlamentarna zemlja, a ima još jedan drugi važan momenat, po kojem su se u ovo vrieme imali prosudjivati odnošaji hrvatskih parlamentarnih stranaka. Narodna stranka ili saborska većina stajala je odriešito na stanovištu nagodbenoga zakona, koji je imala braniti od navala njegovih protivnika; na tom načelnom stanovištu stajahu Ivan Mažuranić i njegova oba bivša odjelna predstojnika, pa ipak bijahu u isto vrieme u opoziciji proti narodnoj stranci i banu. To je moglo pobuditi zabrinutost, gdje se ovako ciepaju elementi, koji su se slagali u glavnom načelu. Mažu-

ranić je, sjedeći blizu dvije godine u saboru, progovorio samo dva puta i oba puta u osobnoj primjetbi, da suzbije nekoje prigovore jednoga staro-unionističkoga člana narodne stranke, koji su se ticali njegove osobne časti. Već sam čin, da je Mažuranić stupio u neodvisnu narodnu stranku, bio je dovoljan dokaz, da neodobrava ni način vladanja, a ni praktičnu politiku narodne stranke, no mogli su biti još i drugi razlozi, koji su ga doveli u neodvisnu stranku. Stari unionistički elementi, kojih je u ovo vrieme bilo još prilično mnogo u narodnoj stranci, nisu mu mogli biti po ćudi; oni krivo mišljahu, da je sada iznova svanula njihova davno pokopana era, dok se je narodna stranka, kao stranka nagodbena, sada još više nego prije preporadjala u modernom unionističkom duhu, te je već u njoj imala mjesta čitava ona narodna inteligencija, koja je nepomično stajala na nagodbenom temelju, ali je ujedno gojila najživlje simpatije za sav politički i kulturni narodni napredak počam od ilirskoga doba do toga časa. Vidjet ćemo kasnije, kako je sam ban, kao eminentni unionistički državnik, mislio o tom narodno-kulturnom napredku. Mažuranić je stupio u neodvisnu narodnu stranku, jer su u toj stranci sjedili muževi, s kojima su ga od vajkada vezali najtješnji prijateljski odnošaji, no on nije žrtvovao nijedno od svojih načela, koja je izpovjedao i činom zasvjedočio tečajem svoga prijašnjega djelovanja. Derenčin je u to vrieme dao najkorektniju izjavu o svojem nagodbenom stanovištu, samo je tražio, da se strogo legalnim putem, propisanim u zakonu, izhodi njegovo proširenje; o barunu Živkoviću nije se moglo ni jedan časak sumnjati, da stoji na tom temelju, no i on je mislio, da mora izjaviti nepovjerenje banu i saborskoj većini. Saborsko središte, u kojem je glas baruna Živkovića mnogo važio, i koji ga je zadahnjivao agilnošću svoje još uvjek neumorne naravi, tražilo je čistoću nagode, a ovo je stanovište bilo svakako korektno, te se nije dalo osporiti. No zar nije to središte moglo u to vrieme, gdje su upravo tekli pregovori kraljevinskih odbora, sjediniti svoje napore sa narodnom strankom, da se od Ugarske izhodi ta čistoća temeljnoga zakona? Protunagodbena stranka bijaše u saboru i u zemlji još uvjek snažna, a na drugoj se je strani vidjelo, da se nagodbeni elementi ciepaju u tri stranke: u narodnu, središte i neodvisnu stranku. Ovo je moglo pomutiti

pojmove i potresti sam njihov zajednički temelj. Nitko nije mogao ni najmanje sumnjati u patriotičnu sviest i plemenite namjere toga središta, koje je obuhvaćalo mnoge odlične muževe, potomke najodličnijih hrvatskih velikaških porodica, no svatko je mogao vidjeti, da se je ta frakcija osnovala u nesgodno vrieme i da je mogla smetati radu onoga muža, koji je takodjer išao za nepovriedivošću nagodbenoga zakona, i ako se po svojem položaju nije smio staviti na čelo takovu pokretu, i koji je narodu pružao svojim uplivom svakako veća jamstva, da će se taj cilj postići. Ovo saborsko središte nije dugo živjelo, a ovo je bio dokaz, da nije imalo u sebi životne snage. Čudnovato je, da se krivnja za tu njegovu nemoć baca na druge faktore, kako se je u to vrieme činilo. Načelna njegova misao bila je vrlo zdrava, pa da je ona znala drugačije udesiti svoj odnošaj prema saborskoj većini i banu, bila bi mogla po vremenu koristiti javnomu boljku. Ono se je samo razpalo, no njegova misao djeluje i dalje u životu naroda.

Vriedno je ovdje spomenuti, iz kojih je razloga, osim državopravnih, manjina osobito žestoko prigovarala banu, te i u tome nalazila povod da mu uzkrati povjerenje. Jedan njezin govornik, doduše najvatreniji izmedju svih, oborio se je žestokom filipikom na bana, jer da oteže gradnjom novoga kazališta samo s razloga, da uzmogne gradnju osujetiti. Ban se na taj prigovor nije osvrnuo, čekajući, da vrieme pokaže njegovu neosnovanost. Moraju se ipak navesti razlozi, koji su banu svjetovali takav dilatorni postupak. Glavni razlog bijaše, što je hotio osigurati nuždna financijalna sredstva. Poslie je ban dao podići zgradu u mnogo sjajnijem obliku nego su to mnogi očekivali. Možda bi se moglo primjetiti, da je, želeći, da čim prije ugleda taj novi kulturni hram, dao tu osnovu izvesti odviše rano, pošto se čini, da samo narodno družtvo nije još stvorilo uvjete zu uspješniji polazak kazalištnih predstava. Nadalje je taj govornik prigovorio banu, jer da krati gradu Zagrebu sklopiti zajam, koji bi mu imao poslužiti u estetične svrhe i ine koristne investicije, kako bi se Zagreb mogao popeti do velegrada i do prave hrvatske priestolnice. Ban je poslie Zagrebu, proučivši sve njegove realne potrebe, dozvolio više takovih zajmova, te se je u istinu grad Zagreb tečajem njegova banovanja razvio do hrvatskoga velegrada i do prave kulturne

priestolnice. Ban tobože neće da dade zemlji botaničkoga vrta, a tako iznova pokazuje svoju nesklonost prema kulturnom napredku Hrvatske. Danas imademo zaslugom bana i vlade takav botanički vrt a sada se već radi o tome, da se još i proširi. Ban neće, da se u zemlji ustroji hipotekarni zavod, da se uredi zadružno pitanje, nadalje pitanje o kongrui klera, regalno pravo i t. d. Danas su sva ta pitanja riešena, možda bolje, nego su se tomu nadali oni, koji su ih u nevrieme poticali. Govornik je jošte izmedju svojih najglavnijih gravamina spomenuo medicinski fakultet, te gradnju nove bolnice zagrebačke. Ustrojstvo medicinskoga fakulteta danas je već osigurano, no jamačno, ni onaj govornik nebi hotio požuriti njegovo ustrojstvo, dok zemlja ima toliko prečih potreba od ove. A nebi valjda takodjer želio da se gradi bolnica, za koju se imadu pobrinuti još i drugi, a ne samo zemlja, koja ima da se skrbi za tolike svoje druge javne bolnice. Ovo je bilo vriedno radi toga spomenuti, da se vidi, kakve je prigovore od strane manjine imao izdržati ban, koji neima samo gojiti želje, nego se brinuti i za sredstva vodeća do oživotvorenja.

Čim se je ova saborska sjeditba primicala koncu, tim se je više bistrilo stanje u saboru i u zemlji. Ban je to naglasio u jednom od svojih posliednjih govora, konstatovav, kako se već sada može mirno u saboru razpravljati. Stranka prava, koju su tečajem periode zadesili mnogi udarci, pače se u njoj pokazalo i nesuglasje izmedju nazora pojedinih članova, nije mogla više imati prvobitnu moć, a ovo je urodilo tim posljedkom, da su sada članovi neodvisne narodne stranke življe sudjelovali kod razpravah, vršeći u većoj mjeri nego prije zadatak saborske opozicije. Izmedju njih i stranke prava pokazalo se sada i veće suglasje u nazorima, a ovo je nekim zadovoljstvom spomenuo jedan od najodličnijih njezinih članova, nazrievši u tome napredak hrvatske državne misli, prema magjarskoj državnoj ideji, koju tobože zastupaju ban i narodna stranka. Izmedju bana i narodne stranke postajahu sve to tješnji i srdačniji odnošaji, a ovaj sklad nazora nije mogao pomutiti ni neuspjeh kraljevinskoga odbora, koji je bio izaslan na početku saborske periode sa zadatkom, da dovede kraju pomutnje u nagodbenom zakonu. Hrvatski odbor pokazao je odlučnu volju, da glede svih ustanova negodbenoga zakona, o kojima bješe nastalo raz-

ličito shvaćanje, pobjedi hrvatsko stanovište, istovjetno sa zakonom, ali nije uspio. Izmedju obajuh odbora nije se naročito mogao postići sporazum o uporabi službenoga jezika kod zajedničkih oblastih u Hrvatskoj i Slavoniji. Izvještaj hrvatskoga odbora glasio je u toj točki: »Tako je nastalo nesuglasje o predmetu, na koji narod mora paziti i pazi kao na zenicu oka svoga, oko koga mora usredotočiti i usredotočava svu njegu svoje žarke ljubavi, jer je jezik duša političke i narodne individualnosti ovih kraljevina; jer je on poglavito jamstvo njihova obstanka i jer napokon upravo o tom predmetu zakonite ustanove sklopljene nagodbe govore jasno i razumljivo.« Na koncu svoga izvještaja predlaže odbor saboru na prihvat sliedeći zaključak: »Sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, primajući na znanje izvješće kraljevinske deputacije, žali, što dogovori nisu doveli do povoljnoga uspjeha. Izjavljuje zatim, da državopravni odnošaj ovih kraljevina, proizlazeći iz političke i narodne njihove individualnosti, počiva na sklopljenoj god. 1868. nagodbi, to jest na dvostranom ugovoru, kojega se pojedine ustanove nemogu jednostrano ni mienjati ni tumačiti. Zato jednostavni odstup od ustanova nagodbe, ma u kojoj se formi očitovao, jest protivan temeljnomu zakonu, niti može imati pravnih posljedica na uštrb ovih kraljevina, te njihov sabor, koji i unapred nepromienljivo stoji na temelju spomenute nagodbe ne će nijedno njim zajamčeno pravo napustiti, nego će dapače do potrebe za očuvanje tih prava poslužiti se svim zakonitim sredstvima«. O ovom predlogu razvila se u saborn vrlo živa razprava, koja je i banu dala povoda, da označi svoje načelno stanovište prema ovom niečnom rezultatu kraljevinskih razprava. Tom svojom izjavom razsvietlio je ban još mnogo jasnije nego za prijašnjih razprava svoj odnošaj prema parlamentarnoj većini, kao i odnošaj bana, imenovana na nagodbenom temelju, prema zajedničkoj vladi. Govornici manjine pitahu: A zašto se ban neće da poistovjeti sa stanovištem većine i odbora te neizvede od tuda logične ustavne posljedice? Ban odvrati, kako je već u prvoj sjednici odbora izjavio, da se on nemože poistovjetiti sa mogućim zaključcima kraljevinskoga odbora. Njegova izjava smatrala se je u odboru sasvim naravnom, a ban je doznao u toj sjednici, da su takovo stanovište zauzimali i prijašnji banovi. Budu li se banovi i u buduće tako ravnali u sličnim slu-

čajevima, dobro će učiniti, jer ako bi drugčije shvatili položaj banov, to bi im u isti čas odzvonilo.« Ove banove rieči pobudiše na klupama manjine pravu senzaciju. Ban požali neuspjeh odbora, »no to nemože biti razlogom, da se on razstavi sa narodnom strankom, budi da se u čemu poremeti odnošaj, kakav je postojao prije kraljevinskih odbora. On će se držati zakona, kako je to činio i dosele, a pošto to isto načelo zastupa i narodna stranka biti će to i odsele nit, koja će ga s njom spajati.« U jednom drugom govoru, koji je rekao u isto vrieme, ban se je ponovo osvrnuo na ovaj tema, da dade još odriešitijega izraza ovim svojim nazorima. Ban izjavi, »da se on nebi nikad mogao identificirati sa jednostavnim stanovištem ili zaključkom, pa ga je to uvjerenje vodilo i kod razprava kraljevinskih odbora. »Ja perhoresciram svako jednostrano stanovište, jer bi to bio jedan momenat, koji bi mogao ono ostvariti, što ja absolutno izključujem, naime sukob izmedju Ugarske i Hrvatske. To je stanovište, koje ja mogu zauzeti. Ako se misli, da ban hrvatski imade zastupati jedino interes Hrvatske, onda je to bludnja, jer ban hrvatski imade zastupati i državni interes. Gospodo moja! ja istinu govorim i to sam vam ovo iskreno rekao. Drugčije ni nemože biti, jer zakon govori za me, jer je zakonom uvjetovano, da mora biti tako; jer po pragmatičkoj sankciji Hrvatska i Ugarska sačinjavaju jednu državnu zajednicu, pa se po tom neda banov položaj absolutno drugčije pomisliti.« Ova banova izjava morala je pobuditi najveću pozornost kuće, pa premda ban nije ništa nova kazao, što već nebi bilo poznato iz njegovih prijašnjih izjava, ipak je ova enuncijacija radi svoga markantnijega smisla djelovala vrlo živo na duhove. Ban je ovdje govorio kao državnik, koji ima štititi državopravnu autonomiju kraljevine Hrvatske i Slavonije, no i čuvati sve zakonite interese državne zajednice. Njegov je zadatak da do potrebe izravnava eventualne opreke, koje bi se mogle poroditi izmedju Hrvatske i Ugarske, a on nemože taj svoj zadatak uspješno vršiti, ako se već unapried i načelno postavi na jednostrano stanovište. Istina je, da je ban uz sabor vrhovni čuvar državopravne autonomije; istina je, da on prema zajednici ima zastupati interese i korist, koja iz te zajednice izvire za Hrvatsku, te koju joj osigurava državopravni temeljni zakon, nu on mora jednako zastupati i zakonite pa i moralne interese

ove zajednice u Hrvatskoj. Hrvatska državopravna autonomija, koja je zaštićena državnom zajednicom, nije u nikakovoj prvobitnoj oprjeci sa zajedničkim državnim životom nego mora ostati u suglasju s njime, a gdje bi se takova oprjeka porodila, ban je pozvan, da ju gleda ukloniti. Smije li Hrvatska u svojem autonomnom djelokrugu stvarati zakone, koji bi bili u oprjeci sa višim zajedničkim interesima? To nesmije činiti ni Ugarska nego su obje obvezane, da promiču ciljeve ove zajednice. Ban je prvi hrvatski dostojanstvenik, obasjan svim sjajem te historičke časti, no on je takav dostojanstvenik u okviru postojećega zakona, odgovoran hrvatskom saboru kao i drugim državnim faktorima.

Ban je u to vrieme imao priliku, da se osvrne na one prigovore opozicije, kao da on radi u Hrvatskoj provadjati težnje ugarske vlade, ili tako zvanu magjarsku državnu misao, za kojom da Ugarska teži, nastojeći širiti po Hrvatskoj magjarski jezik i gradeći željeznice, koje čitav promet navraćaju u ugarsku priestolnicu. Ban izjavi, kako on ne može u obće vodit računa o kakovim idejama, jer on nepozna druge državne ideje, nego li je ona, izražena u nagodbenom zakonu, a tu ideju mora naravno u Hrvatskoj provadjati. Doista je težak i odgovoran položaj hrvatskoga bana, koji mora štititi sve zakonite hrvatske probitke, a koji je i prigodom razprava kraljevinskih odbora morao izkusiti, kako uslied krivoga tumačenja nagodbenih ustanova, ili uslied krivoga stanovišta jednoga od ugovarajućih faktora, može nastati sukob, koji se u višem interesu državne zajednice mora ipak izravnati. Tko može znati, koliko puta ban može doći u položaj, da odkloni težnje, koje nisu u suglasju sa nagodbenim zakonom i koliko se hoće državničkoga razbora i patriotične sviesti, da se s uspjehom obrani jasno stanovište zakona, koje krivo tumačenje i provadjanje može potamniti. Mažuranić, izgubivši povjerenje zajedničke vlade, morao je napokon odstupiti; grof Pejačević, dospjevši u sukob sa zajedničkom vladom, volio je napokon odstupiti, a ovi primjeri pokazuju, kako se težko može uzdržati hrvatski ban, koji neuživa povjerenja zajedničke vlade. No ima i protivnih primjera. Barun Rauch i Koloman Bedeković morali su takodjer odstupiti, kad nisu mogli zadobiti povjerenje većine hrvatskoga naroda i njegova sabora. Ban, po nagodbenom zakonu, nemože se uzdržati, ako neuživa povjerenje ovih obajuh faktora. Onaj ban, koji

uživa to povjerenje zajedničke vlade, uz povjerenje većine hrvatskoga sabora, može danas jedini s uspjehom banovati u Hrvatskoj, a dok takovi odnošaji postoje, nemože se ni ovaj glavni momenat s uma smetnuti. Ono shvaćanje javnoga mnienja, po kojem bi ban imao biti samo strogi, bezobzirni čuvar državopravne autonomije, koji bi imao nepovjerenjem pratiti svaki korak zajedničke vlade, koliko je moglo odgovarati patriotičnomu čuvstvu, nije ipak odgovaralo duhu zakona, a ni odnošajima. Da ove interese štiti, to je zaista njegov velik zadatak, no i državna zajednica traži od njega, da štiti njezine interese, a ovi nisu uvjek istovjetni sa jednostranim stanovištem. Već najviši razlozi oportuniteta sa hrvatskoga stanovišta upućuju bana na to, da uzdrži ovo povjerenje zajedničke vlade, a za Hrvatsku može najpovoljnije djelovati patriotičan i sviestan ban, koji uživa takovo povjerenje.

Ban je takodjer pod konac ove periode a već i prije toga dao neke izjave o javnoj hrvatskoj štampi. Sabor je na početku periode primio zakon, kojim je na duže vremena obustavljena porota za štamparske prekršaje. Osnova je u kući razpravljena mahom iza burnih prizora i nemira, nastalih uslied predsjednikove izjave o adresnom nacrtu stranke prava, u odsutnosti svih članova manjine, a većina ju je primila jednoglasno. Nitko nemože sumnjati, da je prijašnji zakon, kojim je pod banom Mažuranićem uvedena porota, bio snažno jamstvo za slobodu štampe te je u istinu bio žalostan pojav, da su morali u zemlji nastati takovi odnošaji, uslied kojih je valjanost toga zakona obustavljena. U istinu je već pod banom Mažuranićem državna vlast vrlo riedko prizivala na porotu, nego se je već onda vrlo strogo upotrebljavao proti novinama, koje su pisale u duhu, neprijaznom sustavu, t. zv. objektivni postupak. Kada je kasnije osilila u zemlji opozicija, te i zasnovala više štamparskih glasila; kada su se u zemlji do najvećega stepena zaoštrili stranačko-politički odnošaji, uzeo je i u novinama, u kojima se je vjerno odražavala uzrujanost i grozničavost duhova, maha oštar i bezobziran ton a naročito su glasila stranke prava pisala takovim najžešćim tonom proti sustavu i njegovim boriocima u zemlji. Tako bijahu glasila, protivna sustavu, zaštićena mišljenjem javnoga mnienja pa su porotnici riešavali od obtužbe svakoga, koga bi državna vlast tužila pred porotnim sudom. Znalo se pače i

to dogoditi, da nisu i privatnici, povriedjeni u svojoj osobnoj časti, našli zaštite pred porotnim sudom. Ovako je vlada, podnoseći osnovu o obustavi porote, opravdavala njezinu svrhu, a saborska većina sasvim je usvojila te njezine nazore. Nije se vodila borba izmedju liberalnih i konservativnih načela, jer to nebijahu vremena, gdje su se mogli razvijati takovi spekulativni nazori, nego se je za zatočnike sustava radilo o tome, da javne uredbe, koje nisu mogle uhvatiti korjena u sviesti velikoga diela pučanstva, zaštite od napadaja njihovih odlučnih protivnika, pa se je u nizu ostalih mjera poprimila i ova, o kojoj se je moralo držati, da će koristno djelovati u zaštitu tih uredaba. I dok je porota stajala, upotrebljavao se je objektivni postupak u velikom obsegu a bivalo je to još i u većem, kada su tuženi urednici i pisci bili riešavani od obtužbe, podignute proti njima po državnoj vlasti. Objektivni postupak, i koliko je bio strog, nije se pokazao uspješnim, da se poluči ova svrha pa se je tako posegnulo i za jednim novim sredstvom obrane. Ovako se je tumačio smisao te mjere, koji i proizlazi iz čitavoga javnoga stanja, pa se tako razjašnjuje i pojav, da su svi pristaše temeljnoga sustava zemlje, koji se bojahu za njegov obstanak, odobravali tu mjeru, a svi protivnici toga sustava i njegovih borioca u zemlji ustali, da ju pobijaju.

U obrazloženju odborove osnove, koji je sasvim prihvatio vladine razloge, priznalo se, da je državna vlast videći, da nemože pred porotnim sudom uspjeti sa nijednom svojom tužbom, napokon sasvim odustala od subjektivnoga progona tiskovnih delikta ter je nastojala drugim zakonitim sredstvom, objektivnim postupkom, da zaprieči razširenje takova tiskopisa i da naknadno izhodi odobrenje kaznenoga suda. No pošto ni to sredstvo nije vodilo do cilja, jer su se takovi inkriminirani tiskopisi i nadalje širili, došlo se je napokon na misao, da se sudbenost u tiskovnim stvarima izruči redovitim sudovima. Nije se tražilo, da bude porota sasvim dokinuta, već da se samo kriepost zakona obustavi na tri godine, jer se scienilo, da bi se mogli tečajem tog vremena povratiti normalni odnošaji.

Tečajem ove saborske periode pružila se je banu prilika, da se izjavi o tom zakonu, a iz banove izjave proizlazi, da je sam najviše žalio odnošaje, koji su ga sklonuli, da je morao saboru predložiti tu osnovu. Reče, »da neće nikada niekati

opravdanost slobodnoj štampi pa mu je žao, što je morao taj zakon predložiti, kao što znade, da mu u izobraženom svietu nije ta mjera stekla nikakova odobrenja i slavlja No on je bio prinužden da to učini, a kada se radi o nuždi, neće nikada propustiti, da poprimi shodne mjere, makar izgubio popularnost čitavoga svieta.«

I iz ove banove izjave moglo se je razabrati, da on kao državnik nestoji na neliberalnom stanovištu prema slobodnoj i neodvisnoj štampi, pa da nimalo neželi da se takova uništi u Hrvatskoj. Banovi protivnici mišljahu ili govorahu tako, da on radi tu neodvisnu štampu uništiti, a javno mnienje, smućeno raznim pojavima, kojim nije uvjek moglo do dna proniknuti, rado je onda vjerovalo u ovakove tvrdnje, kao što je u to vrieme vjerovalo u tolike druge tvrdnje, koje su se proti njemu u javnosti iznosile. U istinu je ban u prvo vrieme svoga banovanja, koje je bilo neobično abnormalno i burno, bio javnim okolnostima prinužden da poprimi i odobri tolike mjere, koje su se mogle nazvati sve prije nego liberalnima, a ovo je moglo poduprieti tvrdnju, da je on državnik neslobodoumnih nazora. Njega je pratio udes, da je zabanovao u času, u kojem je uslied prijašnjih dogadjaja vladalo raztrojstvo u onoj stranci, koja je imala braniti državopravni temeljni zakon; vladala nestašica stege u činovničtvu, tako da je Miškatović mogao u suglasju s istinom uztvrditi u jednim vladinim novinama, da su činovnici pod banom grofom Pejačevičem bili kod izbora agitatori proti vladinoj stranci, u času, u kojem je opozicija proti sustavu bila najodriešitija i u kojem je njezina štampa, zastupajući protuustavne težnje, najmoćnije uplivala na javno mnienje; u kojem su se ljuljali stožeri javnoga poredka, te su i manje bojazljivi ljudi mislili, da Hrvatska ide u susret ustavnoj katastrofi. U takovom času nije se moglo pitati, kakove spekulativne ili teoretske nazore goji o štampi ban, koji je prije svega imao da u tom metežu javnih odnošaja stvori red, jer je red u istinu duša slobode, te ona bez njega nemože u uredjenom državnom družtvu uspievati. Zato toliki zakoni i zaključci donešeni ili poprimljeni u ovom saboru, nose na sebi biljeg reakcije proti stanju, koje je ban u zemlji zatekao, a koje ga je priečilo da razvije onu uspješnu djelatnost na upravnom, kulturnom i ekomičkom polju, što ju je kasnije doista razvio. Nijedan državnik

ma gojio inače i najčišće liberalne nazore, nebi u tom času bio mogao drugčije postupati a povjest je ostavila primjera i iz drugih ustavnih zemalja, da su državnici, čuveni sa svojih slobodoumnih načela, morali interesu javnoga reda žrtvovati načelo slobode. Neodvisna i slobodna štampa svakako je snažno jamstvo za narodni napredak, no u nas može ovo načelo vriediti samo s ograničenjem, da ta javna štampa mora svoje zahtjeve podrediti mnogo bitnijim zahtjevima narodno-kulturnoga i ustavnoga života. Za nas nevriedi toliko, da se pozivljemo na primjere iz drugih zemljah, nego moramo uvjek računati s našim okolnostima. Tako je Mrazović, čovjek slobodoumnih nazora, požalio godine 1878., da se mi Hrvati neznamo u ničemu držati prave mjere, a mislio je s tim da kaže, da neznamo čuvati ni onu slobodu štampe, koju nam je tada pružao zakon, a koja je donekle zajamčivala slobodno izjavljivanje mislih. Ban je iskreno mislio, kada je prema saborskoj manjini požalio, da je morao predložiti obustavu porote, a tko je ono stanje doživio ili ga danas proučava iz autentičnih izvora, nemože ni malo sumnjati u iskrenost te izjave. Većina ovoga sabora, na čelu joj ban, svakako su učvrstili razklimane stožere ustava, koji je doista bio ugrožen vrlo žestokim protivničkim navalama. Istina je, da se je u to ime morala žrtvovati više nego jedna, inače dragocjena stečevina i da je saborska manjina, braneći te stečevine, vršila liberalan zadatak. Onaj drugi zadatak, koji je vršila narodna stranka, nije imao takovo obilježje. no bio je svakako nuždniji a valjda i koristniji za zemlju.

VI.

(Gospodarski pokret; gradnja novih željeznica; zavodi za unapredjivanje gospodarske obuke; novi odsjeci kod ustavne autonomne oblasti; ugarska izložba i Hrvatska; proslava petdesetgodišnjice ilirskoga pokreta; banova izjava o njoj; **previšnji posjet grada Požege;** odjelni predstojnik Ivan Vončina umro.)

Čim je ban stupio na čelo zemlje, bijaše mu jedan od najglavnijih zadataka, da izpita tolike ekonomičke potrebe zemlje, naročito zahtjeve glede izgradnje željeznica, pa je već u godini 1885. zasnovana gradnja više takovih željeznica, koje su ove i sliedećih godina izvršene. Na prvom mjestu neka je spomenuta zagorska željeznica sa svojim pobočnim ograncima, za kojom je toliko vapio zagorski puk. U Slavoniji, koja je u tom pogledu bila vrlo zanemarena, zasnovano je i poslie dogotovljeno više gradnja, izmedju kojih je najvažnija slavonska transverzalna željeznica ili pruga, koja prosieca Slavoniju iz Osieka preko Našice do Batrine sa ogrankom do ubave Požege, onda pruge Vinkovce-Brčka i Barč-Slatina-Pakrac, koje su takodjer ovih godina sagradjene. Tih godina i kasnije izgradjena je i krajiška željeznica iz Sunje do Broda i dalje do Zemuna. Zamišljeno je i više drugih željezničkih projekta, tako Gradec-Belovar-Barč i Sisak-Karlovac. Tako su na toli zanemarenom polju željezničkih komunikacija postignuti rezultati, koji se imadu pripisati banovoj inicijativi. U isto vrieme izradjena je i cestovna mreža u raznim krajevima zemlje, tako iz sredstava zemaljskoga proračuna kao i iz onih krajiške investicijonalne zaklade, a svuda se opažalo ozbiljno nastojanje, da se zadovolji tolikim priekim potrebama prometa i trgovine. S ovim življim pokretom na polju komunikacije ide uzporedo i težnja, da se u zemlji zasnuje čim više zavoda za unapredjivanje gospodarske obuke. U Požegi je ustrojena ratarnica, na križevačkom učilištu zasnovani gospodarski tečajevi za pučke učitelje, pružena izdašnija novčana podpora obim gospodarskim družtvima zemlje i njihovim podružnicama, otvorene

tkalačke škole, onda škole za drvorezbarstvo i košaračtvo, ustrojeno mnogo novih pučkih škola i zasnovani gospodarski tečajevi na svim gradjanskim školama. I vinogradarstvu, koje je u povodu filoksere, koja bješe tih godina utamanila vinograde u nekojim našim najvinorodnijim krajevima, pvsvećena je vrlo intenzivna pažnja; stvoren je novi vinogradarski red; zasnovano je više gospodarskih i voćarskih škola, ustrojena zemaljska uzorna pivnica i podignuti ložnjaci u nekojim krajevima. Jednaka pažnja obraćena je i stočarstvu, za koje su takodjer izdane dosta znatne svote, a tako i svilarskoj grani narodnoga gospodarstva.

Ban, koji je po svojim i u saboru naglašivanim nazorima u ovom svojem nastojanju oko gospodarskoga napredka očekivao podporu i družtvenih elemenata, rado je prihvaćao svaku inicijativu, koja je išla za ovom svrhom, a sada se i pokazalo, da je ova njegova ideja našla u družtvu i odziva. Vlada je prihvativši inicijativu nekojih odličnih članova domaćega gospodarskoga státiša uzela pod svoje okrilje družtvo za promicanje konjogojstva, a nedugo iza toga ustrojen je kod zemaljske vlade i posebni odsjek za tu gospodarsku granu. Isto je tako ustrojen i šumarski odsjek, a u godini 1886. imenovan je u zemlji prvi kulturni inžinir, iz kojega se je poslie razvila jedna od najblagotvornijih i najuspješnijih javnih institucija u zemlji. Sagradjeno je i više novih mostova, tako kod Karlovca i Galdova, te kod Podsuseda.

Godina 1885. bijaše i inače izvan sabora neobično živa te se ovdje moraju spomenuti nekoje važnije sgode, koje razsvjetljuju javno mišljenje ili označuju kulturni i gospodarski razvitak naroda. Te godine držana je u Budimpešti ugarska zemaljska izložba, na kojoj se je i Hrvatska odlično iztaknula svojim izloženim proizvodima, no koja je ujedno bila povodom vrlo živahnomu pokretu u javnomu mnienju. Mnogi elementi toga javnoga mnienja, naročito u gradu Zagrebu, odvraćali su interesovane krugove od učešća kod te ugarske izložbe, iztičući u obranu svoga stanovišta nešto gospodarske a više stranačko-političke razloge, te neima sumnje, da Hrvatska nije pored čitavoga uspjeha, što ga je na toj izložbi postigla, bila u ugarskoj priestolnici onako zastupana, kako bi se inače bilo dogodilo. Mora se priznati, da je ova politička struja u zemlji bila doista jaka te su vladajući krugovi imali težak položaj, kako se je to

moglo opaziti kod drugih javnih sgoda, koje su se u to vrieme u zemlji dešavale. Godine 1885. navršilo se 50 godina od ilirskoga pokreta, pa je zagrebačko gradjanstvo, sastavši se u veliku skupštinu, zaključilo, da se taj uzvišeni spomen proslavi dostojnim načinom, naročito prenosom ostanaka svih najzaslužnijih Iliraca u jednu zajedničku arkadu na zagrebačkom centralnom groblju, za koju je zamoljeno zagrebačko gradsko zastupstvo, da ju pokloni u tu velebnu svrhu. Taj zagrebački odbor, obišavši vladu i sabor, obratio se je na zagrebačko gradsko zastupstvo, koje je u svojoj većini disalo duhom neodvisne narodne stranke, a ovaj njegov korak, kojim je svečanost ograničena na uži krug, te joj udareno obilježje neke stranačke svečanosti, nije mogao a da ne ozlovolji muževe narodne stranke, koja je kao saborska većina u prvom redu zastupala narod. K proslavi budu pozvani sabor i ban, a zanimiva je izjava, što ju je ban dao dotičnoj gradjanskoj deputaciji. Ban izjavi, »da nalazi tu proslavu kao književnu opravdanom, a mora sa sažaljenjem primietiti, da se je kod priredjivanja udarilo stranačkim putem, a to će samoj slavi svakako škoditi«. Ban je ovdje nešto izjavio, što nisu mogli niekati ni sami priredjivači, koji su svakako imali tu patriotičnu zaslugu, da su tu slavu zamislili, al koji su kao politički ljudi svakako nastojali, da joj udare obilježje, odgovarajuće njihovim političkim nazorima. Da nije bilo ove zaprieke i da nije vladalo mišljenje u velikom dielu javnoga mnienja, koje je u ovo vrieme svaku čisto gospodarsku ili kulturnu sgodu pretvaralo u političku, mogla se je ova historička slava obaviti veličajnije nego je svršena. Kako je ban mislio o toj slavi kao čisto narodnoj i književnoj, zasvjedočio je to najljepše osam godina iza ove sgode, kada je ne samo odobrio, nego je, pruživši izdašnu podporu i znatno olahkotio, da su se mogli u zemlju prenieti i u ilirskoj arkadi sahraniti ostanci onoga izmedju ilirskih preporoditelja, koji je u tom kolu bio jedan od najumnijih i najzaslužnijih, grofa Janka Draškovića. No od godine 1885. do 1893. minulo je osam godina, a ban, koji je godine 1893. uzeo pod svoje okrilje jednu narodno-kulturnu slavu, nije to mogao učiniti godine 1885., jer ta slava nije te godine imala takav značaj. Ban nije promienio svojih nazora, nego su se odnošaji kroz to vrieme tako promienili, da se je Draškovićeva slava mogla obaviti kao čisto

narodno-kulturna. Istina je, da je s ilirskim pokretom započeo ne samo kulturni nego i politički pokret hrvatskoga naroda, no svatko ne može dokazati, da su ilirski preporoditelji imali kakav politički program osim onoga obćenitoga programa, da kulturnim razvitkom unaprede sve pa i političke interese naroda. Ova njihova ideja dovela je zemlju do kulturnoga preporoda i sadašnjega napredka a u političkom pokretu završio se je taj burni pokret rezultatom, koji se ogleda u hrvatsko-ugarskoj nagodi. Ova je nagoda čitavi duševni život naroda predala u ruke njegova sabora i njegove autonomne vlade, pa dok je do godine 1848. i sam toli slavljeni, i s pravom slavljeni Metel Ožegović vojevao u požunskom saboru za vjeru, hrvatske škole i narodnu prosvjetu, kako je to u jednom saborskom govoru i ban iztaknuo, vrši Hrvatska, poslie godine 1867. u svim tim poslovima podpunu autonomiju, koju ni Ugarska ni nitko nemože okrnjiti. Ovu je misao razvio ban u jednom svojem saborskom govoru, a mi neznamo, kako bi se ova historička istina mogla pobiti. A onda još nešto. Jamačno su ilirski preporoditelji prvi bili pozvani, da tumače vlastite političke misli, a od tih muževa bijahu još godine 1885. živi Vukotinović, Mažuranić, Bogović i još nekoji, a svi ti muževi ne samo stajahu na nagodbenom zakonu nego ga nekoji od njih pomogoše i stvoriti te na njegovu temelju nastaviše unapredjivati narodno-kulturni život. U vrieme, kada je ova velika slava god. 1885. ovršena, moglo je još u zemlji biti dosta ljudih, koji su zbilja vjerovali, da ban i narodna stranka gledaju tobož priekim okom takovu narodno-kulturnu slavu. Danas već svatko znade, da je taj nazor bio kriv pa se je i ova sgoda morala stoga spomenuti, da se vidi, kako javno mnienje čini više puta krivo zaslužnim muževima, koji ga upućuju na pravi put i kako krivo tumači njihove misli i osjećaje, koji smjeraju samo na narodni boljak. I neima sumnje, da je prenos Draškovićevih ostanaka, kod kojega su sudjelovali svi kulturni činbenici zemlje, uspio mnogo sjajnije, da se je on dublje utisnuo u narodnu dušu i ostavio sjajniji trag u historičkom životu, nego li slava od godine 1885., koja se krivnjom vremena nije mogla uzdići na tu narodno-kulturnu visinu.

U rujnu godine 1885. blagoizvoljelo je posjetiti grad Požegu, prisustvujući velikim vojnim vježbama, Njeg. Veličanstvo premilostivi kralj Franjo Josip, a čitavi narod pohrlio je

kroz mnogobrojne deputacije pred previšnji priestol, da dade izraza svojim nasliedjenim čuvstvima nepokolebive vjernosti i odanosti prema svomu uzvišenomu i ljubljenomu vladaru. U studenomu te godine odlikovalo je Njeg. Veličanstvo bana, komu je mahom iza imenovanja banom bila podieljena čast tajnoga savjetnika, redom željezne krune prvoga razreda, a ovo odlikovanje probudilo je osjećaje radosti u svim krugovima zemlje, koji su s povjerenjem pratili banovo djelovanje.

Iz godine 1885. mora se jošte spomenuti jedna sgoda, naime smrt muža, koji je bio jedan izmedju prvih našega novijega političkoga života. U prosincu umre odjelni predstojnik Ivan Vončina. Stojeći blizu četiri godine na čelu bogoštovno-nastavnoga odiela, oživotvorio je više nego jednu zdravu i koristnu reformu, kojom je unapriedio navlastito realističku obuku; ta su pako djela, koja mu osiguravaju trajan kulturni spomen, naime ustrojenje zemaljske obrtne škole, preustrojstvo nautičke škole u Bakru i premještenje sveučilišta Franje Josipa u njegovu sadašnju sgradu. Jedan od njegovih vjekopisaca kaže, da je prve dvie godine radio dan i noć te je jamačno i ovaj prenaporni rad bio uzrokom njegovoj preranoj smrti. Čovjek bi se morao čuditi, kako je Vončina, koji je u istinu bio prožet duhom praktična administratora; koji je u sebi osjećao tvaralačku snagu i čiji saborski govori poslie revizije nagodbenoga zakona pokazuju, kako je svojim umom mogao proniknuti u najtanje potrebe kulturnoga i ekonomičkoga života; morao bi se čuditi, kako je toli dugo uztrajao na polju političke agitacije, kad nebi poznavao prijašnje nezdrave političke odnošaje, koji su i njega povukli u svoj vrtlog. Njegova smrt pala je u vrieme, u kojem su se saborske stranke nalazile u žestokoj borbi, a u ovoj borbi moralo je stradati čuvstvo pravednosti, pače i ono čuvstvo čovječnosti, te se sa saborske tribune nije ni jednomu ni drugomu moglo dati slobodna oduška. Tako se je moralo dogoditi, da je saborski predsjednik, oglašujući kući smrt muža, koji je četvrt vieka stajao u prvim redovima političkoga i parlamentarnoga života, učinio to sa nekoliko suhoparnih riečih, da ne povriedi osjećaje onih, koji su za života smatrali Vončinu svojim velikim neprijateljem. Povjest, koja nepozna tih obzira, nit mari za stranačko stanovište, mora i ovdje priznati, da je Ivan Vončina spajao u sebi mnoga odlična svojstva, i da je kraj tolikih

zabluda i težkih pogriešaka, ostavio častan spomen. Kako je narodna stranka sudila o Ivanu Vončini, pokazao je to njegov sprovod, kod kojega je jedan od njezinih mladjih članova, koji ga je kasnije imao nasliediti na čelu bogoštovno-nastavnoga odjela, u ime stranke dao jednako živahna kao i bolna izraza njezinim čuvstvima prijateljstva i poštovanja. Vriedno je ovdje spomenuti jednu jednako tragičnu sgodu, koja se je desila deset godina iza Vončinine smrti, a koja pokazuje, koliko je od ovog vremena napredovalo izmedju stranaka čuvstvo medjusobne pravednosti i snosnosti, bez kojega se ni civilizovano družtvo nemože oteti divljim navikama. Početkom veljače 1896. oglasio je predsjednik saboru smrt prvaka i utemeljitelja stranke prava Ante Starčevića, a ovaj predsjednik, Srbin Vaso Gjurgjević, tako je dostojno popratio tu žalostnu viest, da je znao udovoljiti svačijemu čuvstvu i gotovo iznenadio same prijatelje pokojnoga prvaka svojim objektivnim shvaćanjem njegova patriotična stanovišta. No izmedju jedne i druge sgode proteklo je deset godina, a za ovih deset godina učinjen je velik korak na putu tolerancije i medjusobnoga poštovanja. A ovih deset godina izpunjeno je najintenzivnijim djelovanjem muža, kojemu se je na početku banovanja spočitavalo, da radi tobož razrušiti javne odnošaje. Ban je u Ivanu Vončini imao jednoga od najodanijih i najsposobnijih suradnika na kulturnom polju, a ban je i znao cieniti tu odanost i sposobnosti, koje su zemlji namaknule mnogu koristnu stečevinu. Koji bi se hrvatski državnik ili političar starije škole bio znao uzdići do ove visine, koja je mladoga unionističkoga državnika dovela do toga, da pokloni najveće povjerenje čovjeku, od kojega ga je dielila čitava prošlost a možda i toliki nježni osjećaji, u koje je Vončina, doduše u žestokoj stranačkoj borbi znao toli često dirati? Ivan Vončina spada u historiju, a iz ove izlazi lik čovjeka, koji je enеržijom duha i volje znao svladati najveće zaprjeke i koji je pod konac života, našavši prostrano polje djelovanja, svoje prijatelje zadivio radenošću i rezultatima te radenosti. A ovu radenost razviti i ove rezultate postići mogao je, ne na polju prijašnje puste, premda patriotične agitacije, nego na onom polju, koje se je njemu i drugim talentima zemlje stvorilo na temelju pozitivnoga zakona i pozitivnih uredaba naroda.

VII.

(Sabor od godine 1887.- 92.; značaj saborskih izbora; Ignjat Brlić, prvak umjerene opozicije; dvie banove izjave; izborni zakon i zakon o uredjenju sabora; školski zakon i saborski članovi srbske narodnosti; Hrvati i Srbi; gospodarske osnove pred saborom; sdruženje Dalmacije i narodna stranka; kratka banova izjava; banova definicija našega državopravnoga odnošaja; njegov sud o izboru kralja Kolomana.)

Saborski izbori od god. 1887. važni su u više nego jednom pogledu. Od ovoga časa počima razvitak javnih odnošaja, koje možemo neprekidno pratiti do danas. Narodna stranka, koja je već na početku i tečajem prijašnje periode dobila više novih, mladih sila, ojačala se je i kod ovih izbora liepim brojem intelektualno spremnih mladjih muževa, koji zamienjuju stare članove i borce te udaraju stranci obilježje moderne unionističke i konservativne stranke. Mnogi stariji članovi ili su opozvani s ovoga svieta, ili su ostavili polje javnoga života, te stranka, prekidajući s nekim tradicijama prošlosti, stoji sada pod uplivom ideja, koje imadu svoga nesumnjivoga začetnika u banu. Svaki državnik viših državničkih sposobnostih, samosviestnih ciljeva i odlučne volje vrši i u najslobodnijoj zemlji odlučan upliv na razvitak narodno-političkoga života; svi ovi momenti mogli su se jasno razabrati u četir-godišnjemu banovu djelovanju, kojim je stvoren novi položaj. Novi izbori još su jače učvrstili državopravni nagodbeni temelj, a ovo je bio glavni cilj banova djelovanja prvih godina; čim je ovaj cilj postignut, otvorilo se je polje nutarnjemu radu, a za taj nutarnji rad trebao je ban tako politički pouzdane kao i umno sposobne muževe, pozvane da sudjeluju oko izvadjanja tolikih pozitivnih zadataka njegovog programa. U prošlosti nije se uradilo onoliko, koliko se je moglo uraditi. Od sklopljene nagodbe prošlo je do ovoga časa punih 19 godina; prve godine potratile su se u državopravnoj borbi, koja nije dala ni pomišljati na to, da se na temelju novoga zakonitoga odnošaja unapredjuju duševni i materijalni

probitci zemlje. U eri bana Mažuranića, u kojoj je opozicija proti državopravnoj nagodbi bila vrlo slaba, imalo se je više vremena, da se to nutarnje polje obradjuje pa se dosta i učinilo. Samo je Hrvatska imala od zajedničkih uredaba malu korist, jer je izmedju nje i Ugarske vladao duh nepovjerenja, a ovo nepovjerenje trovalo je sav medjusobni odnošaj izmedju obe zemlje. Iza toga je nastala era nutarnjih kriza, koje su zahvatile i samu odlučujuću parlamentarnu stranku, a kad se je poslie pojavila na površju stranka prava, naviestivši najodlučniju borbu svim javnim uredbama, porodio se izmedju nje te državnih i parlamentarnih faktora sukob, u kojem je ona podlegla.

Sada je ova borba bila dovršena. Narodna stranka, kako je proizašla iz ovih saborskih izbora, bila je proizvod odnošaja, nastalih uslied tolikih prijašnjih dogadjaja. Ti joj udariše svoj pečat. Koji su vjerovali u banovu rieč, sada već činom zasvjedočenu, da će nagodbenomu saboru pribaviti poštovanje kod svih faktora a u svakom slučaju da će ga se sam najstrože držati te ga vršiti po njegovu slovu i duhu; koji su vidjeli, da on želi duševno i ekonomičko polje naroda oploditi radom i reformama, ti mu se sada pridružiše pa je tako uslied izbora znatno porasla intelektualna snaga stranke. Ovo pokazivahu elementi, koji su sada stranku sačinjavali. Prava pobjeda nije ležala u ogromnoj numeričnoj većini, nego u duševnom kvalitetu stranke, a ovo je bio dokaz, da su banove ideje vršile već sada znatan upliv u narodu. Nije se doduše moglo osporiti, da opozicija još uviek obuhvaća velik broj talenata i čestitih javnih značajeva, no opažao se je ipak vidljivo njezin nazadak, a moglo se je na njoj još i vidjeti, kako se je uslied toga nutarnjega razvoja preobrazila. Stranka prava stupila je sada u sabor u mnogo manjem broju, njezine izbornike bješe minula prijašnja vrućica te su se odnošaji sada hladnije promatrali. Dok je njezin duh u zemlji napredovao, množio se i broj njezinih pristaša, a izmedju tih bijaše mnogo takovih, koji su samo po imenu bili članovi stranke. Praktično izkustvo prošlih godina pokazalo je tolike njezine mane, koje je svatko u zemlji opažao a mnogi tobožnji pravaši bijahu veseli, da mogu stranku ostaviti. Mi ne bismo znali kazati, jeli ikada ikoja radikalna stranka imala u kojem narodu realnu većinu i onda, kada je faktično vladala; ovako stanje protivi se ljudskom razboru pa se i nemože dugo uzdr-

žati. Tako je stranka spala na mnogo manji broj; ona se je tužila na renegatstvo bivših pristaša, na nasilja protivnika, a nije htjela priznati, da su i drugi, mnogo naravniji uzroci, mogli proizvesti taj njezin nazadak. I sa onom drugom strankom, neodvisnom narodnom, dogodila se vrlo značajna metamorfoza, koja je možda još jasnije pokazivala nutarnji preokret.

U prošlom saboru pa već od svoga postanka stajala je ona na programu t. zv. Vojnovićeve adrese iz god. 1883. a ta je adresa zagovarala trializam u monarkiji. Kod ovih izbora nisu izabrani oni njezini članovi, koji su taj program zamislili, te ga u saboru rječito zagovarali nego su na čelo ove parlamentarne frakcije došli elementi, koji iz osvjedočenja stajahu na nagodbenom temelju, te su se načelno mogli pribrajati narodnoj stranci. Jednoga od tih muževa, sada već pokojnika, moramo spomenuti, jer upravo njegovo ime najbolje osvjetljuje novi politički pravac stranke. Bijaše to Ignjat Brlić, jedan od najumnijih unionista iz prijašnjeg doba, koji je sudjelovao kod stvaranja nagodbenoga zakona no kasnije se odielio od većine svojih drugova u kraljevinskom odboru. Poslie 12 godina pasivnosti stupio je sada iznova na parlamentarno polje, a njegov pojav pobudio je pažnju kuće, koja je, poznavajući u istinu velike sposobnosti Brlićeve, mogla nadati se, da će se razprave i uslied njegova utjecanja sve više kretati u stvarnome pravcu. Ignjat Brlić bijaše prototyp za jednu vrst političara, koje bismo, što se tiče njihovih znanstvenih nazora o politici, mogli nazvati strogim utilitarcima. On je prije i poslie vazda izpovjedao, da u politici nemože važiti nikakovo čuvstvo već vazda i svigdje samo realna korist i interes pa je hotio, da se ova njegova maksima uporavi i na osamstogodišnji savez izmedju Ugarske i Hrvatske. Neima sumnje, da je savez izmedju obih naroda, koji si po ničem nebijahu srodni, sklopljen uslied spoznanja medjusobne koristi, koju su od njega jedan i drugi očekivali, no ako je tako moglo biti u početku, danas se već može govoriti i o tolikim višim moralnim interesima, koji spajaju oba naroda. Dva naroda, spojena nerazriešivim vezom krune i jedinstvom državnih interesa, kako ih ustanovljuje pragmatička sankcija, nemogu taj savez razriešiti, a on nemože ni postojati, bar moralno, bez medjusobne ljubavi i povjerenja, bez iskrenih čuvstava, koja imadu jedan i drugi zadahnjivati. Naročito Hrvatska, koja je u tom

savezu slabija i koja mora mnogo očekivati i od bratinske susretljivosti svoga jačega saveznika, nemože se postaviti na Brlićevo stanovište, koje može vriediti za trgovačke poslove, ali nije dovoljno, da Hrvatskoj zajamči napredak u savezu s Ugarskom. Zar je u historiji prolivena tolika zajednička krv za svete zajedničke interese samo za to, da se poslie toliko vjekova ide na novčiće računati, koliko savez donosi koristi kojemu od saveznika, i zar se taj savez može postaviti na tako tjesnogrudni materijalni temelj, kako je to mislio inače toli umni i pronicavi Brlić? Svi smo vidjeli, koliko su stradali hrvatski interesi uslied nepovjerenja, što ga je kroz duže vremena pokazivao svaki korak Ugarske prema Hrvatskoj, a nitko neće niekati, da su one stranke i oni faktori u Ugarskoj i Hrvatskoj, koji sijahu to nepovjerenje jedne zemlje proti drugoj, nosili odgovornost za takovo stanje. Zakon je uredio javnopravne odnošaje izmedju obijuh zemalja i njega se imadu obje držati. Ovo je najmanje, što se od njih ima zahtjevati no jedna i druga zemlja moraju se vazda oslanjati na medjusobno prijateljsko čuvstvo, jer je samo tako moguće, da će se bratinskim sporazumom izravnavati razmirice i oprjeke, koje i pored zakona mogu nastati u njihovom odnošaju. Zar nije to najsvetiji interes, koji mora zagrijati najtoplijim čuvstvom oba naroda, da su spojeni nerazriešivim vezom krune i prejasne dinastije, kojoj su oni bili jednako pouzdana i čvrsta podpora i oslon?

S neodvisnom narodnom strankom sjediniše se u jednu saborsku frakciju i članovi bivšega saborskoga središta a ovo je jednako jasno pokazivalo načelni pravac, kojim je sada stranka u saboru udarila. Ostao je jedan jedini član prijašnje neodvisne stranke, križevački zastupnik dr. Franjo Marković, koji je uztrajao na njezinu prijašnjem načelnom stanovištu. Ovako se je pod vodstvom Ignjata Brlića obrazovala u saboru stranka sa zadatkom, da vodi ustavnu opoziciju na stanovištu nagodbenoga zakona a ovomu pojavu mogao se je radovati svaki privrženik toga zakona. Bilo je, čini se, ipak prerano, da se ovakova stranka uzmogne održati, jer Brlić i njegovi prijatelji, koji su u saboru zastupali ovo korektno stanovište, nisu imali upliva na stranku izvan sabora i na enuncijacije njezina glasila, a Brlić je i prerano umro, te nije mogao vidjeti nikakova ploda ovomu svomu nastojanju. Moglo se ipak kazati, da se je upliv ideja,

koje je ban zastupao, očitovao u tri pravca; narodna stranka, bila je, dobivši toli znatnu podporu iz krugova narodne inteligencije, sada intelektualno jača te je mogla s većim uspjehom djelovati kod provadjanja nutarnjih reforma, što ih je ban zamišljao; stranka prava, koja se je kateksohen nazivala i ostala protunagodbenom strankom, bila je sada znatno slabija, a moglo se je i na njoj opaziti, da je, bar što se tiče taktike, prošla neku mienu, i da je sada mnogo mirnija, odkad su javni odnošaji dobili stalan oblik; treće je sabor imao sada opoziciju, koja se je obrazovala na temelju nagodbenoga zakona, a ovakova opozicija bila je nuždna, da se Hrvatskoj osiguraju sve njezine koristi i stečevine.

U razpravi o adresi uzeo je rieč i ban, da odgovori nekim govornicima manjine. Ban konstatova, da u jednoj i drugoj saborskoj opoziciji nevlada više prijašnji duh nego sasvim drugi, a to valjda za to, jer osjećaju sasvim drugi duh, koji oko njih vlada, a to je duh narodne volje, koju nesumnjivo zastupa saborska većina. Ban iztaknu, kako je saborski odbor za adresu, sastavljajući odgovor na previšnji odpis, položio veliku važnost na to, da se ukloni svaki nesklad izmedju Ugarske i Hrvatske. I temeljna misao i duh nagodbe ide za tim, da to nebude samo savez na temelju pojedinih paragrafa, već savez ljubavi. Čim prestane i zadnja sjenka nesklada, izmedju obih zemalja, onda će po nas najbolje biti.« U razpravi o proračunu, koja je držana nešto kasnije, reče ban, kako vlada nedopušta, da se bilo po komu vriedja nagodbeni zakon, a čim on sazna za takovu koju činjenicu, koja nije strogo u skladu sa zakonom, traži ju izpraviti, ma gdje se tomu pružila prilika, no on pri tom neudara u veliko zvono, a čini to samo u interesu zemlje.« Kako su ban i vlada u tom pogledu nastojali, da se nagodbeni zakon točno vrši od zajedničkih organa, vidi se iz jednog odgovora, što ga je odjelni predstojnik Stanković dao na jednu interpelaciju narodnoga zastupnika dra. Amruša. Zastupnik dr. Amruš spomenu u svojoj interpelaciji, da nekoji poštanski uredi u Hrvatskoj izdaju poštanske naputnice, štampane lih magjarskim tekstom. Odjelni predstojnik Stanković izjavi doslovce: »Obzirom na protuzakonitosti, navedene u toj interpelaciji, koje bi imale teretiti poštanske urede, priobćila je vlada činjenice, navedene u toj interpelaciji, nadležnomu zajedničkom ministarstvu,

zahtjevajući, da svoje organe pozove na odgovornost i da u ovoj stvari učini odredbu odgovarajuću §. 57. nagodbenoga zakona.«

U ovoj saborskoj periodi razpravljala je kuća novi izborni zakon kao što i zakon o uredjenju sabora, a ovo je svakako predmet, preko kojega se i u najkraćem nacrtu parlamentarne povjesti nemože prieći, a da mu se ne posveti neka pažnja. Kako je poznato, sastao se je sabor od godine 1861. na osnovu oktrojiranoga izbornoga reda, a tako isto i oba njegova nasliednika od god. 1865—1867. i od god. 1868—1871. Ovaj potonji, koji je sklopio državopravnu nagodbu s Ugarskom, prvi je ustavnim putem stvorio izborni zakon, a stvorio ga je tako, da je vladinim organima dao kod izbora veliku premoć. Ovo ipak nije pomoglo ni staroj unionističkoj stranci, ni njezinoj vladi, koje su na biralištu bile dvaput uzastopce hametom potučene, te je parlamentarna vlast prešla u ruke tadašnje narodne opozicije. Ova narodna opozicija, postavši saborskom većinom, stvorila je godine 1874. novi izborni red, a taj je bio mnogo liberalniji prema prijašnjemu zakonu. Pa ipak je vladina stranka pobjedila na biralištu uzastopce dva puta, jer u narodu nije imala proti sebi snažne opozicije. Sabor od god. 1878—1881. preinačio je poslie razkola u narodnoj stranci taj zakon, davši vladinim organima opet veću vlast no opozicija je uzprkos tome ušla u sabor u mnogo jačem broju, a u saboru od godine 1884—1887. uzpela se pače na vrhunac svoje jakosti. Gdje u narodu obstoji snažan opozicionalni duh, koji razne družtvene stališe spaja u jedinstvenu stranku, nemogu mu mnogo naškoditi ni manje slobodoumni zakoni, kako su to pokazali svi ti prijašnji pojavi kod saborskih izbora. Sabor od godine 1887—1892. morao je već s toga stvoriti novi izborni zakon, jer je Krajina oba puta birala na temelju oktrojirane naredbe bana kao kraljevskoga povjerenika, izdane godine 1883. Nije mienjao načela zakona od godine 1881, koja su sva preuzeta u ovaj novi zakon, a nije u obće ni išao za tim da stvori mnogo nova. Ostavio je stalne izborne listine, koje su se pokazale najboljim jamstvom za točnu evidenciju izbornika, ostavio je javno glasovanje, cenzus, koji je ipak donekle i obalio, te je odsele imao faktično veći dio naroda aktivno izborno pravo. Zakonom o uredjenju sabora snizio je broj virilnih glasova, a ovo se je moglo smatrati znatnim

napredkom prema prijašnjemu stanju. Sabor je prihvatio jednu ustanovu, koju nije predložila vlada već njegov pravni odbor, a kojom je dano pravo glasa zajedničkim činovnicima, namještenim u Hrvatskoj i Slavoniji. Na ovu ustanovu oborila se je vrlo žestoko saborska manjina, tako s načelnih kako i s praktičnih razloga, dokazujuć, da ti činovnici, ako nisu zavičajni u Hrvatskoj i Slavoniji, nemogu imati ovdje izborno pravo. Većina je dokazivala, da su oni državljani, a pošto se državljanstvom, koje je u Ugarskoj i Hrvatskoj jedno, stiče i zavičajnost, to da im svakako pripada aktivno izborno pravo. Ovim zakonom ustanovljena je iznimka, da Žumberak i Marindol nebiraju, dok izmedju Austrije, Hrvatske i Ugarske teče teritorijalni prjepor radi toga zemljišta.

Ni sabor godine 1887—92., a ni vlada, koja je taj zakon izradila, nemogu se jamačno okriviti za to, što Hrvatska neima danas slobodoumnijega izbornoga zakona, jer su oni gradili na temelju, koji su preuzeli od svojih predšastnika, a mora im se pače priznati, da su stvorili bolji zakon od prijašnjega. Svaka saborska većina, koja radi nagodbeni zakon uzdržati i obraniti od načelne oporbe, imati će vazda pred očima to glavno načelo, te će mu podrediti ostale manje prjeke težnje i obzire. Već ovaj obzir na državopravni temeljni zakon, svjetovati će, dok traju takove prilike, saborsku većinu, izabranu na temelju nagodbenom, da ga čuva i brani, pošto na njemu počiva sgrada čitavoga ustavnoga života zemlje. Ono, što osigurava državopravnu autonomiju, mora biti zaštićeno od takovih provala javnoga mnienja, koje se doduše mogu roditi u patriotičnom čuvstvu al koje, dirajući u same osnove ustavnoga života izlažu zemlju pretvorbama, iz kojih bi mogla nastati pogibelj za njezin uzakonjeni ustav. Iz same razprave može se još nešto razabrati; koliko su govornici manjine navaljivali na pojedine ustanove obijuh osnova, neopaža se ipak u njihovim govorima, da traže veću izbornu slobodu ili slobodnije uredjenje sabora iz onih obćenitih slobodoumnih razloga, koje zagovara znanost i napredni duh čovječanstva. Ako je istina, da veliki župani nespadaju u sabor, koji ima biti reprezentativno tielo naroda, onda jednako nespadaju unj ni drugi virilni glasovi, a jedan od govornika manjine, tražeći, da veliki župani nebudu članovi sabora, nije taj svoj zahtjev protegnuo na ostale virilne glasove. U istinu mogla bi Hrvatska

podnesti slobodoumniji izborni zakon, a danas su, kako se po svem čini, za takav zakon mnogo povoljnije okolnosti i prilike nego li su u ono vrieme obstojale. Kulturni elementi u zemlji postaju svakim danom brojniji, a ti elementi nemogu mirne duše gledati, da budu i nadalje izključeni od izbornoga prava. Po nekojih ustanova našega izbornoga zakona izgleda još uvjek tako, kanda samo nekoji povlašteni stališi ljudih staroga družtva pripadaju inteligenciji, dočim se je ova uslied kulturnoga tako duševnoga kao ekonomičkoga napredka u zemlji razširila na takove slojeve, o kojima se prije nije ništa znalo. U okviru ovakovih promjena morat će se u buduće kretati svaka reforma izbornoga zakona, a ovakove reforme proizlaziti će iz obzira na veće kulturno stanje u narodu. Svatko će se možda čuvati, da za Hrvatsku traži ili u njoj uvadja obće pravo glasovanja po onakvoj demokratičkoj šabloni, kakova još nemože vriediti za naše prilike, no u ime snažnijega kulturnoga napredka, koji se svuda opaža, tražit će se slobodniji zakon na demokratičnom temelju. U ovako konservativnom, još dosti ukočenom izbornom zakonu, kakav danas ima Hrvatska, ponavljat će se vazda isti pojavi; jedna stranka morat će vazda braniti temeljni zakon od druge, koja će na nj napadati, a u ovom vrzinom kolu neće doći do uvaženja toliki važni probitci naroda, koji se tiču njegovog duševnog i materijalnog boljka. Iz ovoga kola može se izaći samo slobodnijim izbornim zakonom, a takav zakon imaju stvoriti oni politički faktori, koji svojim radom proširuju temelje kulturnoga napredka, učvršćujući ujedno ono javno stanje, u kojem se je taj napredak postigao. Do ovakovih promjena mora doći i doći će jamačno prije nego se misli.

Sabor je nadalje primio u ovoj periodi novi zakon o uredjenju pučke nastave i obrazovanju pučkih učitelja u Hrvatskoj i Slavoniji. Kako glede mnogih drugih zakona, koji su se morali promjeniti uslied sjedinjenja vojne krajine, tako se je i glede zakona o pučkih škola ukazalo nuždnim, da se stvori jedinstveni školski zakon. Novi školski zakon imao je ipak tri važne promjene: preinačio je dosadašnje gradjanske škole u više pučke škole sa praktičnim smjerom; produžio je opetovnu obuku i uredio školsku knjižnicu i konačno dao veću slobodu konfesijonalnim školama. Ove konfesijonalne škole zahtjevalo je srbsko pučanstvo zemlje, a politička uvidjavnost kao

i obzir na bratsku slogu izmedju Hrvata i Srba, tražili su, da se ovoj najživljoj želji toga pučanstva zadovolji. Već u prijašnjoj saborskoj periodi stvoren je zakon, kojim je srbski narodni crkveni sabor ovlašten, da unutar zemaljskih zakona rukovodi crkvene i školske poslove svoga pučanstva, te kojim je uzakonjena poraba ćirilice kod oblastih. I ban i narodna stranka imali su razloga, da izidju u susret ovim srbskim željama, koje nisu bile ni pretjerane ni nezakonite. Odkad se je Krajina spojila s materom zemljom, postali su srbski zastupnici, zastupajući trećinu čitavoga pučanstva zemlje, važan činbenik u političkom životu; oni su vjerno stajali uz vladu i njezinu stranku, a ova je podpora bila u mnogim važnim momentima vrlo dragocjena. Stranka prava, koja je upravo u to vrieme počela rasti, nije Srbima priznavala ni imena ni narodnosti, a ovaj neprijateljski odnošaj izmedju te stranke i Srba djelovao je nepovoljno i na čitavi odnošaj izmedju Hrvata i Srba domovine. Stupivši na čelo zemlje našao je ban, kako je već spomenuto, političke odnošaje razklimane, a on je sada imao prije svega stvoriti jaku nagodbenu stranku, da spasi ustavni život i da učvrsti temeljni zakon. Srbski narodni zastupnici nisu iz početka sasvim pristajali za narodnom strankom i nisu svi stajali na temelju nagodbenoga zakona. Izmedju njih bilo je i takovih elemenata, koji bi bili najvoljeli, da Srbi obrazuju neku posebnu stranku, koja je mogla postati jezičac na vagi izmedju razrožnih hrvatskih živalja, a takova stranka bila bi mogla u ovo vrieme imati neku važnost. Ovakova separatistička politika bila bi za budući razvitak zemlje od neocienive štete. Do toga ipak nije došlo, nego su se srbski zastupnici polagano stopili sa narodnom strankom te lojalno stupili na njezino načelno stanovište. Ovo je bio znatan državnički uspjeh banov, koji je tim načinom ne samo konsolidovao saborsku većinu nego je ujedno sjedinio sve konservativne Hrvate i Srbe, ogromnu većinu naroda, i tako udario temelj slogi, koja osigurava miran razvitak političkih i kulturnih odnošaja. Nijedan od onih naših idealista izmedju Hrvata i Srba, koji su i prije i poslie mnogo govorili o slogi i koji su nastojali o tom, da ju postignu, nisu se mogli pohvaliti ovakovim uspjehom. Sjetimo se samo, što je bilo prije tog vremena. U vrieme, kada se je najveći dio naroda borio proti državopravnoj, netom sklopljenoj nagodbi, izgledalo je, kao da su Srbi i Hrvati

jedna duša i jedno tielo. Kada je kasnije stupio na vladu Mažuranić sa onom narodnom strankom, koja se je prije toga izticala kao najveća prijateljica srbskoga naroda, zinuo je izmedju Hrvata i Srba jaz i nastao razdor, koji se je sve više širio. Školski zakon, stvoren pod Mažuranićem, koji je Srbima otežčao stvaranje konfesijonalnih škola, smatrao se je glavnim kamenom smutnje; nekoji drugi dogadjaji, koji su se u to vrieme sbivali, širili su mržnju izmedju braće, a kada je stranka prava uhvatila u narodu čvrst korjen, nastao je pravi pakao. I srbski radikalni političari trovali su dušu svoga naroda mržnjom na hrvatsku braću. Težnja za hegemonijom osvajala je duhove jednoga i drugoga naroda; pravi prijatelji hrvatsko-srbske sloge, na kojoj počiva budućnost zemlje, nisu mogli doći do rieči, a oni drugi samo su razpirivali plamen. Ban je i u samoj narodnoj stranci našao i izmedju Hrvata i izmedju Srba dosta takovih elemenata, koji su stajali pod dojmom ovoga bratskoga razdora; i sam Miškatović, koji je mogao najbolje shvatiti domašaj ovoga stanja, nije bio u duši ni prijatelj Srba ni sloge sa Srbima. No bio je pronicav da vidi, koja će to biti dragocjena stečevina za zemlju, ako se svi konservativni ljudi obijuh narodnostih slože, i ako podupiru muža, koji je razvio zastavu državopravnoga temelja i pozvao na ustavnu borbu za njegove stečevine. Srbi, ako su imali kakove opravdane konkretne želje konfesijonalnoga ili narodnoga značaja, mogli su jih postići samo pod okriljem i uz jamstvo javnih uredaba zemlje, a zato su oni bili prije svega dužni, da učvrste stolicu muža, koji je te javne uredbe radio učvrstiti i obraniti od svih navala. Ban je rado primio podporu srbskih zastupnika, no nije im ni mogao ni hotio drugo obećati, nego da će se njihove želje savjestno izpitati i da će im se ustavnim načinom zadovoljiti, u koliko su opravdane i u koliko odgovaraju temeljnim uredbama i historičkom značaju zemlje. Srbski su zastupnici listom stupili na stanovište nagodbenoga zakona i u klub narodne stranke; oni su s narodnom strankom podupirali bana u njegovoj ustavnoj borbi; oni su mu pokazali odanost i vjernost, koja je mogla ganuti čovjeka, a koja je uvjerila državnika o njihovoj podpunoj pouzdanosti.

No osim ovog uspjeha postigao je ban i drugi patriotični uspjeh, za koji mu Hrvati moraju biti zahvalni. Ban jamačno nevjeruje, da se izmedju Hrvata i Srba može polučiti kakova

idealna sloga, za kojom su težili toliki njihovi ljudi, za kojom je uzalud čeznuo plemeniti Dr. Milan Makanec. Za takovu idealnu slogu nije bilo ni prije a danas ima još manje uvjeta, pa rad patriotičnih i umnih državnika može jedino ići za tim, da uzdrži slogu u javnom životu, u obranu svih uzakonjenih prava zajedničke im domovine. Ban je ovu slogu stvorio i unapredio, a narodna je stranka onaj organ, koji ju neprestano uzdržava i promiče. Od ovoga časa opaža se nešto, što će mnoge naše ljude dovesti do pameti i što će jamačno sasvim razbistriti odnošaj izmedju Hrvata i Srba u domovini. Izmedju obajuh naroda vlada — ako i nije ljubav, na koju se nitko nemože siliti — a ono ipak mir, a ovaj mir sve više učvršćuju i Srbi, što razumno shvaćaju svoj odnošaj i dužnost prema zajedničkoj hrvatskoj domovini. Zakonite koncesije, učinjene Srbima glede porabe cirilskoga pisma i glede konfesionalnih škola, umirile su jamačno njihovu vjersku i narodnu sviest i oni danas živo sudjeluju kod unapredjenja kulturnih i ekonomičkih zadataka na boljak čitave zemlje, shvaćaju svoje dužnosti prema domovini, koja im nesmije nikada biti maćuha već prava ljubezna mati, te ih onako privijati na svoje tople grudi, kako se to od pravedne matere mora očekivati. No opaža se i još nešto. Srbi danas, poprimajući inicijativu iz vlastite pobude, napreduju kulturno i ekonomički takodjer i u sferi vlastitih probitaka, stvaraju udruge, osnivaju zavode gospodarskoga smjera a ovaj njihov rad mora još više ojačati njihovu narodno-kulturnu sviest i gospodarsku snagu. Ovaj njihov napredak ne samo nesmije biti zazoran Hrvatu, nego ga Hrvati moraju pače pratiti sa simpatijom. Čim bude luč kulture više obasjavala duhove i srdca, tim će biti manje žalostnoga fanatizma i vjerskoga i narodnoga, pa će tad Srbi uvidjeti, da je u austro-ugarskoj monarkiji prava njihova sreća, što su oni članovi naroda i sinovi zemlje, koja ima svoja historička i svoja uzakonjena državna prava; koja u skupu zemalja krune sv. Stjepana predstavlja državopravni i politički individualitet, koja im može zajamčiti obstanak i narodno-kulturni razvitak a neželi im priečiti, da goje duševnu svezu sa svojim sunarodnicima izvan monarkije i Hrvatske. Nemožemo se ni mi varati, koliko još treba učiniti, da izmedju Hrvata i Srba nastane srdačniji odnošaj; fanatična se struja još uviek napreže, stvarajući sukobe ili nove povode prijašnjim sukobima;

megalomani prepiru se još uvjek radi velikih političkih pitanja, te povlače u svoje prjepore i jedan dio naroda. No u slozi se ipak napreduje, naravno ne u onoj časovitoj čuvstvenoj slozi, koja danas nešto stvara da može sutra razoriti, nego u onoj razumnoj slozi, koja u upravi, kulturi, politici, družtvenom životu stvara izmedju jednih i drugih čvrste realne spone, te ih upućuje da rade zajednički o svome zajedničkom boljku. A banu će u historiji ostati još jedna zasluga, koju mu objektivni ljudi moraju danas priznati. U najkritičnijim krajevima zemlje, gdje vruća, usijana krv ljudih i zanešenost može najprije proizvesti sukobe, provadjaju njegove intencije triezni upravni činovnici, pozvani, da politički ujedinjeni narod dvijuh vjera i još uvjek dvijuh kultura privedu u narodno-kulturno jedinstvo. Rad velikih župana: ličkoga — ovoga uzornoga činovnika i uzornoga prijatelja hrvatsko-srbske sloge —, modruško-riečkoga, sriemskoga, požežkoga, belovarskoga, zagrebačkoga, svih dakle županija, u kojima živi izpremiešano pučanstvo jedne i druge vjere, rad ovih muževa ima se iztaknuti kao osobito svietla točka u ovom banovu nastojanju. Ako je Hrvatskoj sudjeno, a zakon i historička tradicija govore u njezin prilog, da pod ugarsku krunu sv. Stjepana i pod njezinu vlast dodje još koja zemlja, stojeća u području monarkije, onda ovakav uspjeh može polučiti samo triezan tolerantan duh, a ovakav duh nastoji kroz svoje organe širiti danas vladajuća politika i uprava u Hrvatskoj. Protivni tomu duh, koji razdvaja Hrvate i Srbe, raztvara ono jedinstvo, koje danas postoji.

U ovoj saborskoj periodi stvoren je još čitavi niz inih zakona namienjenih upravnomu, kulturnomu i ekonomičkomu boljku zemlje. Zakonom o uredjenju veterinarstva uredjena je važna grana narodnoga gospodarstva, naime marvogojstvo, te je u tom povodu ustrojen kod autonomne zemaljske vlade i veterinarski odsjek; zakonom o uredjenju zadruga osiguran je onomu djelu seljačtva, koje živi još u zadružnoj svezi čvršći gospodarski temelj, da se tako otegote diobe i komadanje gospodarskih zemljišta. Razprava o zadružnom zakonu, koja je više dana potrajala te u kojoj su sudjelovali najumniji govornici kuće raznih stranaka — na čelu im ban — bila je vanredno i poučna i zanimiva, te nam prikazuje u najljepšem svietlu intelektualnu snagu kuće, naročito snagu narodne stranke. Pojedini

su govori promišljeni, stvarni, prodirući u dno pitanja, koje toli duboko zasjeca u čitavi naš kulturni i ekonomički život i koje je u svojim raznim fazama posliednjih trideset-četrdeset godina proizvelo čitavi prevrat u našem narodu. Sabor od godine 1870. prvi je zamahnuo sjekirom da posječe historičko stablo zadruga, doduše, kada se je institucija počela već vidno raztvarati; njega je na tom putu sliedio sabor od godine 1874. dočim se je u isto vrieme udarilo i u bivšem krajiškom području jednakim putem. Ban je u svojem govoru naveo sve razloge, koji su ga sklonuli, da podnese tu zadružnu osnovu. »Zakonu je taj cilj, da odnošaje zadruga, koje su se jošte u zemlji održale, uredi tako, da ih s jedne strane učvrsti, s druge pako, ako se koji dio toga seljačkoga zadružnoga posjeda želi da pretvori u individualni, da to nebude skopčano sa tako velikim krizama, kako se je to pokazalo na temelju prijašnjih zakona. Onda valja provesti potajne diobe, a kada se ovo oboje izvede, moći će se pristupiti daljnjemu radu.« Razlažući historičko poreklo zadruga, reče ban, »da ih smatra iztočnom uredbom, koja je prešla u Europu, te se najduže uzdržala medju slavenskim narodima tako, da se danas obično smatra slavenskom uredbom. Zadruga je svuda toliko uzmicala, koliko je zapadna kultura napredovala; kod nas se je dugo uzdržala, jer smo i mi bili prilično zaostali iza zapadne kulture, te smo tekar od 40 godina ovamo stupili u bližji dodir sa tom prosvjetom. No ja ipak sa moga stanovišta nemislim, da zadruga mora absolutno propasti radi zapadne kulture. Mi imademo i danas zadruga, koje napreduju i cvatu, te nisu zaostale za zapadnom kulturom; stradale su pako zadruge, koje nisu znale računati sa zahtjevima, što ih ta kultura donosi. Zadruge su prvi put došle u sukob sa tom kulturom godine 1848. a godine 1870. opazilo se, da u veliko propadaju i da seljački posjed nazaduje. Ove godine 1870. stvoren je prvi zadružni zakon; godine 1874. došlo se je na misao, da su zadruge absolutno škodljive, te da se imaju ukidati.« Razloživši ovako historički razvitak pitanja reče ban, »da je bilo krivo mnienje zakonodavstva tih godina, da su samo zadruge skrivile nazadovanje seljačkoga posjeda. One su živile u doista težkim okolnostima, te se je imalo ići za tim, da im se osigura obstanak pa bi se mnoge bile mogle uzdržati čile i zdrave.« Na koncu svoga govora izjavi ban:

»Tako je došlo do ove osnove. Trebalo je u obće u narodu, u seljačkom stališu, uzpostaviti vjeru, da on može živiti i u zadrugah kao i izvan zadruga. A ovu vjeru ima da uzpostavi nazočna zakonska osnova. Ako ova osnova zakona to poluči, onda je po mojem mnienju sve polučeno, jer tko na temelju osvjedočenja i stanovite vjere ide da radi, taj je već polovicu cilja postigao, jer on radi svakako sa mnogo većom voljom i snagom nego onaj, koji samo za to radi, jer je na rad gonjen.«

Iz ovoga banova razlaganja proizlazi mišljenje državnika, koji radi uzčuvati starodavnu uredbu, u koliko ju još nije razorio duh vremena, a ovaj je zadatak bio jednako težak kao i nezahvalan. Da se je ovako radilo u početku, kada je to životno pitanje bilo dozrelo za riešavanje i da se je onda postupalo ovako sporo i promišljeno, bio bi se stvorio lakši prelaz u individualno vlastničtvo, bez onih kriza i trzavica, koje su zadale toliko ljutih rana našemu narodu te u mnogim krajevima prouzročile propadanje autohtonoga življa, kao što i njegovu djelomičnu ekonomičku propast.

Ovaj zadružni zakon, koji je ban ovako razjasnio. nije naravno mogao ni preporoditi, a ni učvrstiti zadružnoga života, za čim nije ni mogao ići, no bio je ipak koristan i potrebit, pa je uz rad upravnih oblasti doprinesao tomu, da je bar donekle obustavljen proces prijašnijih vremena, koji je toli naglo pretvorio zadružno vlastničtvo u individualno, i da je uredio potajne diobe, koje su od dugog vremena bile rak-rana uredbe, te koje su prijašnja zakonodavna tiela ponukale, da dokinu zadruge, pošto su se one uslied potajnih dioba već prije razpadale. Rekriminacije proti prošlosti nemogu danas ništa vriediti, a nebi proti pojedincima ni bile opravdane; historičar, koji želi proniknuti u narav pitanja, naći će, da su strast, nezazbor, neshvaćanje ljudih i lakoumnost, pa i čitavi duh vremena, za koji pojedini ljudi nenose nikakove krivnje, uskorili propast uredbe, koja se je već težko mogla uzdržati radi napredka kulture, koja priznaje individuu pravo na samostalan duševni i ekonomički život; koja na njegovoj volji ili na njegovu sudjelovanju gradi reforme u čitavom družtvenom i državnom životu, koja poput najvećega prevratnika ruši sve, što ju prieči u njezinom napredovanju. Mi možemo danas žaliti za zadrugama, jer je s njima propalo dosta ekonomičkoga blaga zemlje, no istina je, da bi se one

mogle uzdržati samo u autokratskim državama i da se one najduže drže u Rusiji, stvarajući uz druge okolnosti one nesnosne odnošaje, koji karakterišu čitavo stanje te orijaške zemlje. Jamačno je ta uredba, kako je ban naglasio u svojem govoru, presadjena u Europu i medju slavenske narode sa iztoka, pa se je najduže i uzdržala u onim europskim zemljama, koje su s iztokom stajale u bližem dodiru. Ovaj zadružni zakon išao je za tim ciljem, da uzdrži ono, što je još u zadružnom životu bilo čilo i zdravo, a taj je cilj, kako izkustvo svjedoči, i postignut. Tko čita ovu razpravu, naplatit će mu se trud, spojen s tim poslom, jer će u njoj naći zdravih mislih, veliko obilje strukovnoga zvanja, vrlo liberalno shvaćanje svih političkih odnošaja, u obće visoki intelektualni niveau, na kojem se je ona od početka do kraja uzdržala. Hrvatski sabor, koji ovako ozbiljno, zrelo razpravlja o svojim autonomnim stvarima, zasvjedočava zrelost naroda za autonomni život, i pruža čitavomu svietu dokaz i jamstvo, da narod može taj život uzdržati i razviti do visokoga stepena. Sabor sa ovakovom intelektualnom snagom bio bi dvadeset godina prije toga polučio u tom pitanju jamačno veće uspjehe.

U ovoj saborskoj periodi podnešen je predlog o sdruženju kraljevine Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom. Važnost predloga i razprave, koja se je na nj prisnovala, leži u važnosti, što ga to pitanje u obće ima za hrvatski narod, pa nas ovaj momenat mora ponukati, da spomenemo i tu razpravu. Zastupnik Barčić, poduprt članovima saborske manjine, predloži, da se Njegovu Veličanstvu kralju podnese adresa, kojom sabor, ponavljajući postulat hrvatskoga naroda, utemeljen na njegovomu državnomu i narodnomu pravu, da se kraljevina Dalmacija sdruži sa kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, moli, da bi Njegovo Veličanstvo blagoizvoljelo pozvati sabor Dalmatinski, da ovaj iz svoje sredine izabere i izašalje poseban odbor od 12 lica, koji bi sa istobrojnim odborom ovoga sabora sporazumno ustanovio način sdruženja. Kuća je primila ovaj predlog za izbor odbora te izabrala odbor, koji je onda saboru podnesao na zaključak sliedeći svoj predlog: »Nemogući sabor uviditi, da bi ga državopravni i u obće politički odnošaji to u monarkiji to u zemljah krune sv. Stjepana svjetovali i odobravali, da pitanje o spojenju Dalmacije sada potiče;

želeći napokon s dobrih razloga, da to pitanje, kad mu drago pronadje shodnim, pokrene samo sdogovorno i sporazumno sa zajedničkim saborom zemalja krune sv. Stjepana, jer samo od toga sporazuma smije očekivati povoljan uspjeh svoga nastojanja, i očuvati nedirnut državopravni odnošaj, koji veže kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju s kraljevinom Ugarskom, prelazi preko predloga zastupnika Erazma Barčića i drugova na dnevni red.«

Ovaj je odborov predlog, koji je kući podnešen uz vrlo temeljito obrazloženje, tumačio nazore njezine većine, te ga je ona i prihvatila. U tom se obrazloženju navode rieči §. 65. nagodbenoga zakona, koje kažu: »kako je Ugarska do sada više puta rieč digla, ne će ni u buduće prestati temeljem prava sv. ugarske krune zahtjevati reinkorporaciju Dalmacije kao i zahtjevati, da se Dalmacija pripoji kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji.« Primivši ovaj odborov predlog, postavio se je sabor na jedino stanovište, koje odgovara pozitivnom zakonu, a mi neznamo kako netko, koji u sadašnjim okolnostima želi raditi o toj spojitbi, može stupiti na drugo stanovište. Ban nije progovorio u ovoj razpravi, no nesumnjivo je, da je odobravao ovo stanovište saborske većine, pošto je ono stajalo u podpunom suglasju sa zakonom. Ban je samo u jednoj drugoj razpravi, koja se je u to vrieme u kući vodila, osvrnuvši se na neke ovamo smjerajuće primjetbe nekih govornika, izjavio, da ovo pitanje nespada u prvom redu na hrvatski sabor, nego na druge faktore, koji su po zakonu pozvani da ga pokrenu, mislio je naime, da ta pitanja imadu po zakonu pokrenuti zajednički državni faktori ili Ugarska, pošto se ono temelji na pravu sv. ugarske krune. Ugovarajući nagodbu s Hrvatskom, Ugarska se je na ovu dužnost obvezala zakonom; Ugarska jedina može imati političku moć, da ga u sgodan čas rieši u prilog zemalja krune sv. Stjepana i u korist kraljevina Hrvatske i Slavonije, kojih je Dalmacija bila i ostaje integralna i nerazdruživa čest. Vriedno je obazrieti se na obće političke odnošaje monarkije, kako su stajali u to vrieme, i kako su se od toga časa još i bolje razbistrili. Od godine 1867. od uvedenoga dualističkoga sustava u monarkiji, zbile su se u austrijskoj njezinoj poli velike nutarnje promjene, no te promjene ne samo nisu dirale u sam dualistički sustav, nego se može kazati, da su ga one

učvrstile, da su naime učvrstile glavno temeljno načelo, po kojem je Ugarska ili zemlje krune sv. Stjepana na osnovu svoga ustava podpuno paritetna država sa Austrijom. Niemci, koji su u ime Austrije sklopili dualizam s Ugarskom, izgubili su prijašnju moć, a danas niti Ugarskoj niti drugim odlučujućim faktorima monarkije nepada na pamet, da im pomognu do prijašnje vlasti. Česi, koji su prije snovali o nekakovom federalističkom preustrojstvu monarkije, napustili su u čitavoj svojoj praktičnoj politici taj svoj prijašnji program, pače su napustili i borbu proti austrijskom prosinačkom sustavu, koji je doduše djelo njemačkih stranaka no koji neprieči ne njemačkim narodima, da Njemce u parlamentarnom javnom životu potisnu u manjinu. Sve ove promjene diraju u nutarnji život u Austriji, a ujedno učvršćuju položaj Ugarske u monarkiji, učvršćuju dakle dualistički sustav u njegovom pravom državopravnom i političkom značaju. Počivajući hrvatsko-ugarska nagodba na tom dualističkom ustrojstvu monarkije, može se i o njoj kazati, da je danas i obzirom na sve ovo čvršća i da ima više životne snage nego je imala prije 30 i više godina, a sve ove činjenice morale bi uplivati na političko umovanje i onih Hrvata, koji se nestavljaju na nagodbeni temelj. Ugarska i Hrvatska sjedinjene u zajedničkom državnom saboru, kao i njihova vlada imati će jamačno veliku ustavnu borbu s Austrijom, dok im podje za rukom oživotvoriti onu ustanovu nagodbenoga zakona, po kojoj se Dalmacija ima utjeloviti sa zemljama sv. krune i sa Hrvatskom. Ni prije 13 godina, kada je hrvatski sabor vodio ovu razpravu, nije bio a ni danas nije nadošao onaj sgodan čas, da bi se ta borba mogla s uspjehom povesti, a nitko nemože kazati, kada će takav čas svanuti. No bile kakove mu drago okolnosti, one nemogu u nikojem slučaju alterirati zakonito stanovište i nesmiju Hrvatske sklonuti, da od toga stanovišta odstupi. Ako gospodin zastupnik Barčić i njegovi politički prijatelji, medju koje je, podpisavši taj predlog, za čudo spadao sam zastupnik dr. Ignjat Brlić, kažu, da se oni nesmatraju vezanima nagodbenim stanovištem, pače perhoresciraju svaku spojitbu Dalmacije, kada bi se provela na tom temelju, onda kažu nešto, što neveže nikoga i na što se nijedan zakoniti državni faktor nemože obazirati. Spojitba Dalmacije može se danas tražiti na temelju nagodbenoga zakona, pa ako u Dalmaciji ima stranaka, makar te stranke imale

i većinu u dalmatinskom saboru, koje kažu, da one traže sjedinjenje na temelju hrvatskoga državnoga i narodnoga prava, onda kažu nešto, što neveže nikoga i na što se zakoniti državni faktori zemalja krune sv. Stjepana nemogu obazirati. Dalmaciju se neće pitati o sjedinjenju, nego će se na temelju nagodbenoga zakona saslušati o uvjetima sjedinjenja, a ti se uvjeti mogu ticati samo nutarnjih pitanja samih hrvatskih zemalja i Ugarske. Nitko valjda ne sumnja o tome, da je Dalmacija integralni dio Hrvatske i Slavonije i da se ona ima spojiti sa ovim zemljama na osnovu onoga temeljnoga državopravnoga zakona, koji veže kraljevine Hrvatsku i Slavoniju; nitko ne sumnja o tome, da je Dalmacija integralni dio zemalja krune sv. Stjepana; ta su pitanja već odavno riešena, i nitko nemože pitati pojedine česti, dali im je to s voljom ili nije. »Ugocsa non coronat«, valja i u ovom slučaju no u sasvim ozbiljnom smislu. Kad bismo se mi odtisli na ovo klizko polje, pa dopustili, da pojedine česti kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije odlučuju kamo imaju pripasti, onda bismo raztvorili naravno i uzakonjeno jedinstvo ovih zemalja, a to bi bio početak konca kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Kraljevina Dalmacija ima sjajnu prošlost, ona je pače koljevka našega državnoga i narodnoga života, ona je već punih 8 ili 9 vjekova, sačinjavajući jedan dio hrvatskih zemalja onaki dio ugarske krune, kao što smo i mi. A politički razlozi svjetuju osobitu opreznost i osobite obzire na Ugarsku ili na zajedničku ugarsko-hrvatsku zajednicu. Ugarska ima po zakonu ne samo pravo nego i dužnost, da to pitanje pokrene, kad bude tomu sgodan čas, a mi Hrvati moramo udobrovoljiti Ugarsku, jer bez njezinog dobrog razpoloženja i bez njezinog sudjelovanja nemožemo očekivati, da će se to pitanje pokrenuti i povoljno za nas riešiti. Zato netreba da se pred Ugarskom ponizujemo, jer raditi po načelima političke uvidjavnosti i držati se zakona, neznači ponizivati se pred nikim. No dok članovi stranke usvajaju predlog zastupnika Barčića i drugova, vrše neki korak u duhu svojih starih načela pa im se to napokon nemože zamjeriti. Bilo je samo značajno, da je taj predlog odklonio Ante Starčević, koji je pače proti njemu govorio, te ga označio vrlo neestetičnom riečju, pa ga nazvao maslom austrijske politike. No ovaj predlog podpisali su dr. Brlić i njegovi bliži prijatelji, dakle muževi, koji su na početku ove saborske periode

otvoreno stupili na stanovište nagodbenoga zakona, a koji su ovim predlogom od toga stanovišta jednako otvoreno odstupili. Oni su ipak tvrdili, da nisu odstupili; nego da su to samo mislili, pošto Ugarska nevrši svih ustanova nagodbenoga zakona, nemože ni Hrvatske vezati zakon, koji je povriedjen, dakle neima više onog prvobitnog značaja. Ovako shvaćanje nemože se odobriti a naročito nemože ga usvojiti Hrvatsku. Ako oni, koji stoje na stanovištu zakona, misle i tvrde, da Ugarska taj zakon nevrši, onda imadu pravo zahtjevati, da se uzčuva podpuna njegova nepovriedivost, a u to ime uporave sva ona sredstva, označena u samom zakonu, koja pokazuju put, kako se ta nepovriedivost može uzpostaviti. Oni nesmiju ići ni za dlaku dalje od ovoga stanovišta, jer je pravno stanovište zakona, pored nejednake snage obih kraljevina, tako povoljno za Hrvatsku, da ga se ona mora u svojem interesu najsavjestnije držati. Što se tiče same shodnosti predloga, nije u ovo vrieme bio sgodan čas, da se pokrene spojitba Dalmacije, a takav sgodan čas nije svanuo ni do današnjega dana. A i mi Hrvati dosele nismo još izvršili sve one predhodne moralne uvjete, koji bi mogli Ugarsku uvjeriti o tome, da se ta spojitba može pokrenuti u interesu svih kolikih zemalja krune sv. Stjepana. U Hrvatskoj i Slavoniji obstoji doduše jaka i odlučujuća parlamentarna stranka, koja tražeći tu spojitbu na temelju nagodbenoga zakona, uzima na um i sve okolnosti, koje mogu bitno uplivati na povoljno riešenje toga pitanja. No ovdje ima jaka struja u javnomu mnienju, koja perhorescira to nagodbeno stanovište. To napokon nebi smetalo, jer stranka, koja zastupa tu struju, predstavlja samo manjinu u zemlji i saboru. No nešto drugo moglo ipak bi smetati. Mi moramo Ugarsku predobiti za tu našu ideju a mi je nemožemo predobiti, dok joj se pruža razlog, da sumnja o našoj pouzdanosti. Nemože takodjer zapriečiti, da se pokrene pitanju o spojitbi, kada to mu dodje sgodan čas, ni ti, što stanoviti u narodu uplivni politički krugovi u Dalmaciji šire nepovjerenje proti Ugarskoj. No ovo je s naše strane nepolitično i jer se tim samo spojitba otežčava i daje tolikim krugovima u Ugarskoj povoda, da budu vrlo hladnokrvni prema pitanju, koje se spaja snekom agitacijom proti onoj Ugarskoj, koja ga kao najjači faktor može najprije

riešiti u našu korist. Historija će jamačno opravdati ovaj postupak narodne stranke a govori njezinih govornika u ovoj razpravi odisali su tako toplim i iskrenim čuvstvom za samu spojitbu, da se nije ni časak moglo posumnjati o njihovoj dobroj volji.

U razpravi o proračunu za godinu 1890., koja je pretežito bila državopravnoga značaja, pružila se je banu prilika, da u povodu raznih izjava sa strane manjine, dade značajnu definiciju o državopravnomu odnošaju izmedju Hrvatske i Ugarske, kojom je popunio svoje prijašnje nazore i izjave o tom predmetu, Jedan od članova manjine izrazio je naime bojazan, da bi se postojeći odnošaj izmedju obijuh kraljevina mogao napokon pretvoriti u jedinstvenu državu. Ban izjavi: »Ja ću gosp. zastupnika sjetiti na ustrojstvo monarkije. Ona je postavljena na dualistički temelj, te poznaje dvije države Cislajtaniju i Translajtaniju. Svakako glavnu sliku monarkije prikazuje nam slika dvijuh država, koje u jednoj monarkiji imadu izvršivati posebnu zadaću. Zato mislim, gdje se pripoznavaju dvije države, da nemože biti treće. No s druge strane sjetio bi gospodina zastupnika, da po znanosti ima više vrsti jedinstva, i to jedinstvo komplicirano i jedinstvo homogeno. Komplicirano je ono, koje je sastavljeno od više elemenata, pa kada se govori o jedinstvenoj državi — a ja govorim samo akademički ili teoretički — onda naš odnošaj prema Ugarskoj spada svakako medju odnošaje označene u kompliciranom jedinstvu. No ako je to jedinstvo, onda je ono sui generis, jer se taj odnošaj nije stvorio znanosti radi, nego na temelju naših interesa. Forma se je tražila i našla samo zato, što je odgovaralo našim interesom. Kaže se, da su oni, koji su nagodbu stvarali, tumačili je ovako i onako. Ja si nisam dao truda, da pročitam sve govore te gospode, no mislim, da neodlučuje, što su oni u to vrieme mislili. Odlučno je to, što je u nagodbi napisano, i što je u obliku zakona našlo svoj oblik. Ako su gospoda Vakanović i Žuvić u vrieme, kada se je nagodba sklapala, kazali, da je to pactum conventum izmedju Ugarske i Hrvatske, onda su pravo rekli, jer odnošaj, stvoren u nagodbi, zbilja je takav, da se imade smatrati nagodbom izmedju dva naroda. U onom momentu, kada se je ta nagodba sklapala, stajao je jedan prema drugome u posve paritetnom odnošaju; čim je nagodba stvorena — a to je u svakoj nagodbi, koja se stvara — onda nije odlučujući odnošaj, kako je stajao,

dok se je ugovaralo pravo, nego onda stupa u život onaj odnošaj, koji je u paritetnom odnošaju stvoren, to jest zakon. Kad gosp. zastupnik pita, jeli naš odnošaj po zakonu državno jedinstvo ili što drugo, onda ja mislim, da je to po zakonu svakako zajednica, o čem neima dvojbe; ja sam to već više puta izjavio, i ako se druga rieč za zajednicu rabi, ja mislim, da je to samo stvar ukusa. No zovimo to zajednica ili jedinstvo, uvjek će izaći isto iz praktičnih posljedicah, a praktične su posljedice sve sadržane u nagodbenom zakonu, pa zvalo se to ovako ili onako, naši odnošaji naprama Ugarskoj ostati će oni, koji su u nagodbi u pojedinih §§. opisani. No ako Hrvatska nije država i ako nije jedinstvo, onda još ne sliedi od tuda, da je Hrvatska provincija. Da nije Hrvatska provincija najbolji je dokaz sama nagodba, koja kaže, da su Hrvatska i Slavonija, koje imadu svoj posebni teritorij, koje imadu svoj posebni politički narod. To je najkriepčiji dokaz, da Hrvatska nije provincija, jer provincija nemože imati samostalan politički narod i svoj teritorij. Ja sa svoje strane neću nikada priznati, da je Hrvatska, dok nagodba postoji, državom, ali neću ni to priznati, da je provincijom.«

Ova banova definicija našega državopravnoga odnošaja, tumači na posve neusiljeni način sam nagodbeni zakon, pa neima sumnje da ovako, kao ban, misli većina hrvatskih javnih muževa. Banov predgovornik, na čiji se je govor ban u ovom svojem govoru osvrtao, uztvrdio je, da je Hrvatska i po nagodbi država, dočim su Ante Starčević i njegovi prijatelji tvrdili već onda, kao što ovi potonji kažu i danas, da je Hrvatska po toj nagodbi provincija ili upravo robkinja Ugarske, te da živi od njene milosti. Gdje u shvaćanju nagodbenoga zakona vladaju ovako oprječni nazori, od kojih se ni jedan ni drugi nemože dovesti u sklad sa slovom i duhom zakona; gdje se mnienja ovako razilaze, tu se nemože nikada doći do nekoga suglasnoga shvaćanja. Ban s toga upućuje na sam nagodbeni zakon, koji nedopušta nikakove sumnje o tom, da Hrvatska živi s Ugarskom u državnoj zajednici i da ona, imajući svoj posebni teritorij i svoj posebni politički narod, nemože biti nikakova provincija Ugarske. Drugom sgodom izjavio je ban, da su Hrvatska i Slavonija kraljevine, providjene sa državopravnom autonomijom, no tom autonomijom nije ih providila ničija milost

ili dobra volja, nego ju one uživaju na temelju zakona, koji jasno označuje granice izmedju državne zajednice i autonomno pravne Hrvatske. Tko agitira proti nagodbi sa svoga načelnoga stanovišta, kao što stranka prava, radeći omalovažiti njezinu vriednost za Hrvatsku, taj isto tako grieši kao što isto i druge obmanjuje onaj, koji u nagodbi traži i vidi veća prava nego ih ona za Hrvatsku uzakonjuje. Jedni su optimiste, a drugi pesimiste. Danas, poslie trideset i više godina, odkako ona obstoji okušala se praktična vriednost svake od pojedinih njenih ustanova a valjda će ovo iskustvo vriediti i za buduće. Hrvatska uz svoj napredujući kulturni život, koji je nagodba učinila mogućim; uz tolike jasne ustanove zakona, koje joj udaraju obilježje autonomne zemlje, nemože nikada spasti na ugarsku pokrajinu, bude li u narodu zakonite sviesti i odvažnosti, da brani nagodbeni zakon, no Hrvatska, živući u državnoj zajednici sa Ugarskom, koja je od nje jači saveznik i koja je neslućeno brzim korakom napredovala, nemože razmaknuti ni granice svojih autonomnih prava, ako na to neprivoli Ugarska.

Na koncu ovoga svoga govora osvrnuo se je ban i na neke primjetbe toga predgovornika o odnošajima, kako su valjda stajali u doba, kada su Hrvati izabrali Kolomana svojim kraljem, da na nje prisnuje neke svoje opazke. Reče, »da je to bio svakako interesantan pojav u našoj historiji, a gosp. zastupnik jamačno misli, da su u našoj povjesti bili prvi Magjaroni oni Hrvati, koji su sklopili taj savez.« Ban nastavi: »Po mom shvaćanju bili su to dobri i pošteni Hrvati, kao što i oni, koji sliede tu politiku do danas. Ja mislim, da su dobro uradili patrioti, koji su taj savez s Kolomanom sklopili, jer ako gledamo u našu historiju prije Kolomana, vidimo samo niz žalostnih dogadjaja u narodu, koji je bolju sudbinu zavriedio, a od vremena sklopljenoga saveza sa kraljem Kolomanom održala se je individualnost hrvatskoga naroda, a održat će se i nadalje, zvali taj odnošaj ovako ili onako; taj nam je savez ono osigurao, što su tadašnji dobri patriote pod Kolomanom zasnovali, a mi sliedimo samo ono, što su oni utemeljili. Ja sam sa svoje strane gledao oslikati državopravni naš položaj na prama Ugarskoj u onom obliku, što ga taj položaj nalazi u posebnom zakonu. Ja sam podpuno uvjeren, da je to bilo i da jeste na podpunu probit i na uhar narodu, pa za to i branim ono, što se je kroz

stoljeća ukazalo dobrim upravo za hrvatski narod.« Ako mi Hrvati nesmijemo posumnjati o patriotičnoj sviesti i značaju muževa, koji su s kraljem Kolomanom sklopili savez, onda ćemo priznati, da su ih na taj savez prisilile takove okolnosti, kojima se oni nisu mogli ugnuti, priznati ćemo, da su oni upravo u tom savezu a u nikojem drugom morali nazrievati jamstvo, da će se po njem uzdržati narodni individualitet. Ban ove muževe smatra prvim hrvatskim unionistima, pa je svakako zanimiv u hrvatskoj historiji pojav, kako hrvatski državnik XX. vieka sudi o muževima, koji su udarili temelj čitavoj prošlosti od devet viekova ovamo. Hrvatska, koja se je pod okriljem ugarske krune i u savezu s Ugarskom uzdržala u toli kritično doba prošlosti, valjda neće propasti, gdje je njezina kulturna snaga jača nego je bila ikada.

VIII.

(Uprava gradskih obćina; ban prema gradskoj obćini zagrebačkoj; pitanje o gradnji zemaljskog kazališta; **Njeg. Veličanstvo u gradu Belovaru i okolini;** banova putovanja po zemlji; razne sgode javnoga života; prvi razkol u stranci prava; plodovi intolerancije; držanje narodne stranke; † Ivan Mažuranić; ban odlikovan redom zlatnoga runa; gospodarsko-šumarska izložba i njezin sjajni uspjeh; dalmatinski Hrvati u Zagrebu; ban o izložbi i prema dalmatinskim Hrvatima.)

Vriedno je spomenuti nekoje sgode, koje su se u to vrieme sbivale izvan sabora, a koje samo popunjuju zanimivu i poučnu sliku ovih vremena. Stupivši ban na čelo zemlje, zatekao je upravu nekojih gradskih obćina u dosta nepovoljnom stanju; u nekojim opet stajahu na čelu muževi opozicije, a kako je ova opozicija bila vrlo čvrsta i zadahnuta duhom odriešitosti, nije se moglo izbjeći sukobima, koji se radjahu iz same situacije, a često puta iz neznatnih povoda. Uprava onih prvih gradova zadavaše banu dosta brige; pošto je on hotio da ju povrati njezinomu naravnomu djelokrugu, nije mogao ravnodušno pratiti tolike pojave, koji pokazivahu njezino raztrojstvo, te je svaki čas dolazio u priliku ili nepriliku, da se je morao poslužiti izvanrednim mjerama. Nitko nije mogao zaniekati, da su nekoje manje gradske obćine svojom u istinu lošom upravom izazivale takove mjere, koje je mogla opravdati samo nužda, a koje su kasnije urodile za same te obćine koristnim posljedicama. Nekoje pače tih manjih gradskih obćina kao Petrovaradin i Karlovci, pače i sam grad Zemun, videći, da im je uprava u lošem stanju, same su molile bana, da im izašalje vladina povjerenika, koji bi im tu upravu uredio. Tko ove pojave prati s nekoga višega, obćenitoga gledišta, morat će priznati, da socijalni i kulturni odnošaji nekojih naših manjih gradova nisu podupirali mnienje o njihovoj zrelosti za gradski autonomni život, a vlada, koja je zakonom i čitavim državnim ustrojem postavljena da vrši nadzor nad tim obćinama, nemože gledati skrštenih ruku,

ako ta autonomija nesluži uvjek na boljak gradjanstva. Pogotovo ustavni život, koji je u obće proizvod naprednijih kulturnih odnošaja, stavlja na narod velike zahtjeve, a nijedan ih narod ne može izpunili, koji nije zaista prožet ustavnim duhom. Išlo se je i zakonodavnim putem za tim, da se ovaj autonomni gradski život stavi pod veći državni nadzor, a i izmienjene su nekoje druge ustanove prijašnjega gradskoga zakona, koje su u svojem promienjenom obliku imale uspješno poslužiti ovoj svrsi. Nitko neće kazati, da su ove promjene odisale liberalnim duhom, pa se one s ovog stanovišta i nemogu obraniti, no mora se priznati, da su uspješnije osigurale glavnu svrhu zakona, dobru gradsku upravu. Pošto je bana od prvoga časa njegova banovanja vodila glavna misao, da i samomu narodu a i svim krugovima monarkije, koji su u to vrieme neobično intenzivnom pažnjom pratili sve pojave u Hrvatskoj, pokaže, da Hrvatska može uz svoje autonomne uredbe liepo napredovati, morao je naravno željeti, da čitavi upravni stroj navrne u ovu kolotečinu.

Prilično nesuglasje vladalo je u to vrieme pa kroz dugi niz godina izmedju bana i uprave ili zastupstva glavnoga grada Zagreba. U gradskom zastupstvu zagrebačkom imahu većinu elementi, koji se i na političkom polju izticahu kao zatočnici opozicijonalnih ideja, muževi sposobni i jamačno zauzeti za boljak grada Zagreba, no i nesposobni da gradskoj obćini naklone toli nuždnu podporu vrhovnih vladajućih krugova. U to vrieme stajahu u gradskom zastupstvu na dnevnom redu mnoge osnove o izvedenju raznih gradskih institucija koje su imale unaprediti duševni i materijalni boljak pučanstva te grad Zagreb podići na stepen maloga velegrada. Zamišljahu se veliki gradski zajmovi, koji su na gradsko pučanstvo imali navaliti velike terete; imahu se podići mnoge kulturne sgrade, a sve ovo bijahu poslovi, za koje je već po zakonu trebala privola i odobrenje vlade i bana. Pitanje o gradnji novoga kazališta ili bolje reći o mjestu, gdje bi se to kazalište imalo podići, povlačilo se godinama u sjednicama gradskoga zastupstva, a tako glede toga pitanja, kao i glede drugih nije se mogao postići sporazum izmedju nadležnih faktora. Ovako su zapinjali najvažniji gradski poslovi, koje su svi pozvani faktori željeli riešiti na korist grada Zagreba a pogotovo je to hotio ban, koji nije nikada smetnuo s uma važnost grada Zagreba kao političnoga i kulturnoga

središta ovih kraljevina. Glede gradske obćine zagrebačke mora se priznati, da je sporazumu izmedju bana i njezinih nadležnih činbenika puno smetalo opozicijonalno stanovište, koje su vidjeniji muževi zastupstva zauzimali u političkim pitanjima zemlje i koje se je očevidno kosilo sa intencijama bana, kao što i sa intencijama hrvatskoga sabora. Drastičan primjer pružalo je pitanje o mjestu, na kojem bi se imalo podići novo hrvatsko zemaljsko kazalište. Ban je prema tom pitanju o gradnji ovoga kazališta zauzimao doduše vrlo simpatično no i vrlo oprezno stanovište, hoteći najprije osigurati znatna financijalna sredstva, koja su se tražila za gradnju i želeći, da i grad Zagreb, komu obćenite kulturne uredbe zemlje donose najviše koristi, sklone na žrtve. Većina gradskoga zastupstva željela je, da se to kazalište gradi na iztočnoj strani Jelačićeva trga, no ova želja, koliko je jamačno izvirala iz težnje, da se u sredini grada, na najljepšem mjestu podigne monumentalna sgrada, koja bi neobično riesila taj gradski prediel, toliko je slabo računala sa financijalnom stranom pitanja, koje još do tog vremena nije bilo sasvim riešeno. Ban je želio, da se kazalište gradi ondje, gdje je poslie i sagradjeno no tomu se je većina gradskoga zastupstva najviše opirala. Ban je u čitavom pitanju postupao oprezno pa i liberalno, sazivajući enkete, jer je želio, da se pitanje sasvim razbistri prije, nego se ta važna stvar uzmogne konačno riešiti.

U jednom dielu štampe slušao se je onda i taj čudnovati prigovor, da oni, koji žele, da se novo kazalište podigne na sveučilištnom trgu, stoje na magjarskom stanovištu a samo oni da stoje na hrvatskom stanovištu, koji ga žele ugledati na Jelačićevom trgu. Potomstvo će se jamačno čuditi ovakim argumentima, a čudit će se najviše gledajući sgradu, koja je doista sjajan posljedak kulturnih narodnih težnja; a za koja se ima poglavito banu zahvaliti, da se je mogla takova podići. I glede tolikih drugih pitanja, koja je čitavo pučanstvo, a može se reći i zemlja pratila najvećom pažnjom, nije se mogao dugo vremena postići željeni sporazum. Napokon se ovaj čitavi prjepor tako svršio, da je ban našavši podporu zakonodavnoga tiela za izmjenu zakona o gradskim obćinama kao što i podporu samoga gradjanstva, koje je izabralo drugu većinu gradskoga zastupstva mogao ovomu prepustiti, da uz njegov budni nadzor

unapriedjuje daljnji ekonomički i kulturni razvitak grada. Era banova jeste i era velikoga razvitka glavnoga grada.

U rujnu godine 1888. blagoizvoljelo je iznova posjetiti Hrvatsku, prigodom velikih vojničkih vježba u Belovaru i okolici, Njeg. Veličanstvo premilostivi car i kralj Franjo Josip.

Ban je pod konac istoga mjeseca obišao čitavo hrvatsko Zagorje. a proputovao je tih godina u nekoliko puta čitavu zemlju, da se osobno uvjeri o duševnom i ekonomičkom stanju naroda, kao i o stanju svekolike zemaljske obćinske uprave, koje je sada funkcijonirala na temelju novih upravnih uredaba. Tako si je ban pribavio temeljito poznavanje zemlje i svih narodnih odnošaja, koje je toli nuždno vrhovnoj upravnoj glavi jedne zemlje. Njegovi predšastnici na banskoj stolici, od sklopljene nagodbe nisu mnogo putovali po zemlji; barun Rauch i Koloman Bedeković nisu radi žestoke borbe izmedju stranaka na to dospjeli, ban Ivan Mažuranić nije se nikud kretao iz banskih dvora, te ga narod uza sve poštovanje, što ga je donosio njemu kao banu i svojemu duševnomu velikanu nije mogao pravo ni zavoliti jer mu se nije umio približiti. Stupivši na čelo zemlje, bio je Ivan Mažuranić već dobro odmakao u godinama i uz to se je po čitavoj svojoj naravi, koja je odisala nekim stojičkim mirnom i osobitom hladnoćom, rado uklanjao svakoj buci javnoga žtvota; jedini je grof Ladislav Pejačević, primivši kao kraljevski povjerenik upravu razvojačene Krajine, proputovao novo pripojene krajeve zemlje. Ban je konačno u upravi i ustavnom životu sjedinio Krajinu sa materom zemljom i proveo novu upravnu organizaciju, kao i tolike druge zakone, a svi ovi momenti morali su ga pobuditi, da se glavom uvjeri o djelovanju tolikih novih zakona i nove uprave. Zemlja je sada, osim jedine gornje i banovačke Krajine, imala već takove željezničke komunikacije, da je ban mogao zagledati u svaki njezin kraj te ovako uhvatiti jasnu sliku o njezinom ukupnom stanju. Tko zna, koliko hrvatski narod od pamtivjeka cieni bansko dostojanstvo, nije se mogao čuditi, da je ban na tim svojim putovanjima bio svuda susretan i dočekivan s izjavama najtoplije požrtvovnosti, a ban je u jednom svojem govoru u gradu Varaždinu izjavio svoju radost, što narod ovako poštuje nosioca te svoje velike historičke časti, koja je zanj symbol prava i preimućtva kralje-

vine. A i njegova ličnost, koju je narod naučio poštovati uslied šest-godišnjeg energičnog i samosviestnog banovog djelovanja na banskoj stolici, morala je ostavitl duboke dojmove u duši naroda, koji je morao osvojiti i vrlo prijazni, banu prirodjeni način, kojim je s narodom obćio. Ban je putovao, da nauči poznavati prilike zemlje i naroda, a ovu je patriotičnu svrhu morao svatko odobriti.

Sitne sgode mogu više puta bolje razsvietliti mišljenje jednoga pučanstva nego folianti spisa ili potoci riečih. Koliko se je god moralo priznati, da se je u Ugarskoj i Hrvatskoj u ovo vrieme već mnogo hladnije sudilo o odnošajima obijuh zemalja, nego prijašnjih godina, koliko je god izbijalo u javnosti znakova, koji pokazivahn bolje razpoloženje duhova u obim narodima, nije se ipak moglo osporiti, da još kod mnogih sveudilj tinja iskra staroga nepovjerenja i medjusobne nesklonosti. To se je na drastičan način očitovalo jednim inače sasvim neznatnim povodom, koji se radi toga nesmije prešutiti, da se vidi, kako maleni duhovi mogu najprije podleći strasti. Obćina grada Osieka bješe poslala nekakav hrvatski dopis magjarskoj obćini Kun St. Miklošu, koji joj ova vrati s impertinentnom opazkom: »Nemože se riešiti, pošto u čitavoj obćini na sreću nitko nerazumije hrvatski.« Saznavši zemaljska vlada za tu sgodu, priobćila ju je ugarskomu ministru unutarnjih posala, koji je tu obćinu dao strogo ukoriti te ju pozvao, da rieši osječki dopis po propisu zakona. Ovo je doduše bila sitnica no involvirala je ipak stvar načelne važnosti. Zemaljska je vlada i drugim načinom nastojala, da se uklone uzroci zlovolji, koju je u Hrvatskoj mogla pobuditi svaka i najsitnija povrieda temeljnoga zakona. Tako su službene novine doniele tih dana viest, da se je zemaljska vlada, doznavši, da je ravnateljstvo ugarskih državnih željeznica izdalo neku naredbu, koja se nemože dovesti u sklad sa temeljnim zakonom, obratila zajedničkomu ministarstvu komunikacija, zatraživši nuždno razjašnjenje glede spomenute naredbe. I u saboru čule su se sa sjedala manjine tužbe radi povrieda nagodbenoga zakona, od kojih su nekoje bile po slovu zakona svakako opravdane, dočim su se druge osnivale na takovom shvaćanju i tumačenju nagodbenoga zakona, koje ni ban ni saborska većina nisu nisu priznavati izpravnim. Jedan takav slučaj pobudio je više nego običnu

pažnju; neki vojnički narednik, Hrvat, službujući u to vrieme u Bosni, molio je mjesto kod jednog zajedničkog ureda u Hrvatskoj. Molba mu je vraćena s primjetbom, da se nemože uvažiti, budući molitelj nije vješt magjarskomu jeziku. Ovo protuzakonito riešenje izdao je jedan podčinjeni organ zajedničke vlade, te je ova stvar kasnije iztražena i zakonu zadovoljeno. Mnoge su se tužbe dizale na to, da se u Hrvatskoj kod zajedničkih oblastih ili zajedničkih zavoda, kao što su željeznice namještaju Nehrvati, premda su po zakonu sva ta mjesta pridržana hrvatskim sinovima, u koliko, kako to kaže zakon, »ima izmedju njih sposobnih ljudih«. Ove vrlo elastične ustanove nagodbenoga zakona dale su dosele u obće povoda mnogim i mnogim tužbama sa hrvatske strane, a tako je bilo i u ovo vrieme. Vriedno je s ovim u savezu spomenuti još jednu sgodu, koja se je odnosila na uvaženoga hrvatskoga rodoljuba i državnika prije godine 1848. Državni savjetnik barun Metel Ožegović, koji je, kako je poznato, zastupao Hrvatsku već prije 1848. god. na požunskom saboru, te dielio megdan sa magjarskim šovinistima imao je tih dana priliku, da se izjavi o hrvatsko-ugarskoj nagodbi. Barun Ožegović, koga su stanoviti opozicijonalni krugovi zemlje smatrali svojim pristašem, rekao je, kako je to sam izjavio u javnim listovima, da se doduše nemože poreći znatna vriednost, što ju nagodbnni zakon ima za Hrvatsku no da ona zato nemože zadovoljiti narod, što nepruža praktična jamstva, da će se Ugarska nagodbe i držati. Gdje koja nejasna ustanova nagodbenoga zakona podupire ovo mnienje hrvatskoga državnika, premda je s druge strane važno, što se je upravo barun Metel Ožegović izjavio ovako povoljno o nagodbi. Ban, koji nije nikada rado slušao tužbe obćenite naravi, kako se to razabire iz njegovih saborskih izjava, uvažavao je vazda ovakove konkretne slučajeve, iznašane u saboru, kakav je bio gore spomenuti, pa im je propisanim putem i tražio lieka. Iz jedne njegove izjave, učinjene izvan sabora, kada se je pod konac ove godine, iza dovršene saborske sjeditbe praštao sa klubom narodne stranke, moglo se je takodjer razabrati, koliku brigu zadavaju banu takovi poslovi. »Ovakovih nesuglasica izmedju države i naše domovine, reče ban od prilike, bilo je dosele a biti će ih u buduće, no kao što su se uvjek dale izravnati, poći će to jamačno i odsele za rukom.«

Pod konac ove godine sbila se još jedna politička sgoda, koja se na ovom mjestu mora zabilježiti: dogodio se prvi oveći razkol u stranci Ante Starčevića. Slavni hrvatski biskup i narodni mecena slavio je pedeset-godišnjicu svoga misničtva, pa je Ante Starčević napisao u tom povodu u listu »Hrvatskoj« članak, koji je vrvio osobnim invektivama proti biskupu. Prvakov članak uzrujao je njegove privrženike u Primorju, te su sva tri primorska zastupnika Barčić, Urpan i Valušnik izjavili, da radi toga izstupaju iz kluba stranke prava. Stari Starčević ostao je ovom prigodom dosljedan sebi i svojim prijašnjim izjavama, no u krugovima stranke opažala se je već sada vrlo snažna struja, koja je odklanjala mnoge Starčevićeve nazore, a Barčić i njegovi drugovi zastupali su ovo mišljenje u stranci. Ovo je bio prvi razkol u stranci, iza kojega su se tečajem sliedećih godina rodili drugi, dok se je napokon sedam godina iza toga stranka u času, u kojem je njezin prvak svršavao svoj mukotrpni život, pociepala u dvie frakcije. Barčić i njegovi prijatelji prokrčili su put, kojim će kasnije udario velik dio stranke, sklopivši slogu sa onim muževima opozicije, koji misle da mogu biskupa smatrati svojim pokroviteljem. Značajnost i dosljednost velike su krieposti u javnom životu, a one su nesumnjivo riesile Antu Starčevića, pa će mu se jamačno priznavati u zaslugu još dugo i dugo, kada se već ne bude ni živa dnša spominjala njegovih nazora o biskupu, čije će ime poput neutrnive luči vjekove sjati u kulturnoj povjesti Hrvata.

Tolerancija u javnom životu, u vjerskim i družtvenim poslovima, svakako je jedan od najljepših plodova napredne kulture, a ona je najnuždnija u krilu jednoga naroda, gdje se stranke ustavnim načinom bore za politički upliv. Ovakovu toleranciju nepokazuje naš javni život ovih vremena, a ovo mora požaliti svaki prijatelj onoga liberalizma, koji je niknuo na stablu prave znanosti i prosvjete. Koliko može da je istina, da se rieč i pojam liberalizma danas u svietu mnogo zlorabi; da se kao njegovi branioci ističu takovi ljudi, koji pod tim plaštem teže za sebičnim i nepatriotičnim svrhama; koji u sebi neimaju ni trunke slobodoumne sviesti, toliko se s druge strane mora priznati, da ima elemenata na vjerskom i političkom polju, koji rade ugušiti svaku izjavu slobodnoga mnienja, a ti su najveći neprijatelji one duševne slobode, koja je najnuždniji postulat

kulturnoga razvitka. U borbi, koju su u ovo vrieme vodile stranke u saboru i izvan sabora, naročito u javnoj štampi, moglo se je opaziti, da su se upotrebljavala i takova sredstva proti protivniku, koja mogu časovito koristiti jednoj stranci al koja truju sav družtveni i politički život te za narod rode takovim štetnim posljedicama, koje narod dugo i dugo osjeća. Nijedna politička stranka u Hrvatskoj nemože se baš ponositi, da je bila zatočnica pravoga slobodoumlja; pa su jamačno sve manje ili više doprinesle, da je njihova medjusobna borba znala poprimiti vrlo nakazne oblike. Već smo vidjeli, kako se je ta borba vodila u državopravnim pitanjima, gdje se jedna stranka morala često služiti i drastičnim sredstvima, da obrani državopravni temeljni zakon proti drugoj, koja nije nikako poštivala obstojeće uzakonjene odnošaje. Bolje nije bilo ni u mnogim drugim pitanjima javnoga ili družtvenoga života, no ipak se mora iztaknuti jedna razlika, koja govori u prilog narodnoj stranci.

Kao svaka politička stranka tako je i narodna stranka obuhvatala ljude raznih striša, pa je medju svoje pristaše brojila mnogo katoličkih svećenika, koji su jamačno iz načelnih razloga pristajali za njezinim političkim nazorima; mora se priznati, da je veći dio članova ovoga uglednoga u narodu i državi stališa stajao u redovima političkih protivnika narodne stranke pa se ona nije s njima mogla a ni htjela natjecati, da joj preotme te elemente iz krugova svećenstva. Narodna je stranka morala biti zadovoljna, da se njezinim članovima svećenicima dopusti podpuna sloboda političkoga mnienja, da se u političke poslove neupliće heterogem vjerski momenat i da se iz vjerskim razloga neširi u narodu duh nesnosnosti, iz kojega još nije nigdje procvao napredak. Narodnu stranku sačinjavali su najrazličitiji družtveni življi, a već sama okolnost morala je stranci i njezinoj upravi nametnuti dužnost, da osim u načelnim političkim pitanjima netraže od svojih članova nigdje suglasja u nazorima, gdje se ono nebi moglo postići, nego uz žrtvu slobodnoga uvjerenja pojedinih članova. Dogodilo se u ovo vrieme u saboru, a i izvan sabora, da je jedna opozicijonalna frakcija izazvala razpravu o vjerskim pitanjima, da je navaljivala čas na ovoga čas na onoga uglednoga člana narodne stranke, hoteći dokazati, da ti članovi goje protuvjerske ili čak ateistične nazore, pa da se nemože dopustiti, da katolički svećenici budu članovi

stranke, koja u svojem kolu trpi takove elemente. Ovo se je naročito dogadjalo kod raznih izbora, gdje se o ovakvoj agitaciji nesmije doduše suditi odviše oštro no nemože se ni ovdje već radi načela odobriti. Najeklatantniji slučaj, koji se je u to vrieme desio, ticao se je jednoga sveučilištnoga profesora i narodnoga zastupnika, člana narodne stranke, proti komu se je htjelo dokazati, da je tobož širio protuvjerske nazore, pa se je u tom povodu činio velik pritisak na članove narodne stranke svećeničkoga stališa, da izstupe iz stranke, koja u svom kolu ima takove življe. Htjelo se istima nekim načinom dokazati, da katolički svećenik ni nemože biti član narodne stranke, koja, ako i nije protivnica vjere i crkve, a ona je u vjerskim stvarima sasvim ravnodušna, a u takovom političkom organizmu da nemože biti mjesta pravomu katoličkomu svećeniku. Jedan od tih katoličkih svećenika, koji danas zauzima vrlo ugledno mjesto u crkvenoj hierarhiji, morao se javno braniti od tih napadaja na njegovu ličnost, al se nije dao nimalo potresti u svojem političkom uvjerenju. Jednoj političkoj stranci može se možda oprostiti, ili se bar može kod nje razumjeti, ako ona uzima obzira na pretežito mišljenje svojih članova, pa ako vodeć borbu proti svojim protivnicima, iztiče onakav vjerski momenat, koji je najjača spona stranke. No druge stranke, koje se ne nalaze u takovu za svaku političku stranku neugodnu i kritičnu položaju, moraju najodlučnije ustati proti svakoj takovoj intoleranciji, koja je pravi otrov za sav družtveni i politički život. Mi ovo neiztičemo iz takovih banalnih razloga, da branimo antiklerikalizam proti klerikalizmu, jer se je onaj prvi u svietu prilično već svuda osramotio, postavši pukom špekulacijom sebičnih i bezsavjestnih ljudi. Mi ovo neiztičemo ni s takovih razloga, jer bismo htjeli uzeti u obranu narodnu stranku, a pokuditi njezinu političku protivnicu.

O tome se i neradi, nego se radi jedino o tome, da se iz našega javnoga života, koji je na žalost dosta raztrovan, iztriebi ovakav način borbe, koji je vrstan pred ostalim svietom poniziti narodni hrvatski značaj, te nas prikazati u vidu ljudih, koji se u svietu civilizacije služe sredovječnim barbarskim sredstvima. Slabu uslugu čini katoličkoj crkvi i svećenstvu onaj, koji misli, da se u Hrvatskoj može danas činiti brutalno nasilje na slobodnu savjest i koji radi upliv svećenstva u narodu

uzdržati sredstvima, povadjenim iz ropotarnice davno minulih i nepovrativih vremena. Kada se danas govori o našim strankama i o našem javnom životu, nemože biti nikakve sumnje o tome, da je upravo narodna stranka na najboljem putu, da postane u tolikim narodnim, socijalnim i vjerskim pitanjima slobodoumna stranka. U nju je stupio najpretežniji dio inteligencije srbske narodnosti u Hrvatskoj, otevši se mračnom fanatizmu, koji iz vjerskih i krivih narodnih razloga podriva slogu izmed Hrvata i Srba u domovini; takova srbska struja proiztiče samo iz vjerskog i narodnog fanatizma, koji radi ovjekovječiti razdor izmedju Hrvata i Srba, a služi se u to ime sredstvima, koja spadaju u viek barbarske mržnje izmedju raznih vjera i narodnosti. Kada državnik, koji danas stoji na čelu zemlje, nebi bio drugo postigao, nego što mu je pošlo za rukom, Hrvate i Srbe sjediniti u političkoj stranci, stojećoj na pozitivnom državopravnom temelju, već radi ovoga svoga uspjeha zaslužio bi priznanje povjesti. Već radi ove najbitnije okolnosti u njezinom organizmu nemože narodna stranka biti nikakova klerikalna stranka, jer u njoj mogu imati mjesta samo muževi obijuh glavnih vjera u zemlji, zadahnuti duhom snosnosti, kako se ova ima shvatiti sa višega kulturnoga gledišta. Vjera neka ostane vjera, stvar savjesti i nutarnjega uvjerenja, a crkva ima i u Hrvatskoj zahvalno i prostrano polje, da njezine istine širi na duševni boljak naroda. Narodna stranka nije nikakova inkvizicija, da kontrolira vjersko uvjerenje svojih članova, nego je organička skupina ljudih, koji se slažu u političkim nazorima, a inače se podnose kao prosvietljeni ljudi, koji štuju medjusobno svoje slobodno uvjerenje glede ostalih pitanja. Kakove su danas prilike u Hrvatskoj i kakove će jamačno još i duže vremena potrajati, nemože se od nijedne opozicijonalne stranke u Hrvatskoj, bilo hrvatske bilo srbske, očekivati, da će u vjerskim stvarima razviti zastavu ovakove tolerancije, koja ne samo nije negacija kršćanstva, nego je njegova sankcija, a koja se stiče u divnoj kršćanskoj istini: »Ljubi svoga bližnjega kao samoga sebe«. Stranke, od kojih jedne u svojem kolu nebroje nijednoga Hrvata, a druge nijednoga Srbina, koje izlučuju i druge vjeroizpovjesti, u kojima dakle vjerski momenat ne samo pretežito, nego gotovo izključivo gospoduje, koje same sebi udaraju na čelo obilježje klerikalne stranke, takove su stranke u istinu ana-

hronistične, pa nemogu na ovako uzkoj podlozi riešiti s uspjehom nijedno životno pitanje zemlje. No nama treba i inače pravoga liberalnoga duha, da uzmognemo stvoriti tolike slobodne uredbe, vrstne, da nam zajamče napredni razvitak pravoga kulturnoga naroda. Ovakove liberalne uredbe nemogu se danas očekivati od druge stranke nego upravo od narodne, koja nesmije nikada zaboraviti, da se postojeći ustav može učvrstiti samo slobodoumnim uredbama. Danas se netreba bojati, da se u zemlji može poroditi onakova državopravna borba, kakovu smo doživili prije dva i tri decenija; danas se više nemože izazvati onakova akutna državopravna kriza, u kojoj su se svi drugi obziri morali podrediti glavnoj težnji, da se državopravni temelj zemlje čuva od narodnoga juriša. Danas je jamačno već došlo vrieme, da se u javnomu mnienju iznose na razpravu pitanja o takovim reformama, koje imadu utemeljiti pravu nutarnju slobodu.

U kolovozu godine 1890. umro je navršiv 76 godina života, veleumni pjesnik Čengić-Age i negdašnji ban Ivan Mažuranić. Vidjeli smo Mažuranića u prošlom saboru, gdje je stajao u redovima neodvisne narodne stranke no nije upravo ni malo uticao u saborske razprave. Ovaj put nije više bio biran u sabor; jedne novine, koje zastupahu načela narodne stranke, tvrdile su u svojoj prerevnosti, da Mažuranić nije mogao nigdje dobiti izbornoga kotara, no ova tvrdnja nije bila istinita. Bilo bi žalostno svjedočanstvo za narod, kad se u zemlji nebi bio našao jedan izborni kotar, da izašalje u sabor muža, koji je imao toliko pravo na narodno priznanje. U istinu se Mažuranić nije ni malo brinuo da dodje u sabor, nego se je cienio sretnim da može posljednje dane svoga života provoditi u duševnom miru i baviti se izučavanjem znanosti, naročito astronomičke, koja mu je bila omiljela nauka. U drugom djelu hrvatske parlamentarne povjesti nastojao sam prikazati državnika i patriotu Mažuranića u čim vjernijoj slici. Pošto je Mažuranić bio uvjeren, da je nagodboni zakon koristan za zemlju i pošto je morao vidjeti, da njegov nasliednik na banskoj stolici radi taj zakon izcrpiti na što veći duševni i ekonomički boljak naroda, bio je jamačno umiren glede budućnosti zemlje u okviru njezinih uzakonjenih odnošaja, koje je upravo on tako znatno pomogao učvrstiti. Njegov široki duševni pogled, pred kojim su se otva-

rali i vidici daleke narodne budućnosti, mogao ga je umiriti glede daljnje sudbine naroda, tim više, što Mažuranić nije kao triezan državnik i patriota nikada mislio, da mu se u monarkiji i u okviru državne zajednice s Ugarskom može osigurati sjajniji položaj nego ga je ovlašten tražiti prema svojim duševnim i materijalnim silama. U životu ga je odlikovalo čuvstvo osobite lojalnosti i iskrenosti prema svima, kojima je imao odgovarati za svoja djela, pa je s toga, odstupajuć od banske časti, mogao mirne duše izjaviti, da je vazda uzdržao nepokolebivu vjernost svomu uzvišenomu vladaocu i ideji zajedničke države, kao što i vjerno stajao uz ustav i zakon. Vjerovao je, da će duševna kultura biti najjači oslon narodnoj budućnosti, pa je s osobitom ljubavlju unapredjivao narodno-kulturne težnje. Zar nije možda Mažuranić u tome pretjeravao? Duševna je kultura svakako neocienjivo blago za svaki narod, no i ona može toli lasno zakržljaviti, ako se s njom uporedo nerazvija materijalno blagostanje naroda. No Mažuranić je polazio s toga gledišta, da se narodu ima ponajprije osigurati njegov individualni obstanak, a zato je duševna kultura svakako najjača poluga. U času njegove smrti provalilo je iz narodnih grudih čuvstvo velikih simpatija za veleumnoga pjesnika i književnika no i politički krugovi zemlje učestvovahu u obćoj narodnoj sućuti. Ban, koji je u to vrieme bio iz Zagreba odsutan, izjavio je svoja čuvstva toplim načinom pokojnikovom sinu, a sabor i vlada izkazali su mu osobitu počast. Samo jedno mjesto bilo je dostojno, da primi njegove mrtve ostanke, arkada, u kojoj počivaju kosti bezsmrtnih ilirskih preporoditelja, izmedju kojih je Mažuranić stajao intelektualno na najvišem stepenu. Uz ove velike muževe počiva i onaj, koji je narodu stvorio najveći epos, pa će do vieka živiti u njegovu spomenu.

U ovo je vrieme odlikovan ban s previšnjega mjesta najvišim dvorskim redom zlatnoga runa, a ovo je veliko odlikovanje pobudilo opravdanu pažnju svih krugova monarkije, kao što i radost svih krugova naroda, koji su s povjerenjem pristajali za banom.

U kolovozu godine 1891. priredilo je, slaveći petdesetgodišnjicu svoga obstanka, hrvatsko-slavonsko gospodarsko družtvo jubilarnu gospodarsko-šumarsku izložbu, koja je imala pokazati gospodarsko stanje zemlje. Već prije toga

držane su u mnogim krajevima zemlje regionalne izložbe, od kojih je bila najznatnija izložba držana godine 1889. u gradu Osieku, koju je ban glavom otvorio.

Jedna od glavnih banovih težnja u narodno gospodarskom životu od prvoga početka banovanja bila je, da narod i njegove autonomne korporacije potiče na samostalan gospodarski rad, koji je on u ime zemlje najradje podupirao, ostavljajući ipak i odgovornost i slavu za svaki eventualni uspjeh samim tim korporacijama. Ovo je bilo ne samo u teoriji zdravo narodno ekonomno načelo, nego je ban hotio, da tolike žive sile naroda, onako sangvinične i okretne ćudi, kao što je naš, navrne na polje realnoga rada, s kojega mu može najprije omiliti autonomni nutarnji život, te iz kojega se može poglavito roditi gospodarski uspjeh. Ovo je bilo ono polje, na kojemu su svi faktori narodnoga družtva mogli, sudjelujući kod takovih podhvata, raditi složno, a ovako se u istinu mogu zaboraviti tolike često puta toli prividne oprjeke svagdanjega političkoga života, koje najviše prieče ovakav zajednički rad. A hrvatsko-slavonsko gospodarsko družtvo, koje je bilo ustrojeno inicijativom vrlo trieznoga i obzirnoga muža, nadbiskupa Jurja Haulika, bijaše od vajkada ona korporacija, u kojoj su se stjecali muževi, oduševljeni za gospodarski napredak, te je ono i kod ove velevažne sgode imalo zasvjedočiti svoje historičko poslanstvo u narodu. Izložba je, može se slobodno kazati, uspjela sjajno, te u svim narodnim krugovima uzbudila nade za njegovu još ljepšu gospodarsku budućnost. Svakako je izložba bila vrlo koristna, jer je prikazavši pravo gospodarsko stanje, mogla sve narodne krugove pobuditi na daljnji rad, koji se od toga vremena i razvija mnogo jačom snagom.

Otvarajući izložbu, naglasio je ban u svojem govoru nekoje glavne momente, spojene s tim podhvatom, ponajprije moralni momenat sjedinjene i složne narodne volje, koja je izložbu stvorila. Ban reče: »Podhvat je bio kadar odstraniti i zaboravi predati sve one obzire i prilike, koje u borbi različitih mnienja često diele ljudsko družtvo i razdvajaju sinove jednoga te istoga naroda. Poučan je to momenat za sve nas, koji napokon svi rado ulažemo sile za dobrobit domovine. Prilikom ove svečane sgode nemogu ja dosta jasno i glasno naglasiti, koli je nuždno, da se to više uči i radi, jer samo tim načinom približit ćemo

se onim idealom, koji moraju napokon da žive u srdcu svakog poštenog rodoljuba. Putem naše izložbe prikazat će se naš napredak na polju gospodarstva, obrta i kulture te dokazati, da je ovaj narod radin i uman, te vrstan riešiti i najvažnije zadatke civilizacije.«

Kasnije se je banu u saboru, pošto je izložba bila već zaključena, pružila sgoda, da se izjavi o njezinim konačnim rezultatima. Banova saborska izjava glasila je: »Netom minulu izložbu gledao sam s jedne strane onakovim okom, koje pazi na financijalnu stranu, to jest na to, da li je izložba vriedna bila toliko, koliko se je za nju dalo, a s druge strane motrio sam ju kao ogledalo prošlosti te vidio u tom ogledalu krasnu sliku, koja me je veoma obradovala; bilo mi je, moram reći, upravo milo, što se je prošle godine uvrstila u proračunu posebna stavka u svrhu pokrića izložbenih potreba i što sa financijalne strane ne samo da nije bilo nikakova gubitka, već upravo dobitka. Nego što me je mnogo više obradovalo i što bi bilo podpunoma opravdalo trošak za izložbu, da i nije s financijalne strane bilo uspjeha, jest onaj momenat, da se je naš narod i naša zemlja u tom položaju odvisnosti i neodvisnosti, u kom po nagodbi živi, mogla u tako kratkom razdobju razviti toliko, da je bila kadra pružiti krasnu sliku ne samo nama, nego i mnogim, koji prije izložbe nisu pravo ni znali za našu zemlju; koji do onda nisu imali prilike, da sude o njezinom stanju već su istom sada, došavši u zemlju, u liepom okviru maloga toga ogledala upoznali se sa narodom, sa zemljom, te doznali za institucije, za odnošaje, koji tu vladaju i pravim zadovoljstvom posmatrali plodove našega rada na toj podlozi.«

Znamenit je bio dogadjaj u novijoj hrvatskoj povjesti, što su izložbu posjetili u vrlo odličnom broju dalmatinski Hrvati, kojim stajaše na čelu načelnik Zvonimirova grada Spljeta, sada već na žalost pokojni, dr. Gajo Bulat. Bilo je to prvi put da je grad Zagreb, kao narodno i kulturno središte Hrvata, vidio u svojem krilu tolik broj braće iz hrvatske koljevke, koju je prjeki udes odtrgao od ovih zemalja, pa su se naravno očekivale zanosite izjave, kojima se je imalo zasvjedočiti jedinstvo narodnih mislih i osjećaja. Imala se je očitovati čista težnja za sjedinjenjem, nepomućena nikakovim neskladom nazora, a ova je svrha polučena tako sjajnim načinom, da je ovaj posjet dalma-

tinske braće ostavio ne samo neizbrisiv dojam u grudima sadanjeg naraštaja, nego i svietlih tragova u samoj narodnoj povjesti. Muž, koji je dalmatinske Hrvate doveo u Zagreb, umro je lanjske godine kao predsjednik dalmatinskog sabora i kao priznati prvak ondješnje narodne stranke. S Bulatom je narod izgubio čovjeka pozitivnoga duha i tvaralačke snage, koja se je umjela s uspjehom iztaknuti u ostvarenju narodnih kulturnih uredaba duševnoga i ekonomičkoga smjera, naročito u gradu Spljetu, koji je Bulat poglavito oteo iz rukuh protunarodnih živalja, te mu udario obilježje prave narodne kule u Dalmaciji. Doduše se vatreni duh naroda nije u tolikim javnim pitanjima znao prilagoditi njegovom sporom, vrlo obzirnom postupku, pa je velika narodna masa slabo i shvaćala Bulata, koji nije ni malo odgovarao njezinim pojmovima o pravom narodnom vodji. Pa ipak je s Bulatom nestao u Dalmaciji čovjek, koji je i u težkim javnim okolnostima mogao unapređiti pitanje o sdruženju s Hrvatskom, koji je rad narodne stranke u Banovini prosudjivao objektivno i koji je nagodbeni zakon smatrao onim pravim temeljem, na kojem se može oživotvoriti davna narodna težnja. Od kad su apoštoli hrvatske ideje, na čelu im bezsmrtni Mihovio Pavlinović, probudili u Dalmaciji misao i duh sjedinjenja, mogu političari Bulatova mišljenja najviše krčiti put praktičnom oživotvorenju te misli, pa je s toga Bulatova smrt bila pozitivan gubitak za hrvatski narod.

Očekivalo se s napetošću, jamačno i u višim krugovima monarkije, kako će se svršiti te manifestacije u bielom Zagrebu, koje su dirale u toli važno pitanje javnoga prava te su, nespretno izvedene, mogle proizvesti nesklad i nemir duhova te možda i škoditi glavnoj narodnoj težnji; to se na sreću nije dogodilo. Dalmatinska braća poniela su se muževno i osbiljno, podavši izkaz o vrlo umnom shvaćanju javnih odnošaja u Banovini. Sastanak, koliko živahan i bučan, radi tolike množine učestnika, nije nigdje prekoračio granice narodno-kulturne svečanosti; značaj ove narodno-kulturne svečanosti prosjao je najčišćim sjajem uslied sudjelovanja hrvatskoga bana, koji ga je umio iztaknuti upravo veličajnim načinom. Slavilo se ujedno odkriće spomenika narodnomu Bardu Kačiću, koji mu je u spomen podigao glavni grad Zagreb, a ovaj je momenat bana tako oduševio, da je, svojim govorom spjevao hymnu narodno-kulturnoj ideji. Iztak-

nuvši ban veliki historički zadatak i upliv, što ga je pjesnik izvršio u narodnom životu, završio je svoj govor ovim zanosnim riečima: »Doista u sgodniji čas nego u ovo vrieme nije mogla pasti slava naša: Oprostivši se narod herojskom požrtvovnošću junaka, koje pjesnik slavljaše, nevolja ljutih, koje ga tištahu, i prepativši poslie jada oko obrane monarkije, napokon se sada složio u tome, da se sav dade na rad i nauku, kako bi se u buri prošlih vjekova zanemarene prilike kulturnoga i materijalnoga života podigle i popravile. Sjen dičnoga pjesnika, ako je za slave god. 1860. lebdio oko Zagreba i ako sada lebdi oko sveučilišta i sveučilištnoga trga pa ako gleda i pronikne, koliki su i kakovi od onda posagradjeni kulturni zavodi, koliko smo od onda privriedili u gospodarstvu, obrtu i trgovini, za cielo da od radosti poigrava izmjerivši prema kratkoći vremena veličinu napredka. Bog bi dao, da nam se svi redovi naroda opojili marljivošću, smjernošću, razborom i patriotizmom, kakav resijaše našega pjesnika, e da bi se s patriotizmom i pravom ljubavlju još više oteli prilikama, u kojima nam je narod nazadovao a taj napredak za cielo da će biti najljepši vienac, kojim će potomstvo naše ovjenčati kip pjesnikov, koji danas predajemo Zagrebu i narodu.«

Možemo si pomisliti, kako su se morale promieniti prilike javnoga života u šest godina, od godine 1885. pa do godine 1891. One prve godine slavila se je petdesetgodišnjica kulturnoga preporoda, a da banu nije bilo moguće, usred burnoga razvitka javnih odnošaja, da sudjeluje kod ove velike kulturne slave. Sada je to mogao učiniti pokazavši narodu i put, kojim može doći do svoga u pravu i zakonu utemeljenoga jedinstva, pa će historija jamačno zabilježiti dan, kada je hrvatski ban mogao s čitavim narodom ovako uzhićeno proslaviti spomen pravog i najvećeg narodnog pjesnika.

IX.

(Dva mrtvaca sabora; prvi zemaljski proračun na temelju nove financijalne nagodbe; banove izjave u proračunskoj razpravi; o autonomnom životu u županijama; o zadatcima obćinskih činovnika; o emigraciji; o inicijativi družtva u gospodarskim pitanjima; o školama i školskoj nastavi; † kardinal Josip Mihalović; ban o pokojnom kardinalu; zemljo-razteretni namet i konverzija zemljo-razteretnoga duga; ustrojenje medicinskoga fakulteta.)

U saborskoj sjeditbi od godine 1890. priobćio je predsjednik kući smrt dvojice članova, koji su u našem javnom životu posliednjih četrdeset godina zauzimali, svaki u svojem djelokrugu, važno i odlično mjesto. Prvi bijaše nekadašnji ban i vodja unionističke stranke, barun Levin Rauch. Ja sam u drugom dielu hrvatske parlamentarne povjesti nastojao, koliko sam mogao, vjerno prikazati ovoga znamenitoga u našem javnomu životu muža, s čijim se imenom spaja u povjesti obnova našega državopravnoga odnošaja s Ugarskom. Oni muževi i one stranke u zemlji, koji sadašnje stanje smatraju koristnim za narod, spominjat će ga vazda s poštovanjem, gdjekoji će možda i precieniti njegove zasluge na uštrb objektivne historičke istine. I u ovom čašu, kada je pokojnik sahranjen uz velike počasti, uz učešće odličnih krugova i dostojanstvenika zemlje, te čitave narodne stranke na svojem imanju u Lužnici, iztaknute su s neke strane njegove zasluge načinom, koji nije bio sasvim u skladu sa povjestničkim činjenicama. S hrvatsko-ugarskom nagodbom završila se epoka dugotrajnih borba, koje su vodila dva naroda, a baruna Levina Raucha dopao je i kao vodju stare unionističke stranke i kao banskoga namjestnika zadatak, da odlično sudjeluje kod sklapanja novoga odnošaja. Klica nagodbenom zakonu ležala je u znamenitom članku 42. sabora od godine 1861., koji je u velikim crtama orisao buduću hrvatsku autonomiju i budući položaj Hrvatske u državnoj zajednici s Ugarskom. Zadobivši Ugarska natrag svoja ustavna prava, morala je sada ure-

diti svoj odnošaj s Hrvatskom; dobivši unionistička stranka ustavnu vlast u zemlji, bila je pozvana, da u prvom redu u ime Hrvatske sudjeluje kod uredjivanja novih odnošaja. Svi su ugarski državnici, koji su, kao što je naravno, vodili veliku rieč kod sklapanja nagodbe, osjećali, da je kulturni život hrvatskoga naroda i u samoj državnoj zajednici nešto tako posebna i samostalna, da mu se u obnovljenom odnošaju mora dati podpuna autonomna sloboda; ovo je njihovo uvjerenje bilo takodjer velik plod gorkoga izkustva prijašnjih vremena, kojemu se Ugarska nije mogla oteti, a njezinim državnicima ovih vremena, naročito najumnijemu izmedju njih, Franji Deaku, mora se priznati, da su ovu istinu podpunoma uvažili. One druge ustanove nagodbenoga zakona, koje urediše državnu zajednicu s Ugarskom, nisu baš sve najsretnije izpale za rukom, a pobudile su ne samo odpor velikoga diela naroda, vodjena tadašnjom narodnom strankom, nego i prigovore čuvenih muževa same unionističke stranke, o kojima ni ova nebi mogla kazati, da joj nisu služili na diku i ponos. Da Hrvatska dobije autonomiju kulturnoga i duševnoga života, bilo je pitanje izvan svake diskusije i za to neima nitko drugi zasluga nego narod, njegova prošlost i njegov ugled u staroj historičkoj zajednici s Ugarskom. Barun Levin Rauch imao je svakako tu veliku zaslugu, da je shvativši veliku vriednost nagodbe, ovaj odnošaj s Ugarskom želio čim prije urediti, bojeći se, da nenadodju dogodjaji, koji bi mogli ovo osujetiti, a ova njegova brzina i njegova energija u praktičnom životu čuvala ga je od raznih spekulativnih nazora i teorija, kojim se podavahu nekoji skeptici njegove vlastite stranke, te koji bi čitavu stvar bili mogli pomrsiti. Ovako se taj odnošaj mogao sklopiti na pravnom temelju, koji je vazda najtrajniji, a pošto ga je djelo, s kojim je i on spojio svoje ime u povjesti, preživjelo a može se reći, da hvata sve čvršći korjen, ostao je zaslužna historička ličnost za hrvatski narod. Od kad je poslie najžešće borbe sa svojim protivnicima, koji su ga napokon nadvladali, odstupio sa javnoga polja, nije punih dvadeset godina nimalo uticao u narodne poslove; morao se je uvjeriti, a ovo mu je uvjerenje moglo samo na čast služiti, da on, premda jedan od tvoraca nagodbenoga zakona i premda se je taj zakon sve više i više učvršćivao, nebi više mogao djelovati koristno za narod uz posve različite okolnosti nego li bijahu one, u

kojima je prije djelovao. Nema pače sumnje, da je nešto zakasnio te je ovu svoju odluku imao izvršiti godinu ili dvie prije, čim je opazio, da ogromna većina naroda prihvaća temelj zakona, al da je narod izabrao druge muževe, koji imadu na tom polju nastaviti rad. Barun Rauch bio je u parlamentarnom životu zemlje tako pasivan te imamo od njega tako malo izjava u javnosti, da se samo s velikim trudom može stvoriti podpuno istiniti sud o njegovoj duševnoj naravi i o njegovim državničkim sposobnostima. Imao je bez sumnje sposobnosti aktivnoga, energičnoga i odriešitoga državnika, a one su ga u to vrieme i iznesle na vidik te mu pribavile toli odlično mjesto u nizu muževa, na koje je u to historičko doba pala kocka, da obnove odnošaj s Ugarskom.

Drugi mrtvac sabora bijaše, ako ne možda najumniji, a ono od naravi najdaroviti hrvatski publicista devetnaestoga vieka, koga je smrt pokosila u zreloj muževnoj dobi, u 54. godini života. O Josipu Miškatoviću dalo bi se doista mnogo pisati, naročito o velikom duševnom uplivu, što ga je malne tri decenija vršio u političkom životu naroda, a nije ga prestao vršiti do posliednjega časa života. Kao publicistu nije ga u toj vještini nitko dosele u nas nadkrilio, a njegov su pisani govor slušali i njegovi politički prijatelji pa i velik dio naroda, tolikom pažnjom, da je kroz godine i kroz godine javni život naroda bio zadahnut njegovim duhom. Ovoga mladji naraštaj nezna, a nemože niti osjećati, jer je sav taj Miškatovićev duševni rad u javnom životu i u štampi bio samo prigodan i vezan uz prolazne dogodjaje, koji su uminuli, a s njima je i taj rad izgubio svaku svoju vriednost. Ovo je žalostna sudbina svih publicista, a ta sudbina najteže proganja poslie smrti upravo Josipa Miškatovića. No Miškatović, koji se je samo prvih godina bavio izključivo publicistikom, te kao publicista sticao prave moralne pobjede, prešao je doskora na političko i parlamentarno polje, a na tom polju vršio je u stanovitom političkom pravcu velik intelektualni upliv, pa je i njegova odgovornost bila velika prema tom znatnom utjecaju. Njegov stari prijatelj Ivan Vončina mogao je, a da mu to nisu osobito zamjeravali ni sami njegovi protivnici, napustiti stazu neplodne opozicije, jer je on osjećao, da u njemu živi neki tvaralački duh, a kasnije je i pokazao, da može stvoriti muogu koristnu instituciju za zemlju. Tko je rodjen za

praktična čovjeka neka takav i ostane, jer je na svakom drugom polju i nespretan i smiešan. No Miškatović nije imao nikakovih sposobnostih praktičnoga političara, a da ih je imao, nije se uslied svoga krivoga socijalnoga položaja ni mogao nadati, da će moći ikada izvadjati kakove svoje misli i osnove. Njegov je upliv ostao sve do zadnjega časa ne samo pretežito nego upravo izključivo intelektualne naravi, a tu valja izpitati, je li ga vazda vršio na moralnu korist naroda. Štovatelji njegova talenta zaista bi voljeli, da ga mogu obraniti od svih onih krupnih prigovora, kojima su ga za života obsipavali njegovi često puta nepravedni a uvjek bezobzirni protivnici, no to bi im jedva moglo poći za rukom. Da može obraniti politiku, kod koje je bio osobno zainteresiran, omalovažavao je svietle momente narodne prošlosti, u kojima ne samo leži dio slave, nego se u njima ogleda i snaga narodnoga života. Može se u istinu duhovito i temeljito braniti nagodbeni zakon, kako je to samo on umio, kojim je za razvitak naroda stvoren povoljan položaj, ali se nikad nesmije zaboraviti, da je Hrvatska jednoč stajala na višem stepenu samostalnosti, te spomen na ove dogodjaje prošlosti nesmije utrnuti u srdcu nijednoga Hrvata, jer u tom leži velika pobuda za patriotičnu sviest i narodni ponos. Može čovjek u zreloj dobi života imati druge naroze nego ih je imao u mladenačkoj dobi, te se dati poučiti dogadjajima i činjenicama, da te prijašnje nezrele nazore napusti, no Miškatović je u toj svojoj metamorfozi učinio tako goropadan skok, da se nigdje nemože opaziti duševni proces, kojim pametni ljudi prolaze, dolazeći do izpravnijih nazora. Makanec nije kao političar mogao mnogo vriediti a to će sebi na žalost priznati i njegovi najbolji štovatelji, no valjalo je poštivati idealna čovjeka vanredno nježnih osjećaja, a Miškatović je tu dužnost krupno povriedio. Način, kako se je borio proti stranci prava, bio mu je dobrim dielom nametnut postupkom, kojim su se muževi te stranke proti njemu borili, no Miškatović je svojim publicističkim radom sam pomagao uzgojiti onaj divlji ton, koji se je u to vrieme banio u hrvatskoj štampi, pa je onako žeo, kako je sijao. Nemože mu se poreći, da je svojim osobito vještim i umnim načinom razlaganja pod Mažuranićem pa i kasnije otvorio narodu jasan pogled u odnošaje života, te mu pokazao, kako se i na nagodbenom temelju može liepo razviti duševni i ekonomički život. Nemože

mu se poreći, da je umio istinito orisati sve pogibelji za obstanak i budućnost naroda, koje dolaze odtuda, ako narod srta lahkoumno i nepromišljeno u situacije, iz kojih se poslie nemože izkopati vlastitom snagom nego se mora pokoriti logici činjenica, koje ga onda shrvaju i bacaju u još veće poniženje. Miškatović se je uplašio, videći, kako onaj dio naroda, koji svakako sačinjava njegovu jezgru, leti kao pomaman za neostvarivim fantazijama, pa je mislio, da je i najkrući absolutizam još uvjek bolji od anarhičnoga stanja, koje bi moglo nastati iz ovakove radikalne narodne politike. Stranka prava nije svojim postupkom mogla ni njega a ni mnoge druge ljude u zemlji uvjeriti o tome, da je narod zrel za slobodniji život i za samostalniji položaj no on je ovu zabludu pretjeravao, upotrebljujuć ju makijavelistički na to, da uguši svako slobodno mnienje, a ovo je svakako bio njegov neoprostiv grieh. Težko je u istinu samo pomisliti, da nije bio zadahnut patriotičnom sviešću, pa se mogu čitati nekoji njegovi publicistički sastavci, napisani posliednjih godina života, koji odišu ovakovim duhom, te u kojima uvjerava, da će do svoga groba ljubiti svoju domovinu i narod. U životu je morao podnesti od svojih protivnika najteže uvriede, koje bi i pitomo janje mogle u vuka pretvoriti, a našlo se pače i takovih ljudi, koji su mu htjeli uzkratiti i miran pokoj. Neko je vrieme izgledalo, kao da ga ti njegovi protivnici žele izobćiti iz družtva krštenih ljudih, a ovakove navale morale su duboko potresti sav njegov duševni mir. Za ono, što je dobra uradio, svjetujući narodu, da se u političkom životu čuva lahkoumnih skokova, koje mora skupo plaćati, svjetujući mu, da samo u intenzivnom kulturnom radu traži svoju sreću i budućnost, nije doista zaslužio prikor nego hvalu. On, koga je Bog nadario toli neobičnim umom, bio je doista medju prvima pozvan, da daje svomu narodu pouke i savjeta, jer je ovo naravna misija pametnih ljudi u jednom narodu. Oni ju naročito moraju svom snagom vršiti u burnim vremenima, gdje narod može najlakše posrnuti, pa ako je Miškatović ovu dužnost izpunio, zato ga nesmije nitko prikoriti. Bio je pravi talenat, koji je na žalost u duševnom životu naroda ostavio mnogo manje plodova nego se je to od njega moglo očekivati. Narodna stranka vrlo je žalila Miškatovića, jer je s njim izgubila osobito dragocjenu i sposobnu silu. Njegov nasljednik u ovo vrieme na izvjestiteljskoj stolici

proračunskoga odbora dr. Izidor Kršnjavi, sjetio se je, govoreći sa izvjestiteljske stolice svoj prvi govor, pokojnika, s vrlo toplim riečima, a ujedno je spomenuo držanje njegovih političkih i osobnih protivnika prigodom njegove smrti, kojemu je prigovorio. »I prijatelji i protivnici, reče dr. Kršnjavi, štuju Miškatovića još preko groba: oni prvi svojom ljubavlju, a potonji svojom mržnjom. Umro je kao pravi vojnik, jer ko što nad grobom junaka, koji se u grob meće, tako su praskale nad njegovim grobom oštre rieči o njegovu znamenovanju i radu. Borba proti uspomeni Miškatovića još nije prestala, pucnjava još i nadalje traje, no povjest, koja bude nepristrano sudila o pokojniku, kazat će, da je Miškatović bio jedan od najvrlijih i najumnijih sinova naše domovine.«

U ovoj saborskoj sjeditbi podnesla je vlada zemaljski proračun za godinu 1891., koji se je sada prvi put osnivao na temelju nove financijalne nagodbe, sklopljene izmedju obih kraljevina godinu dana prije toga. Pošto je Krajina pripojena materi zemlji, uvršten je u zemaljski proračun kao autonomni prihod od utjelovljena krajiškoga područja iznos od 2,200.000 for. te se je ovaj paušal za Krajinu uvrštavao svake godine do nove financijalne nagodbe. Sada je prestao novom nagodbom, koja je sveukupni prihod kraljevina Hrvatske i Slavonije tako podielila izmedju državne zajednice i autonomne zemlje, da je prvu dopalo 56 a potonju 44 postotka. Prijašnja nagodba razdielila je taj prihod na 55 i 45 te je ovo izgledalo kao nazadak, pa je saborska manjina u razpravi o novoj financijalnoj nagodbi vrlo oštro napala to nepovoljnije postotno razmjerje, tvrdeći, da je Hrvatska od svojih dohodaka i opet prikraćena. Uzprkos tomu mogla je vlada podnesti sada osnovu proračuna na temelju nove nagodbe, koja je izkazala tangentu za autonomne potrebe, veću za blizu 200.000 for. od tangente, koju je Hrvatska dotle ubirala od svoga ukupnoga prihoda. Po tom je nova financijalna nagodba bila za Hrvatsku faktično povoljnija od prijašnje, a to s razloga, što je Hrvatska sada dobila postotak i paušal od nekih svojih prihoda, od kojih nije prije ništa ili nije toliko dobivala. Ovo je u svojem govoru iztaknuo odjelni predstojnik Stanković, dodavši, da je sav ovaj veći prihod namienjen cestama i vodogradjevinama, narodno-gospodarstvenim svrhama, narodnim zavodima, zdravstvu i prosvjeti, dakle samo takvim

svrhama, koje se označuju obćim imenom investicije.« Ukupni prihod bio je, uračunav vlastite dohodke svijuh vladinih resorta, preliminiran na 6,648.806. Kako je već ovih godina bio običaj u hrvatskom saboru, kretala se je razprava o proračunu najmanje u okviru proračuna nego su se sa strane govornika manjine iznosile razne tužbe državopravnoga i inoga značaja, koje su udarale intonaciju čitavoj razpravi. U razpravi uzeo je rieč i ban, koji je obširnim govorom, obilujućim duhovitim polemičkim pointama pobijao prigovore manjine, no ujedno je upotrebio i ovu priliku, da dade pozitivnih izjava o raznim pitanjima i poslovima zemlje, »koje nije ni vrieme riešilo njihove trajne vriednosti.« Te izjave sadrže pače s česti i program, šio ga je ban kasnije proveo pa imadu s toga razloga svoju osobitu važnost. Ban je ponajprije konstatovao, da su dohodci zemlje na temelju nove financijalne nagodbe narasli, za gore spomenutu svotu, te izrazio opravdanu nadu, da će dohodci i nadalje rasti. Jedan od govornika manjine požalio je, da se uzprkos tomu, što je starodavna uredba županija uzkrišena i što sada županije imadu na papiru neku autonomiju ipak neopaža, da je autonomni život u županijama procvao. Ban izjavi, »da i on žali, što autonomni život nije krepčiji nego jeste, pošto hrvatske županije imadu onu istu autonomiju, koju i ugarske, osim jedinog izbora županijskih činovnika.« U istinu je zakonom dano županijskim skupštinama pravo inicijative u gospodarskim poslovima, no ban konstatova, da se one nesluže tim pravom kako bi imale. No ban je i pravedan te dopušta, da se ovakova inicijativa može roditi samo u gospodarskim naprednim zemljama, pa krivi manje ljude a više odnošaje, ako smo mi u gospodarskom pogledu zaostali. I mi imademo, reče ban, kulturno vieće, imademo gospodarska družtva, kao što i kraljevina Česka, a da te institucije kod nas nepromiču onako gospodarski boljak kao u Českoj.« No ban misli, da su tomu donekle kriva i pojedina družtva. Hrvatsko-slavonsko gospodarsko družtvo ima posve razriešene ruke a uživa i liepu zemaljsku podporu pa ipak ne vidi kod njega uspjeh, koji bi se imao očekivati. Ja tražim inicijativu pa veoma žalim, da autonomni krugovi nerade onako, kako bi morali.«

Glede obćina izjavi ban, kako je doduše istina, da se je u posljednje vrieme povelo mnogo iztraga proti pojedinim ob-

ćinskim činovnicima, i da je odkriveno mnogo pronevjerenja, no ovo je moglo služiti za dokaz, da se sada strože vrši upravni nadzor. Glede prenešenoga djelokruga obćina, na koji su se u to vrieme s jedne strane podizale velike tužbe izjavi, »kako je opazio, da one obćinske organe, koji su valjani, taj prenešeni djelokrug ni najmanje nesmeta u tom, da vrše i naravni djelokrug. Važna je banova izjava glede dužnostih obćinskih činovnika, koja je glasila: »Ni to nestoji da bi vlada bila tražila, da obćinski činovnici kortešuju u političke svrhe. To je absolutno suvišno. Vlada netraži ništa drugo, nego da obćinska uprava bude što moguće bolja, jer je to ujedno najbolja kortešacija za vladu. Istina, imade gdjegdje prerevnih organa, koji misle, Bog zna kako će se ulaskati vladi, ako što uspješna urade izvan svoga djelokruga. Ja sa svoje strane nikada nisam takova čina hvalio već sam uvjek rekao: Vi radite što je Vaše, pa ćete imati sigurno većinu kod izbora. No kada se radi o tom, da se razaraju postojeće institucije, mora vlada na to gledati, da se suzbije nasilje onih, koji idu za tim, da postojeće razore.« Ovako kako je govorio ban u potonjoj stavci, govore vladajući državnici svih monarhija i republika u svietu, u Englezkoj, Francezkoj, Njemačkoj i drugdje. Ima pače republikanskih država, dakle kateksohen slobodoumnih po nazorima stanovitih demokrata, koje ovo načelo najbezobzirnije provadjaju, pa smo nedavno vidjeli, kako je republikanska vlada u Francezkoj lišila vjerske kongregacije njihova imetka izjaviv, da su te kongregacije opasne državnom republikanskom načelu.

Kako je pitanje o emigraciji u daleke strane svieta još i danas na dnevnom redu, te je pače zadobilo akutni značaj, vriedno je znati, kako je ban o njem već u to vrieme mislio. I ban ima na umu dvije vrsti izseljenika, i to najprije one, koji kao primorci i gorštaci, nemogući živjeti na rodjenoj grudi, idu trbuhom za kruhom, te uslied svoje trieznosti, marljivosti i naravne inteligencije nadju u tudjem svietu zaslužbe. O tim izseljenicima reče ban: »Oni obično danas u Americi zasluže liepe novce, sretno dodju kući, sagrade liepu kuću, koju svojom zaslužbom u domovini nisu mogli steći, pa postanu iznova zadovoljni članovi države. Meni su takovi gradjani jako mili, jer su to koristni ljudi, koji se nisu zapustili, nego su pokazali volju, da si ovim dalekim putem osiguraju obstanak. Glede

izseljenika ove druge vrsti, koji sele iz lahkoumnosti ili lahkovjernosti, nije se ban izjavio, no kako je poznato, izdala je zemaljska vlada u najnovije vrieme uz odobravanje čitavoga javnoga mnienja vrlo strogu naredbu, kojom će se taj kritični posao jamačno urediti.

Nepobitna je istina, da su stanoviti krugovi u nas uvjek odviše tražili od vlade, a nije se na to mislilo, da bi i samo narodno družtvo imalo više i vlastitom inicijativom unapredjivati svoje probitke. Ovo je svakako neka mahna u narodnom značaju, koju će viša kultura jamačno iztriebiti, a koja nas nemože iznenaditi kod naroda, u kojem su zlosretni feudalni i vojnički sustavi, sapinjući duh i tielo naroda, morali potisnuti volju za inicijativom. Ban se je i na to osvrnuo, spomenuvši, kako se od strane manjine prigovara vladi, da ništa neradi u tolikim važnim pitanjima, koja bi se mogla riešiti. »Istina je, reče ban, da bi se i glede lonjskoga polja kao i glede drugih močvara moglo mnogo više učiniti, kada bi naš narod imao za to toliko interesa i požrtvovnosti, koliko za takove svoje poslove imadu, kako je dobro rekao g. zastupnik — Magjari. Oni su izsušili potiske zemlje, a vlada nije ništa drugo učinila, nego što im je na zahtjev poslala povjerenika, da vodi poslove na njihov trošak. Vlada je posredovala, da su se kontrahirali neki zajmovi, koje su platili interesenti, a ne ona. Istina, nešto je u tom pogledu učinio kod nas jedan dio interesenta oko uredjivanja Vuke, no i tu nije došlo do sloge, a vlada nije imala načina, kojim bi mogla prisiliti sve interesente da pripomognu. Kada se zakon o vodnom pravu ostvari (već je ostvaren, te je na njegovom temelju već i pokrenuta najživlja akcija oko reguliranja raznih rieka i potoka, te s tim suvisle melioracije tla. Opazka pisca), radit će se u tom pogledu ali ja mislim, da to nije naravni tok stvari, kada vlada mora zakonom siliti ljude, da rade o vlastitom boljku. Ja mislim, da bi bolje odgovaralo načelu, što ga g. zastupnik iztiče, naime interesu naroda u njegovom autonomnom djelokrugu, da si sam znade pomoći, a nitko nije na putu interesentom lonjskoga polja, da se slože pa da polje osuše.«

Vrlo je važna banova izjava o nastavi i o školama, pošto je u njoj sadržan i program, koji je ban i prije i poslie toga sliedio u nastavnim pitanjima. »Kod nas, reče ban, gdje imademo realku, ide obćinstvo za tim, da se ta realka pretvori u

gimnaziju, a daleko je još od toga, da traži strukovne trgovačke škole. To je nezdrav pojav, te bi trebalo da vlada tomu stane na put, a ne da širi ono, što žalibože ima po nazoru gosp. zastupnika za posliedicu, da imademo previše konsumenata, a malo producenata. Što se tiče naukovne osnove, morat će se takodjer već u školah nešto učiniti, da se ljudi nauče malo praktičnije misliti, pa da se i za naše škole upotrebi rieč, koja se pripisuje njemačkomu caru, da bi se, naime, povjest domovine imala učiti u najkasnijoj dobi. Onda će valjda naši ljudi biti praktičniji, jer se danas žalibože polaže veća važnost na historiju od mnogo stoljeća i hiljadu godina natrag nego na noviju historiju, a to nije praktično obučavanje. Da naš narod bude snažniji i da bolje napreduje u blagostanju, nuždno je, da on svoje sadanje prilike upozna i da znade, od kojih uvjeta ovisi podržavanje i ojačavanje njegove snage.«

Ima se spomenuti jošte jedna banova izjava u ovom govoru. Poznato je, kako se je sa stanovite strane u Hrvatskoj vazda predbacivalo Ugarskoj, da u zemlji gradi željeznice iz našega imetka, a na svoju izključivu korist, a mislilo se tu poglavito na željeznice, koje su gradjene iz krajiške investicijonalne zaklade. Kakove su naravi te krajiške zaklade, o tom je ban sliedeće kazao: »Fond, iz kojega se te željeznice grade, namienjen je ovim kraljevinam, napose bivšoj Krajini, no stvoren je iz državnoga imetka, a baš iz toga imetka osiguravaju se u Krajini investicije. S tim je dakle fondom osigurala država te krajeve, da će prije doći do stalnih investicija, neodvisnih od svakogodišnjega budgetiranja, te da tako budu čim prije izcieljene one rane, koje su ostale od toliko stotina godina. Država je dakle pravedno postupala, davši tim krajevima prednost nad ostalima, jer takav fond nije država ni za koji drugi kraj izlučila iz svoga imetka, kao što je to učinila za bivšu Krajinu.«

Tečajem godine 1891. umro je u visokoj starosti najviši dostojanstvenik crkve i sabora kardinal-nadbiskup Josip Mihalović. Nadbiskupsku stolicu zagrebačku zasjeo je pokojnik u vrieme, u kojem je u zemlji vladala najživlja a često i brutalna stranačka borba, pa si možemo predstaviti, kojim je čuvstvom tadašnja narodna opozicija, u svojem postupku toli radikalna, susrela muža, koji je doduše bio poriеklom Hrvat i govorio hrvatski, no inače je svojim nutarnjim uvjerenjem stajao uz ma-

gjarski narod, te je pače u doba magjarskoga pokreta godine 1848. zauzimao u honvedskoj vojsci jedno duhovničko mjesto. Pokojnik nije bio odmah iz prvine kandidat nadležnih krugova za nadbiskupsku stolicu, nego je metropolitom katoličke crkve u Hrvatskoj imao postati jedan hrvatski biskup, koji se je u to vrieme izticao u političkoj borbi, al se nije možda izticao takovim vladanjem, koje ga je moglo za to mjesto preporučiti. Josip Mihalović šutio je, podnoseći strpljivo napadaje svojih protivnika, no već s prvim časom svoga dolazka u Hrvatsku išao je za tim plemenitim ciljem, da postane u istinu pravi hrvatski nadbiskup i prava glava katoličke crkve u Hrvatskoj. Ovo nije bilo težko polučiti čovjeku, koji je bio neobično dobra i blaga srdca, a koji je u političkim poslovima zemlje sebi postavio za glavni zadatak, da stišava strasti izmedju Ugarske i Hrvatske i krči put prijateljskom sporazumu obijuh naroda. Već koju godinu iza njegova dolazka, u doba revizije nagodbenoga zakona, došao je čas, gdje su i Hrvatska i Ugarska trebale njegove dobre usluge, a on ih je ponudio i svoj zadatak upravo sjajno izvršio. I poslie je svojim uplivom već kao kardinal znatno pripomogao, da se je mogla koncem sedamdesetih godina sklopiti financijalna nagodba i utrti put spojitbi Krajine sa materom zemljom. U prvo vrieme, neimajući još upliva na duhove javnoga mnienja u Hrvatskoj, mogao je kardinal izvršavati taj upliv u interesu Hrvatske samo naprama ugarskim krugovima, a kako je bio iskren i otvoren značaj, nije ugarskim državnicima jamačno tajio istine. Ovo je bio prvi eklatantni slučaj u nagodbenom hrvatskoj-ugarskom odnošaju, u kojem se je pokazalo, koliko visoki jedan dostojanstvenik u Hrvatskoj, koji uživa povjerenje zajedničkih državnih krugova, može, kada patriotično misli i radi za Hrvatsku, koristiti njoj i njezinim interesima. Govoreći o kardinalu, čovjeku je milo, gdje može nekoliko riečih posvetiti častnom spomenu muža, koji je na toli visokom stepenu crkvene hierarhije ostao skroman, a bio tako plemenita srdca, tako dobar i ljubezan prema svakomu, da je u istinu mogao mirno umrieti, s uvjerenjem, da se nije ni crvu u zemlji zamjerio i da je sve svoje protivnike osvojio blagošću i dobrotom svoje naravi. Kardinal je doprinesao i znatne novčane darove za narodne prosvjetne zavode, a podupirao je i crkvene zavode, kao što i svoje siromašnije svećenstvo, kojemu je bio

pravi crkveni pastir i ljubezni otac. Ovako se je znao uzdići na visinu pravoga čovjeka, pa je milota gledati na toj visini oličenu ideju kršćanskoga humaniteta. Radeći po zlatnoj nauci: »tko tebe kamenom, a ti njega kruhom«, kardinal je napokon volio svoje negdašnje protivnike više nego svoje stare prijatelje, koje je jamačno hotio time poučiti, da valja neprijatelja predobiti veledušnošću. Ovako je u grudima svih onih, koji su ga štovali i ljubili, ostavio spomen, aere perennius, a ovaj spomen prenosit će tradicija u crkvi i narodu, neka ni kasnije potomstvo nezaboravi muža, koji se je na čelu katoličke crkve u Hrvatskoj svojim dobrim djelima toli proslavio.

Ban je svojoj sućuti za blagopokojnoga kardinala dao najživljeg izraza u jednom odpisu na prvostolni kaptol zagrebački, iz kojega ovdje radi njegovog vrlo značajnoga sadržaja prenosimo bitne stavke. U njem je vrhovni crkveni pastir i čovjek orisan s tolikim čuvstvom, da još i danas potresa čitaočevu dušu. Taj je odpis glasio: »Smrt uzoritoga gospodina stožernika-nadbiskupa Josipa Mihalovića duboko je potresla dušom mojom. Nadaren svim evangjeoskim kriepostima, pokojnik je bio uzor nadpastira, te je vršio sveto svoje zvanje s gorljivom revnošću u slavu svete crkve i previšnjega priestolja, kojim je bio čvrst i nepokolebiv stup. Vazda vjeran nadpastirskom zvanju svom, pokojnik je stajao neustrašivo na braniku prava i interesa crkve, a da nikada nije pustio s vida, da su crkvena i državna vlast upućene, da složno postupaju.

Nadahnut pravom kršćanskom ljubavi, umio je plemeniti pokojnik kao najveći crkveni dostojanstvenik u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, steći ne samo ljubav povjerenoga mu duhovnoga stada već i najdublje poštovanje svega pučanstva naše zemlje bez razlike vjeroizpovjesti. I ljubav i poštovanje to, zaslužio je u najpodpunijoj mjeri pokojnik, koji je u odlučnih časovih naše novije povjesti svojim mudrim i državničkim savjetom mnogo doprineo, da su važna pitanja o državopravnom položaju i o cjelokupnosti zemlje riešena u korist domovine naše, koju je toli iskreno ljubio. Za podredjeno svećenstvo brinuo se je poput pravoga otca, njegova darežljiva ruka podupirala je sirotinju u najobilnijoj mjeri i namakla je nabožnim, humanitarnim i prosvjetnim svrham bogate prinose, koji samo svjedoče o plemenitom velikodušju i žarkom rodoljublju nje-

govom. Sve je to činio pokojnik skromnošću, koja bijaše prirodjena njegovoj blagoj i čednoj ćudi, kloneć se pomno svakom bučnom povladjivanju. To i daje njegovim djelom pravu posvetu, a njegovim zaslugam onu unutarnju vriednost, koja će mu osigurati odlično mjesto kraj najzaslužnijih predšastnika njegovih. Smrt stožernika-nadbiskupa golem je dakle gubitak, kako za svetu crkvu tako i za državu, zemlju i narod naš. Izjavljujući prečastnomu prvostolnomu kaptolu radi toga prevelikoga gubitka svoje i kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade duboko osjećano saučešće i iskreno sažaljenje, uvjeren sam, da će blagopokojni stožernik-nadbiskup Josip Mihalović ostati vazda cielomu narodu u trajnoj harnoj uspomeni.«

Kuća je u ovoj sjeditbi razpravila izvješće kraljevinskoga odbora, koji je godinu dana prije toga bio izaslan, da sa jednakim ugarskim odborom razpravi pitanje o zemljorazteretnom nametu, u kojem je povodu nastala potreba, da se promjeni §. 21. nagodbenoga zakona. Razprave sa ugarskim odborom tekle su neobično gladko, pa se je ovaj pokazao spremnim, da udovolji opravdanim hrvatskim tražbinama. Sabor je o izvještaju kraljevinskoga odbora poveo obširnu i stvarnu razpravu, koja je pokazala veliku spremu njegovih članova za razpravljanje takovih posala. U istinu je ovaj sabor, čija je zakonarska djelatnost obuhvaćala sve grane upravnoga, duševnoga i ekonomičkoga kulturnoga života, stajao na takovoj intelektualnoj visini, da je najsjajnije zasvjedočio sposobnosti naroda za autonomni državni život, dočim je u isto vrieme razvio tako intenzivan rad, da će mu se tragovi naći i u kasnijem razvitku narodno-državnoga života. Zakonsku osnovu i njezine koristne posljedice za zemlju syntetizirao je izvjestitelj dr. Egersdorfer u ovoj zaključnoj stavci. »Ja sam toga tvrdoga uvjerenja, da je kraljevinski odbor time, što je ova zakonska osnova uglavljena, ne samo zemlji na razpolaganje za njezine kulturne svrhe i za nutarnje potrebe pribavio veliku i znamenitu svotu, nego je kraljevinski odbor otvorio za budućnost domovine izdašno vrelo za podmirivanje njenih materijalnih i kulturnih potreba«.

Zanimiv bijaše sliedeći predmet razprave, predlog odbora, koji je bio od kuće izaslan, da razpravi pitanje o ustrojenju medicinskog fakulteta na hrvatskom sveučilištu Franje Josipa. Kako je poznato, odredjeno je već samim zakonom, o ustrojenju

sveučilišta, »da se medicinski fakultet imade ustrojiti postepeno onda, kad se namaknu nuždna sredstva za ustrojenje i uzdržavanje toga fakulteta.« Saborski odbor, proučivši zrelo čitavo pitanje, koje je čitava kuća susretala sa simpatijom i željom, da se taj fakultet oživotvori, predloži saboru, neka se pozove kr. zemaljska vlada, »neka u svakogodišnji proračun uvrštuje stanovitu svotu, da se tako malo po malo svake godine stavlja na stranu i prištedjuje neki iznos. pa da se tim načinom uzmogne oživotvoriti ustrojenje medicinskog fakulteta.« Prema ovomu predlogu odbora predlagala je saborska manjina, da se kao svakogodišnji prinos za ustrojenje medicinskog fakulteta uvrsti iznos od 100.000 for. Manjina je svoj račun gradila na opravdanoj nadi, da će poslie konverzije zemljo-razteretnoga duga, koja je postala potrebitom uslied uredjenja zemljo-razteretnoga posla, biti u zemaljskom budgetu svake godine veći prihod od pol milijuna forinta, dočim će zemlja još iz suviška zemljo-razteretne zaklade iz prošlosti dobiti svotu od bar 300.000 for. Ovako bi se po njezinu računu bila mogla sabrati za četiri godine, do 1895., svota od 700.000 for. kao zaklada za ustrojenje fakulteta, neračunajući svotu od 100.000 for., koja je već od toga časa bila za taj fakultet unišla od dobrovoljnih prinosa naroda i njegovih plemenitih dobrotvora. No nije bilo samo financijalno pitanje, koje je mjerodavne krugove odvraćalo od prenagljenoga postupka, nego su se izticali i drugi vrlo važni razlozi, strogo stvarne naravi, koji su svjetovali kao što još i danas svjetuju veliku opreznost u tom pitanju. Saborska manjina shvaćala je nasuprot čitavu stvar odviše optimistički, pa je preporučala brzu i energičnu akciju oko oživotvvrenja fakulteta. Značajna je u govoru zastupnika dr. Amruša, koji je u to vrieme vodio odriešitu opoziciju proti politici banovoj i saborske većine, bila izjava, po kojoj nije on nimalo sumnjao o tom, da mjerodavni činbenici zemlje doista namjeravaju ustrojiti medicinski fakultet, čim se, po njihovu mnienju, uklone tolike zaprieke, koje su stajale na putu izvedenju te namisli. U razpravi uzeo je rieč i ban, koji izjavi, »da vlada prihvaća predlog, stavljen po odboru, smatrajući, da je nuždno, da se s vremenom ustroji medicinski fakultet, te će se vlada za to brinuti i namaknuti, koliko joj bude samo moguće, nuždna za to sredstva. Korak je jedan učinjen, no treba još mnogih. Može biti, da će duže

ili kraće vrieme trajati, dok se izpune svi potrebiti uvjeti, no to neka nas neprieči, da i mi, da i naša generacija doprinesemo koliko možemo ostvarenju medicinskog fakulteta, koji će možda istom druga generacija imati otvoriti i uživati plodove njegove.« Uzprkos ovoj banovoj izjavi, koju je ban već prije toga razjasnio u saborskom odboru, izjavivši svoju podpunu spremnost, da sa svoje strane uz uvaženje tolikih okolnostih, prokrči put ustrojenju medicinskog fakulteta, nisu neki govornici manjine polagali vjere u to, da se doista želi taj naum oživotvoriti, nego su tvrdili, da se odborovim predlogom hoće ta misao da zakopa ili bar odgodi ad calendas graecas. Jedan od tih zastupnika, koji se je u saboru i izvan sabora vazda izticao svojim krajnjim klerikalnim stanovištem, upleo je u razpravu i taj heterogeni momenat, te izjavi da liečnik ima liečiti ne samo tielo nego i dušu bolestnikovu, jer samo onaj da je pravi liečnik »koji u najkritičnijem momentu znade uplivati i na dušu bolestnikovu, koji znade osjećati vjerska čuvstva ona, koja osjeća i njegov bolestnik.« Taj je govornik u svojem govoru oštro napao ne samo predlog odborov, nego i intencije vladajućih krugova, a tim je pokazao veliku nesnosnost u stvari, koju su eto svi faktori htjeli riešiti na boljak naroda. Kako je bana kao državnika vazda riesilo svojstvo osobite iskrenosti, vjerojatno je, da ga je ovaj napadaj na iskrenost namjere malko frapirao, te ga jamačno sklonuo, da dade jednu vrlo kratku no vrlo jasnu izjavu, koja se odnosila na tu nesnosnost. Na koncu toga svoga govora, koji je vrlo kratak, izjavi ban, da on iztiče potrebu medicinskoga fakulteta poglavito radi načela, da se u narodu širi znanost i upoznavanje znanstvenih pojava. »A to je dobro, jer čim se više bude u narodu širila znanost, tim će se u zemlji više širiti slobodoumlje, pred kojim će nesnosljivost, taj plod natražnjačtva, bježati kao što bježi Belzebub pred tamjanom.« Većina je ovu banovu izjavu primila burnim odobravanjem a koliko smo god pomno prolistali sve banove govore, nigdje nismo naišli, da se je ban tako markantno izjavio proti nesnosnosti kao u ovoj razpravi. U istinu devetdeset i više postotaka svih naših nutarnjih stranačkih borba potiče od ovoga ružnoga poroka intolerancije, od nestašice onoga pravoga slobodoumlja, koje sliedeći vlastite, poštuje ujedno i tudje nazore. Ovu nesnosnost, ovo sumnjičanje protivničkih nazora i namjera

dovelo je veliku narodnu masu dotle, da ima o javnim pojavima i ličnostima sasvim krive, gotovo smiešne nazore, koji joj pomračuju prirodnu zdravu pamet. Ova nesnosnost dovadjala je u ovo vrieme i političku inteligenciju zemlje dotle, da se u nijednom pitanju, bilo državopravnom, bilo kulturnom, bilo vjerskom nije mogla oteti sumnjičenju, koje se je poput ledenoga mraza hvatalo čitavoga javnoga života. Ova nesnosnost stvorila je iz civilizovanoga družtva ljudih hrpe podmuklih, lukavih, zakletih protivnika, koji su stvarali karikaturu iz svega, što im je samim bilo najmilije, iz poštenja, značaja i lojalnosti samih patriotičnih muževa. Ban, koji se ovako odlučno izjavljuje proti nesnosnosti, zastupa ne samo veliko kulturno načelo, nego se ujedno stavlja na stanovište, koje nam je u praktičnom životu najnuždnije, hoćemo li, da naše stranačke borbe izgube svoj dosadašnji značaj.

Važan je bio zakon, primljen u toj sjeditbi, o konverziji zemljo-razteretnoga duga, koji je nastao kao nuždna posljedica iza onoga načina upotrebljavanja zemljo-razteretnoga nameta, kako su ga ustanovila oba kraljevinska odbora i oba sabora prihvatila. Izvjestitelj, neumorni i veleumni dr. Egersdorfer, koji je već u ovom saboru bio duša svih njegovih najvažnijih odbora, reče, da je uslied ove konverzije teret, što ga ima zemljo-razteretna zaklada, snižen tako, da ostaje na čisto razpolaganje zemlje znatna svota, naime svota do blizu jednoga milijuna forinata. I ovaj je zakon išao za tim, da se namaknu nova sredstva za promicanje kulturnih interesa zemlje, kako je to kazao odjelni predstojnik Stanković, te se odovud vidi, kako je ban poduprt saborskom većinom, gledao izcrpiti svaki zakoniti izvor, da umnoži materijalna sredstva za unapredjivanje duševne i ekonomičke kulture i izvadjanje programa, što ga bješe u ovo vrieme zasnovao.

Ova saborska perioda završena je 13. svibnja 1892.

X.

(Sabor od godine 1892–1897.; † Ignjat Brlić; njegov javni značaj; pasivnost neodvisne narodne stranke; ban u razpravi o adresi; njegov sud o Ilirima i staroj unionističkoj stranci; dr. Josip Pliverić u narodnoj stranci; njegov intelektualni upliv; banov put po virovitičkoj županiji; njegov posjet kod biskupa Strossmayera; gospodarski i industrijalni napredak Slavonije; podatci o tom napredku; moralni uspjeh banova puta.)

Od svih saborskih izbora, koji su obavljeni za banova banovanja, najmirniji bijahu izbori za sabor od godine 1892—1897. Nemože se kazati, da je u zemlji vladalo mrtvilo pa da se je narod manje zanimao za svoje javne poslove, nego su uzroci tomu pojavu potjecali od drugih okolnostih, koje su priečile svaku življu agitaciju i borbu političkih stranaka. Izborni red, donešen u prošlom saboru, stvorio je pače mnogo veći broj izbornika, po računu službenih novina do 13000 izbornika više, tako, da je prijašnji broj od 37000 poskočio na 50000. Ako se nije moglo osporiti, da je narodna stranka mogla i pored najživlje izborne borbe s pouzdanjem računati na veliku većinu izbornih kotara, imala je i opozicija na ovom proširenom izbornom temelju više izgleda, da zadobije veći broj kotara nego ih je u prošlom saboru zastupala. Nu ta opozicija, sastojeći iz neodvisne narodne i pravaške stranke, bila je sasvim nesložna i razstrojena, nesložna glede načela i glede izborne taktike a uz to i raztočena medjusobnim nepovjerenjem i mržnjom izmedju njezinih kolovodja. Vidjeli smo u prošlom saboru saborske članove neodvisne narodne stranke sjedinjene sa t. zv. saborskim središtem, a pod vodstvom, bar prvih godina, umnoga političara dra Ignjata Brlića, koji je hotio da stvori neku opoziciju, koja bi stajala na državopravnom nagodbenom temelju. Ova se je stranka tečajem sabora razpala. Članovi središta, izmedju tih i potomci odličnih boljarskih porodica iz narodne povjesti, izgubiše do malo volju, da se bave javnim poslovima, te im je u brzo nestalo traga u javnom životu. U neodvisnoj narodnoj

stranci vladahu dvije načelne struje; jedna konservativna, a druga više radikalna, od kojih je potonja prevladala naročito poslie smrti Ignjata Brlića, koji je umro pod konac saborske periode. Premda je Brlić bio izrazit talenat i značaj, jedan od najumnijih ljudih, koji su djelovali u našem javnom životu, nije mu ipak bilo sudjeno, da u tom političkom životu ostavi dubljih tragova svoga individualiteta. Do godine 1867. stajao je u prvim redovima unionističke stranke, te ga je ona, poštujući njegov talenat i njegovu privrženost, izabrala u kraljevinski odbor, koji je imao sklopiti nagodbu s Ugarskom. U tom kraljevinskom odboru odielio se od većine nesumnjivo iz dobrih razloga, a kasnije je u saboru najodrešitije napadao unionističku stranku i bana Raucha, koji je u njemu punim pravom vidio jednoga od najopasnijih protivnika. Stupivši u prošli sabor, poslie dugoga pasiviteta, sa namjerom da sakupi oko sebe one elemente u opoziciji, koji su stajali na nagodbenom temelju, pobudio je iznova veliku pažnju javnoga mnienja, koje je polagalo velike nade u njegov dar, te se sa simpatijom sjećalo njegova prijašnjega parlamentarnoga rada. No Brlić je i sada, kao što i u saboru od godine 1867., prešao granice i pošao dalje, nego je kao unionista i privrženik nagodbenoga zakona smio poći. Kao što je pod barunom Rauchom po svojoj okorjeloj ćudi mnogo pripomogao, da se je unionistička stranka najprije razdvojila a kasnije raztvorila, tako je i ovaj put, makar je tvrdio i mislio da brani podpunu čistoću nagodbe, rušio ili bar slabio njezin temelj, te ne samo nije stvorio opozicije na nagodbenoj podlozi, nego je napokon taj temelj i sam koji put ostavio. Oni naši političari, koji su u ovo vrieme tvrdili, kao da ban i narodna stranka tobož najviše prieče, da se obrazuje takova zakonita opozicija, odavali su svakako čudnovate pojmove o dužnostima i zadatcima takova političkoga organizma u našem javnom životu. Takova opozicija nemože poteći iz časovite opjeke proti onima, koji imadu u rukama ustavnu vlast, nego se mora roditi u duši i u najdubljem uvjerenju samoga naroda, da mu je ona najnuždnija, jer pomaže braniti temelj, na kojem je osnovan čitav njegov javni život za nedogledna vremena. Ovu misao i težnju nije Brlić zastupao ili ju bar nije dosljedno provadjao u svojem parlamentarnom radu, pa je koji put podpisao i takav predlog svojih prijatelja, koji je bio u načelnoj oprjeci sa sa-

mom nagodbom. Ovo se nije moglo oprostiti mužu, koji je u prošlosti stekao zasluga za ideju saveza s Ugarskom, koji je svojim pronicavim umom mogao dobro shvatiti značaj svakoga svoga koraka i koji je došavši u ovaj sabor svečano ponovio staro uvjerenje, da stoji na temelju nagodbenoga zakona. Zato je morao slušati prjekor svojih protivnika, da se nedrži vlastitih izjava. Odovud se ipak nesmije izvesti, da Brlić nije bio čovjek javnoga značaja ili da nije, kao unionista, shvaćao sve one koristi, koje su iz nagodbenoga zakona potekle za Hrvatsku. Onako visokouman čovjek, kakav je bio Ignjat Brlić, shvaćao je te koristi bolje od drugih, a bio je jamačno i o tome uvjeren, da će zemlja trebati ulagati velike napore, da uzdrži i izgradi ono, što je u povoljnim okolnostima stekla. No bio je čovjek takve ćudi, koja nije mogla donesti narodu prave koristi, pa je s toga i njegov javni rad bio za zemlju bez onoga ploda, koji se je od njegova uma mogao očekivati. U javnom životu pokazao se je uvjek nesebičnim, netražeći za sebe nikada osobnih koristih. U doba baruna Raucha, pa još i prije, kada je bivši još sasvim mlad, igrao u javnom životu vrlo znatnu ulogu, mogao se je Brlić u istinu popeti visoko u t. zv. karijeri, a toliki union' te, koji su u to vrieme zauzimali ugledan položaj, nebijahu njemu, što se tiče talenta i znanja, dorasli ni do koljena Mora se u istinu požaliti, da muž ovakovih sposobnostih i ovakovog dobrog unionističkog uvjerenja nije u svojem javnom životu ostavio dubljeg traga, naročito moraju ovo požaliti oni politički elementi u zemlji, koji žele vidjeti čvrstu opoziciju na nagodbenom temelju. Izmedju naših javnih muževa, koji su u ovo vrieme radili, izticao se je obsežnim pozitivnim znanjem i takovim oštroumljem, koje označuje samo talente prvoga reda, pa se njegovi parlamentarni govori čitaju s pravom nasladom, a može se iz njih crpiti i koristi. S njegovim spomenom praštamo se s poštovanjem, pa bismo hrvatskomu narodu željeli i u buduće takovih umova, kakav je živio u pokojnom Ignjatu Brliću.

Sada nije bilo više Brlića u oči novih saborskih izbora a neodvisna narodna stranka imala je zaći u izbornu borbu. Ona se je riešila za podpunu pasivnost, a kazala je svojim prijateljima po zemlji razloge, koji su ju sklonuli na taj osbiljni korak. Nekoji od tih razloga, koji su bili napereni na politiku vlada-

jućih muževa, imali su svoju časovitu prolaznu vriednost, pa ako ih je stranka i izticala kao tobož najglavnije razloge, koji su imali opravdati politiku pasivnosti, nisu se ipak s objektivna gledišta mogli takovima smatrati. Stranka je imala vrlo slabe izglede za iole znatan izborni uspjeh; ona je bolovala od neke hypertrofije vodstva i generala bez prave vojske u narodu; imala je doduše za sobom, kao što ima i danas, jedan dio inteligencije, no inače se nije mogla pohvaliti znatnim brojem pristaša u velikom narodnom množtvu, koje je, u koliko je naginjalo opoziciji, pristajalo za strankom prava; u stranci su još uvjek vladale dvije struje, koje nisu dale da se njezini prvaci slože u načelima pozitivnoga djelovanja, a napokon kao jedan od najglavnijih razloga mogao se je smatrati žestoki razdor, koji je u to vrieme vladao izmedju nje i stranke prava te koji nije dopustio nikakovu solidarnu akciju obijuh opozicija. Možda je ovaj potonji razlog bio najvažniji, jer čim je pet godina iza toga nastao sgodan čas, da su dvije opozicije mogle sklopiti izbornu i parlamentarnu koaliciju, napustila je i neodvisna narodna stranka stanovište pasivnosti te ju danas vidimo u najživljoj parlamentarnoj akciji. A vriedno je ovdje spomenuti, da su ti prošli izbori za sabor, koji još danas zasjeda, dokazali i to, kako je izborni red, donešen u saboru od godine 1887—1892. bio povoljan i za opoziciju, kojoj je pružio priliku, da može izbornu borbu povesti s većom nadom na uspjeh, koji je faktično i polučila.

Tako su se kod izbora za ovaj sabor od god. 1892—1897. borile samo dvije stranke, narodna i stranka prava, koja je zadobila samo minimalan broj izbornih kotara.

Već sama razprava o adresi, kojom se je imalo odgovoriti na prev. kraljevski odpis, iznesla je neke zanimive momente, ponajprije što se tiče saborske manjine, koja je obuhvaćala ciglih osam članova stranke prava. Na čelu toj saborskoj manjini stajaše kao njezin klubski predsjednik zastupnik križkoga kotara dr. Josip Frank, koji je u njezino ime pročitao neki nacrt adrese. Kako manjina nije imala propisani po poslovniku broj glasova, da može formalno podastrieti takav predlog, morao ga je križki zastupnik uplesti u svoj govor, kojim je objasnio stanovište stranke. U tom zamišljenom nacrtu adrese, pozivala se manjina na sadržaj kraljevske zavjernice od god. 1867., te

navela iz nje doslovce sliedeću stavku: »Sveto i nepovriedivo obdržavat ćemo i kraljevskom našom moći i po drugih obdržavati dati... pravo, ustav, zakonitu neodvisnost i zemljištnu cjelovitost Ugarske i posestrima joj kraljevina.« Iz toga je ona zaključila, da kraljevska zavjernica zajamčuje tako Ugarskoj kao posebice Hrvatskoj: »ustav, zakonitu nezavisnost, slobodu i zemljištnu cjelovitost.« Ban je ovo odmah konstatovao, te dodao, da stranka prava, sudeći po ovom pasusu njezina nacrta, nestoji više na stanovištu absolutne negacije, pače da stoji na istom stanovištu, na kojem stoji on i narodna stranka. Zatim je nastavio: »Ja osobito rado konstatujem, da križki zastupnik stoji na stanovištu zavjernice od godine 1867., jer je to izhodište onog mišljenja i onoga stanja, koje zastupa saborska većina, koje zastupa i vlada. Ova zavjernica od godine 1867. nije izdana na temelju zaključka ovoga sabora, nego je izdana na temelju zaključka ugarskoga sabora od godine 1867. To je važna nit, koja je do sada tu manjkala. Gosp. zastupnik prihvaća zaključak ugarskoga sabora, u kojem Hrvatska nije ni bila tada zastupana.« Dr. Frank razjasnio je kasnije svoje i stanovište stranke prava, pogledom na gornji pasus, preuzet u njihov nacrt iz zavjernice od godine 1867. pa tko bude pisao cjelovitu parlamentarnu povjest ovih vremena, morat će se svakako osvrnuti na to njegovo razlaganje. Mi smo htjeli samo konstatovati, kako je ban shvatio to njihovo stanovište.

No banov govor, rečen u ovoj razpravi, bijaše osobito zanimiv u drugom pravcu; ban je posegnuo u prošlost te orisao glavne momente i dogadjaje javnoga života, počamši od ilirskoga pokreta, koji su napokon urodili sadašnjim stanjem. Čujmo najprije bana: »Ideja narodnosti, a mi ovdje sliedimo glavni tok banovih mislih po stenografičkom izvještaju, doprla je do nas u tridesetim godinama. Kod nas je razvoj te ideje išao usporedo sa razvojem u Ugarskoj. Dokle god smo imali jedan jezik, tudji jezik, bili smo posve složni i nije bilo nikakovih neprilika. No kad je medju nas banula ova posve nova ideja, morao je s njom računati svaki narod pa tako i naš, koji stoji na stanovištu: ja hoću da se na svojoj vlastitoj podlozi razvijam i živim. U isto vrieme doprla je do nas i druga ideja, ideja demokratska. Obje ove ideje prigrlila je jedna hrvatska stranka, koja je par excellence zastupala narodnostno i demo-

kratsko stanovište, t. zv. ilirska stranka. Druga stranka, koja se je onda zvala »magjaronska« stranka i koja je držala mnogo do historičkog razvoja, branila je starinu; mislila je da ono, što je valjalo toliko stoljeća, netreba onako na lahku ruku odbaciti. Stanovište svake od tih stranaka bilo je opravdano; i jedna i druga mislila je patriotično i imala momenata, na koje se je svom dušom i svim srcem pozivala, a ipak bijaše medju njima velikih razlika, jer su obje imale mane, rad kojih je izmedju njih nastao onda neizbježiv sukob. Čuvstvo za staru svezu s Ugarskom, koje je branila t. zv. magjaronska stranka, bilo je tako jako, da je ona druga stranka, koja je disala novim duhom i htjela stvoriti nov jedan pojam, quasi novi teritorij, uvidivši, da neće moći uspjeti svojim imenom u narodu proti velevažnim historičkim faktorom, stvorila si na temelju svojih ideala novu fantastičnu grupu pod imenom Ilirija. Ovako je mislila oboriti staru svezu s Ugarskom, koja bijaše na putu razvoju narodnog ideala. Kad su to vidjeli stari rodoljubi, ljudi poštenjaci iz prvih vremena, pobojali su se za budućnost naroda, pa su se dali svom silom na to, da obrane staro stanje. Glavni im je oslon bila stara sveza, a držeći se nje ujedno su se držali staroga aristokratskoga uredjenja. Tako su došli u protimbu s demokratskim duhom, a s druge strane nehotice i s narodnostnimi težnjami. Zašto? Samo zato, jer su se bojali, da bi, ako bi iz tih novih fantasmagoričkih skupina nastala nova država, koja bi našla svoj izraz u obliku ilirizma, moglo dospjeti u pogibelj ono, što im je srdcu priraslo. Oni su se svemu tomu protivili, što je po njihovom mišljenju može biti dobro bilo, ali je moglo cieli obstanak naroda porušiti. Mana ilirske stranke bila je, da je ona, idući za pravim i dobrim ciljem, ujedno stvorila takova sredstva, koja nisu bila zdrava. Krivo je bilo širiti ove neke neopredieljene grupe naprama postojećim, a zdravo je bilo to, što su Ilirci išli pravcem svietskoga mišljenja, koje je sve postavljalo na narodni temelj, kao što je i to bilo zdravo, što su išli putem demokratskim. T. zv. Magjaroni pako mislili su zdravo, kad su se držali staroga ustava, koji im je osiguravao obstanak, a pogriešili su, kad su se protivili demokratskoj struji i u većoj mjeri razvitku narodnih ciljeva. Dakle je i jedna i druga stranka imala svojih vrlina i mana, a ja nedvojim, da bi se taj proces bio naravnim putem dovršio, ali su

na nesreću nastupili dogodjaji, koji su naravni tok toga procesa zaustavili. Pa koji je bio posljedak? Stranke, koje su se gotovo kroz dva decenija borile, napustiše u času, kada je tudji upliv htio, da se ovdje uvrieži, borbu, a patrioti jedne i druge stranke složiše se proti tudjoj vlasti, da oživotvore ono, što je po mišljenju naroda bilo nuždno. Sbliženje stranaka u času, kada je prietio tudji elemenat, bio je znak, da su u jednoj i u drugoj stranci bili patrioti, jer da to nisu, bili bi se ili jedni ili drugi pridružili tudjoj vlasti. Tako nadodje godina 1860. Jedna je razlika odpala. Stranke se nisu dielile po tom, da li je jedna aristokratska, a druga demokratska — tu je razliku izbrisala godina 1848., a stranke po nešto s bližila. Što se sada dogodilo? Ilirska stranka vidivši, da joj ilirsko ime nije pomoglo, uzela je sada ime »jugoslavensko«, misleć, da je i to sgodno, da se drugim nameće; druga pako stranka, prihvatila je sve dobre strane svoje protivnice, stavivši se na temelj narodnih težnja, koje je prije samo ilirska stranka zastupala. U ovom se času magjaronska vlada u pitanju narodnosti više ni najmanje nerazlikuje od ilirske stranke, ona se je ujedno postavila i na načelo demokratsko. A tako je morala pobjediti magjaronska stranka, koja se je držala onoga, što je u starom bilo dobro, a dodala ono, što je dobroga u novom bilo, naime demokratički duh i narodne ciljeve. Ovako se može riešiti ona zagonetka, koja je riešena nagodbom od godine 1868. Ove se godine obistinilo ono, za čim je narod zbilja išao, on se je postavio na stanovište demokratskoga i narodnoga načela, a pošto je to stanovište zastupala magjaronska stranka, koja je umjela izabrati dobra sredstva, dovelo ju je to stanovište do pobjede. Borba, koja se je iza toga zametnula izmedju jedne i druge stranke, bila je absolutno nenaravna, pa nije mogla dugo trajati. Godine 1873. složile su se obje stranke i revidirale nagodbu. Tu vidimo, da su se dvie stranke, koje su raznim putem težile za istimi ciljevi, našle u jednoj točki, u kojoj su se sve prave težnje naroda obistinile. Tako je sve ono, što biva danas u zemlji od godine 1873. absolutno izražaj naravnih težnja naroda, izražaj njegove volje i zato vi gospodo ovdje tražite uzroke, zašto je ova stranka u velikoj većini u saboru.«

Ovako ban. Tko zna, da je ban najizrazitiji unionistički državnik izmedju svih onih muževa, koji su od dana utanačene

s Ugarskom nagodbe, sjedili na stolici hrvatskoga bana, možda će se pokloniti objektivnosti, zadahnutoj pače i čuvstvom simpatije, kojom prosudjuje ilirski pokret i muževe toga pokreta, kao što će ga možda iznenaditi i otvorenost, kojom govori ne samo o vrlinama nego i o pogrieškama stare unionističke, vulgo magjaronske stranke. Ilirski pokret imao je u prvom redu narodno-kulturni značaj, pa je idući za tim, da narod preporodi u duhu prosvjete i narodne ideje, malo mario za stare a prokušane državopravne tvorbe, koje su smetale poletu njegova genija ili ga bar nisu podupirale. Magjaronska stranka, kako ju i ban nazivlje njezinim historičkim imenom, bijaše nekulturan doduše, no politički zdrav elemenat, razred ljudih, prožet starim feudalno-aristokratskim duhom, koji se je svom silom opro idejama, koje su raztvarale staro družtvo, a imale su kao sve napredne nove ideje, neko prevratno obilježje. Ipak je istina, kako kaže ban, da nije izmedju obijuh stranaka moralo nuždno doći do sukoba, jer bi u mirnom i nezapriečenom razvitku odnošaja ilirska misao, kao misao narodno-kulturnoga napredka, bila morala svladati zaprieke, koje su taj njezin napredak zaustavljale. No već je Perkovac godine 1862. radeći o fuziji izmedju narodno-liberalne i unionističke stranke, bio tako pravedan, da ovoj, koju je nazivao staro-hrvatskom strankom, prizna mnoga patriotična svojstva; njezinu privrženost staroj konstituciji i starim uredbama kao što i njezinu konzervativnu ustavnu sviest, pa je savez izmedju nje i ilirskih nasljednika smatrao najnaravnijim političkim savezom. Možda je duševnim potomcima ilirskih preporoditelja težko, da se slože u ovom sudu o nekim neosporivim vrlinama staro-hrvatske ili magjaronske stranke, no svatko će se s banom složiti, da je ta stranka napokon prihvatila i narodno-kulturnu i demokratsku ideju svojih bivših protivnika te najviše pripomogla, da se obnovi takav savez s Ugarskom, kojim je očuvan individualitet hrvatskoga naroda i kraljevine Hrvatske. Mi, koji sudimo sa višega kulturnoga gledišta i u duhu pobjedonosne narodne ideje, možda ćemo osuditi stare Magjarone, jer su se toli odlučno oprli narodnoj misli. No oni su joj se oprli najviše s toga, što je nisu shvaćali, a samo su to osjećali, da je ona zaljuljala čitavim temeljem, na kojom je počivala njihova vlast. Oni bijahu strogo konservativan elemenat, a duhoviti ilirski muževi, šireći nove ideje, unosili su prevrat u čitavi duševni

i družtveni život. Ideje u prvi čas ruše, da mogu na ruševinama starih uredaba podići nove odnošaje.

Mi neznamo, bili pravi Ilirac, koji se ponosi djelima svojih otaca, mogao ovako triezno i blagohotno prosuditi staru unionističku stranku, kao što je unionistički državnik, a još tomu i član boljarskoga striša, ovako blagohotno no i historički istinito prosudio stari ilirski pokret, premda je taj pokret napokon doveo do strahovitoga sukoba sa staromagjaronskom strankom. Najodličniji unionistički državnik najnovijega doba jest Ilirac; koja strahota! pa ipak je neoboriva istina, da je ban s pravom ljubavlju prigrlio sve narodno-kulturne ideje, koje su se zarodile u ilirsko doba i kasnije, istina je, da je narodnu kulturu unapredio takovim uredbama, koje će mu u narodnoj povjesti očuvati častan i trajan spomen. U njegovu se govoru opaža, da on, pozivajući se na svjedočanstvo prijašnjih vremena, želi prikazati svoje vlastito djelovanje i pokazati, kako je danas uslied tolikih činjenica i dogodjaja anahronističan i bezuspješan svaki pokušaj, koji bi htio stvarati oprjeke izmedju stranaka, koje su se konačno slile u jedan politički organizam. Kad je ban ovo govorio, sjedili su u narodnoj stranci u saboru, spojeni vezom medjusobnoga pouzdanja, stari Ilirci i stari Magjaroni, pa je ban mogao ad oculos pokazati, kako je izmirenje s Ugarskom niveliralo stare oprjeke. Nema više ni starih Magjarona ni Iliraca, samo je istina, da smo sada svi duševni potomci Iliraca, koji su udarili temelj narodnoj kulturi i narodnom napredku.

Neko vrieme iza toga, što je ban izrekao ovaj značajni govor, prenesene su u Zagreb kosti državnika izmedju ilirskih preporoditelja, grofa Janka Draškovića, da budu sahranjene u ilirskoj arkadi. Bieli Zagreb riedko je kada vidio veličajniji provod od ovoga, a najznačajniji momenat, koji je na spomen potomstvu prešao u povjest ovih vremena, bijaše svakako, da je u tom provodu učestvovao čitavi narod kroz svoje najodličnije predstavnike, na čelu ban, koji je i inače zasvjedočio čuvstvo pieteta prema spomenu toga velikoga mrtvaca. Grof Janko Drašković, koji se je rodio 19 godina prije velikoga francezkoga prevrata, u onoj istoj godini, u kojoj je na malenom otoku sredozemnoga mora ugledao svietlo Napoleon Bonaparte, prvi je u Hrvatsku donesao napredne zapadne ideje, pa ga mi i smatramo prvim utemeljiteljem ilirskoga pokreta. U njemu je

oduševljena četa mladih Iliraca dobila mudroga savjetnika, koji je njezine osnove umio zadahnuti onim praktičnim duhom, na kojem se napokon temelje svi uspjesi narodnoga života. U svoju se domovinu, koju je mlad ostavio, vratio pod stare dane, razočaran tolikim udarcima, koji su ga u životu zadesili, a imao je ipak još toliko idejalizma i toliko snage u sebi, da je mogao stupiti na čelo pokreta svoga malenoga, potištenoga i prezrenoga naroda. Takav muž mora da je zaista bio riedak. Njemu uz koljeno sjedili su, slušajući njegove izkusne savjete, oduševljeni ilirski mladići, a njegovo državničko oko jamačno je izmedju njih uskoro prepoznalo onoga, koji je po svojoj ženijalnoj energiji bio pozvan, da mu preotme slavu prvaka i da ilirski pokret digne na visinu pravoga narodno-kulturnoga pokreta. Kosti ovoga muža, koji je obnovio historičku slavu Draškovića, proveo je sada narod do posljednjega počivališta, radujuć se trenutku, gdje se je mogao pokazati složan i jedinstven u osjećaju, neslomiv u tvrdoj vjeri, da mu je kulturni napredak zajamčen svim onim javnim uredbama, koje uživa pod ugarskom krunom na temelju čvrstoga saveza sa kraljevinom Ugarskom. Kada su osam godina prije ovoga trenutka drugovi grofa Janka prenašani u arkadu preporoditelja, plamtio je još u narodu takav razdor, da se nije dala pomisliti svečana manifestacija, koja bi sve narodne ljude mogla sjediniti u jednoj misli. Sada su već vladali puno mirniji odnošaji, pa se tako ban, koji je svojim saborskim govorom označio svoje državničko i patriotično stanovište prema ilirskomu pokretu, nije ni hotio a ni mogao oteti dužnosti kao ni svomu naravnomu pozivu, da prednjači narodu u slavi, kojom se je imala izraziti čista narodno-kulturna misao. I tako je ona ovršena uz sve znakove pravoga pieteta prema spomenu velikoga Ilirca.

U to isto vrieme, u prvoj polovici godine 1893. ovršio se u Zagrebu jedan saborski izbor, koji je doista bio pravi dogodjaj našega nutarnjega političkoga života. Tomu je dogodjaju dao povoda preokret, koji se bješe malo pred tim sbio u krilu opozicijonalnih krugova zemlje. Pod konac godine 1892., poslie obćih saborskih izbora, koji su svršili velikom nedaćom za opoziciju, podje prvacima opozicijonalnjh frakcija za rukom, sjediniti razne njihove elemente u jednu stranku, koja se prozva »sjedinjenom opozicijom« i stupi kasnije na temelj programa stranke

prava. Biskup Strossmayer i Ante Starčević imali su biti duševni vodje ove nove političke stranke, u koju stupiše dr. Rački, dr. Frank, dr. Mazzura, Tadija Smičiklas i drugi vidjeni muževi opozicije. Ova je sloga bila ipak prividna, kako se je to kasnije pokazalo, no u prvi je čas izgledalo, da će ovi sjedinjeni muževi uzkrisiti ili bar pokušati da uzkrise vremena negdašnje državopravne borbe, pa da će sa toga njihova juriša na nagodbeni temelj stradati nutarnji mir zemlje, kao i odnošaj prema kraljevini Ugarskoj. Ovo je bio vanjski razlog ili povod, da je sada u redove narodne stranke otvoreno stupio jedan odličan član iz visokih intelektualuih krugova zemlje, koji je u to vrieme bio i rektor hrvatskog sveučilišta, a koji je u narodu, bez razlike stranaka, uživao glas umnoga i neumornoga radnika na naučnom polju. Bijaše to dr. Josip Pliverić, koji izjavi, da sada stupa u narodnu stranku, kojoj je po svojem nutarnjem uvjerenju već i pripadao, a stupa zato, što misli, da mora i on pripomoći, da se što bolje učvrsti javno stanje, na koje sjedinjena opozicija namjerava jurišati. Premda je dr. Pliverić, kako je to pokazao svojim prijašnjim spisima i publikacijama, shvaćao i tumačio sa svoga znanstvenoga gledišta hrvatsko-ugarsku nagodu drugčije nego drugi javni muževi i praktični unionistički državnici, premda se je to njegovo uvjerenje kosilo sa nekim tradicijama javnoga i praktičnoga života, pozdraviše ipak muževi narodne stranke Pliverićevu odluku s pravim zadovoljstvom, znajući, da stranka dobiva silu ne samo znatne intelektualne potencije nego i velikoga moralnoga upliva, što ga je uman i značajan muž, kakav je bio poznat cielomu narodu, morao vršiti. Mnoge naše ljude jamačno je najviše iznenadilo, da su prvaci narodne stranke toli rado primili u svoj krug muža, koji je prema strogom unionističkom shvaćanju bio svakako heretik; no ipak ih to nije trebalo iznenaditi. Bilo je to odavna, odkako je ban, upoznavši sve odnošaje zemlje, uvidio, da unionistička stranka u Hrvatskoj znači nešto drugo, nego je značila u prošlosti, koja je po njegovim, u saboru izjavljenim nazorima, zakopala i stare unioniste i stare Ilirce, dočim je uslied revizije nagodbenoga zakona stvorena fuzijonirana unionistička stranka, kojom je znatno proširen temelj kao i zadatci stranke. Ban je vazda najviše želio, da dobije u stranku što više značajnih i umnih ljudih, voljnih, da s njim i pod njegovim vodstvom

neumorno rade oko izgradnje nutarnjih odnošaja. Odluka dra Pliverića prasnula je poput bombe u redovima sjedinjene opozicije i ti njegovi protivnici zametnuše proti njemu takovu novinarsku borbu, s koje bi se sam negdašnji Ivan Vončina, da je ustao iz groba, bio morao zarumeniti i priznati, da su ga njegovi epigoni nadkrilili. Opozicija je tim svojim navalama izkazala dru Pliveriću svu čast, koja se izkazuje osbiljnu i opasnu protivniku, no išla je ujedno tako daleko, da je njemu samomu i njegovim prijateljima iztisnula tužbu, da je to neka vrst »moralnoga kanibalizma«, koji se ovršuje na protivniku. U Zagrebu bila su izpražnjena dva kotara, prvi i treći, te je narodna stranka kandidirala dra Pliverića u trećem, koji je bio prije razpisan. Opozicija je i uspjela da ga u tom kotaru sruši, izabravši dra Milana Amruša, ali se je dr. Pliverić već doskora pojavio u prvom kotaru zagrebačkom, gdje je proti njemu ustao čuveni član opozicije Tadija Smičiklas. Težko je izpričati, a nije ni od potrebe, sav teroristički postupak, kojim je opozicija udarila proti kandidatu narodne stranke; duh i tendencija toga postupka bio je svakako takav, da je morao osbiljno zabrinuti svakoga prijatelja hrvatskoga naroda. Ovakove razuzdanosti u navalama na političkoga protivnika hrvatski sviet nije dotle vidio. Pa tko je bio taj protivnik? Skroman čovjek i priznati učenjak, koji je stupio na najčedniji način pred javnost, izjaviv, da i on želi na praktičnom političkom polju raditi o boljku svoga naroda. Bila je patriotična dužnost svih bez razlike stranaka, da takova muža dočekaju s poštovanjem i pozdrave sa veseljem, jer narod kraj uredjenih svojih javnih odnošaja najviše treba kulturnih sila, koje ga mogu povesti k duševnom i materijalnom napredku. Bila je patriotična dužnost i same opozicije, ako već nije mogla odobriti Pliverićevu odluku, da pričeka, kako će se u parlamentarnom radu ponieti muž, koji je slovio izmedju prvih učenjaka u zemlji, i koji je bio prvi njezin stručnjak u državnome pravu. Dr. Pliverić pobjedio je svoga protivnika, a govor, kojim je razjasnio svoj program pred izbornicima, obilovao je tako zdravim i zrelim političkim mislima, da ga može s korišću čitati i kasnije potomstvo, koje se bude bavilo javnim životom. Mora se još spomenuti i jedna vrlo značajna epizoda kod toga izbora. Opozicija je u svojoj štampi vršila pritisak na jednoga visokoga činovnika, koji je i kao književnik i kao nosilac jednoga od naj-

odličnijih hrvatskih imena bio vrlo uvažen u svim krugovima, a koga je ona htjela predobiti za sebe, nebi li glasovao proti kandidatu narodne stranke, a za njezinoga kandidata. Ovaj muž izjavi, da bi on smatrao upravo felonijom, kada bi vladin savjetnik, stojeći u aktivnoj službi, takova šta počinio. Istina je živa, da u svim ustavnim zemljama, bile one monarkične ili republikanske, gdje se vlada proglašuje solidarnom sa jednom političkom strankom, činovnici glasuju za vladinoga kandidata. Zvao se taj ministar predsjednik Salisbury ili Waldek-Rousseau ili Zanardelli, svi oni jednako traže od državnih činovnika, da vrše svoje izborno pravo u duhu vladinih intencija. Upravo stoga, jer se vlade u ustavnim zemljama toli često mienjaju, mora svaka vlada imati jamstvo, da se može pouzdavati u svoje činovničtvo.

Na jesen godine 1893. obišao je ban grad Osiek i županiju virovitičku, a za to niegovo putovanje zanimalo se u neobičnoj mjeri čitavo javno mnienje zemlje radi nekojih momenata, koji su pače stekli i historičku važnost. Dočim su dole niže orisani svi važniji momenti toga banova puta, ima se ovdje najprije spomenuti jedan, koji je u ovo vrieme pobudjivao pažnju obćinstva tako Hrvatske kao i Ugarske. U županiji virovitičkoj leži i Djakovo, sjedište velikoga narodnoga mecene, a banu se sada pružila prilika, da prvi put iza svoga desetgodišnjega banovanja posjeti biskupa Strossmayera u njegovoj rezidenciji. Svi stariji ljudi u Hrvatskoj znadu, da je biskupov odnošaj prema vladajućim u posestrimi Ugarskoj krugovima bio duže vremena napet, a naročito je magjarska štampa prikazivala biskupa kao tobož najvećega protivnika Ugarske. Protivnici Ugarske, ili postojećega hrvatsko-ugarskoga sporazuma, u Hrvatskoj, muževi, koji su se kupili oko glasila »Obzora«, nastojali su sa svoje strane, da magjarske krugove uzdrže u ovom uvjerenju, jer im je stajalo do toga, da biskupa prikažu svojim intimnim saveznikom u njihovoj stranačkoj borbi, pa su se tako uz nekoje istinite činjenice pronosile i razne bajke, u koje je sviet vjerovao, makar i nije bio o ničem pravo osvjedočen. Biskup Strossmayer nije od godine 1873. od revizije nagodbenoga zakona, javno sudjelovao u domaćoj politici, nije se nigdje otvoreno izjavio ni o djelovanju svojih vlastitih bivših prijatelja, koji su sklopili reviziju nagodbe, pa je i prema njima, dok su imali u rukama

kormilo zemlje, bio rezerviran i ravnodušan. Doduše se je onda govorilo, da je biskup blagoslovio izradak kraljevinskoga odbora od god. 1875., kojemu je pače bio i predsjednikom, al je prisustvovao samo prvoj formalnoj sjednici; doduše je Miškatović napisao godine 1873. u Obzoru, kada se je otvaralo prvo hrvatsko sveučilište, da biskup odobrava rad Mažuranićev i narodne stranke, no svim ovim tvrdnjama manjkalo je obilježje autentičnosti. Kada se je kasnije narodna stranka pod grofom Pejačevićem pociepala u dvoje, tvrdilo je krilo, koje je pod Mrazovićem stupilo u opoziciju sve, protivno od onoga, što su prije kazivali složni prijatelji u narodnoj stranci; tvrdilo je bar u vlastitoj štampi, da biskup ne samo nije blagoslovio, nego je pače osudio rad narodne stranke i da nije u obće odobravao njezine politike. Ovo se je imalo s toga navesti, da se vidi, kako se nije nikada pravo znalo, što je biskup mislio o reviziji nagodbenoga zakona. Istina je pako, da su razni dogadjaji i činjenice dovele biskupa u oprjeku sa mjerodavnim faktorima u Hrvatskoj i Ugarskoj, a ona hrvatska narodna stranka ili saborska većina, koja je ostala iza odstupa Ivana Mažuranića nije mogla biskupa smatrati svojim političkim prijateljem. Ban je u svojim saborskim govorima do ovoga časa samo nekoliko puta i to izazvan primjetbama nekojih opozicijonalnih govornika, spomenuo biskupovo ime; banove su izjave bile tako kratke i rezervirane, da nisu mogle ništa razjasniti. Sada je ban, došavši u Djakovo, posjetio biskupa Strossmayera, te se pače i nastanio u biskupskom dvoru. Ovo je bio dogadjaj u domaćem političkom životu, a veliku su pažnju pobudile i nekoje banove izjave, koje su se odnosile na biskupa. Ulazeći u Djakovo odvrati ban, odgovarajući na pozdrav obćinskoga načelnika, »da je rado došao posjetiti ovo krasno mjesto, sjedište velikoga mecene našega naroda na kulturnom polju, kao i za to, da vidi velebnu crkvu, koja je toli na diku njezinomu sazdatelju.« Kada je banu istu večer pučanstvo priredilo veliku ovaciju, reče sa prozora biskupskoga dvora, da mu je drago, što se može zahvaliti na tako srdačnom dočeku iz ove kuće ljubavi i mira, iz ovog doma, iz kojeg sija ljubav za vjeru i otačbinu.« Premda svi uvidjavni ljudi u Hrvatskoj, videći banovo toplo zauzimanje i djelotvorno nastojanje oko narodno-kulturnih težnja, nisu iz ovih njegovih izjava mogli drugo izvesti, nego da je ban vrlo

rado upotriebio sgodu, koja mu se sada pružila, da s radošću i s poštovanjem spomene muža, koji je toliko uradio za kulturni napredak naroda; premda je ova banova izjava bila po tom tako naravna, da joj logički i izpravno misleći ljudi nisu mogli podmetnuti drugi smisao, nego je ležao u njezinim riečima, tumačio je stanoviti politički sviet u zemlji tu banovu izjavu i taj njegov posjet kod biskupa Strossmayera na način, koji je bio svakako vrlo čudnovat, te u prvom redu izaziva pažnju kulturnoga historičara, koji ima proučavati misli i mnienje naroda. Nije toliko zanimivo, što je protivnička domišljatost sve izmišljala i kako je tumačila taj banov posjet nego je za kulturnoga historičara puno zanimivije, da znade, kako su se bajke i izmišljotine tih političkih lukavaca dojimale najivnoga svieta u zemlji. Mnogi su ljudi sasvim osbiljno vjerovali, da je ban samo onako obilazio po virovitičkoj županiji da može u Djakovu posjetiti biskupa Strossmayera; vjerovali su, da je sada nastao čitavi preokret u državnoj politici, te se radi o velikim novim tvorbama državnim i teritorijalnim, kao što je spojitba Dalmacije, Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, na temelju historičkoga hrvatskoga državnoga prava i naravno na ruševinama dualističkoga sustava a sve ovo imalo se sada u Djakovu utanačiti. Ovo je bilo vriedno da se navede s jedinoga toga razloga, da se može požaliti onakav stepen političke kulture u jednom dielu našega naroda, koji svoju živu maštu umije hraniti ovakovim bajkama i iluzijama, a budući kulturni historičar hrvatski, koji bude opisivao razvitak političkih mnienja i nazora, imati će da pomno iztraži uzroke ovakovim kurijoznim pojavima. Budući kulturni historičur imati će vrlo zahvalan zadatak da razprši oblake i maglu, koja narodu zastire bistar pogled na njegove vlastite odnošaje, te iz njega stvara igračku fantastičkih bajka, o kojima bi čovjek posumnjao da se mogu roditi u zdravoj pameti.

No banovo putovanje po virovitičkoj županiji bilo je još i u drugom pogledu jednako zanimivo, kao i važno. Ban se je, kako će se to odmah razabrati iz njegove vlastite izjave, uvjerio na svoju radost o znatnom gospodarskom i industrijalnom napredku toga od prirode blagoslovljenoga kraja domovine, a o tom mu je osim vlastitoga posmatranja, pružila dokaz i jedna spomenica, koju mu je u Osijeku uručila trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju te koja je morala obradovati tako njega

kao i čitavu zemlju. U toj spomenici iznešeni su statistički podatci o gospodarskom napredku Slavonije u doba od g. 1883—1893. dakle u čitavo doba banove vladavine. Najvažnije tih podataka spominjemo ovdje, da se vidi, kako je taj napredak bio zaista znatan. Pučanstvo je za tih deset godina priraslo za 120.000 duša; došlo je doduše u zemlju mnogo stranog elementa, koji se je razvio na uštrb starosjedioca, no od ovih je još uvjek bilo do 74 postotka. Znatno je porasao stališ industrijalni, gospodarski i kućanski, pa se u tom povodu razvila industrija no i poljodjelstvo je takodjer napredovalo, oraća zemlja umnožala se je za 220.000 jutara. Izmedju industrijalnih poduzeća najviše se diglo paromlinarstvo, koje proizvodi brašno za trgovinu. Umjesto drvenih plugova upotrebljavala su se mal ne svuda sijala, sječke, mlatila, trieuri i druga napredna gospodarska ratila. Glede uvoza i izvoza konstatovala je spomenica, da je prvi dosegao jedva pol milijuna, dok je izvoz iz Slavonije iznosio 29·6 milijuna for. Promet robe iznosio je godine 1882. 3.4 mil. a godine 1892. 12·6 milijunah metričkih centih. Taj razvoj izvozne trgovine imao se je zahvaliti znatnom rezvoju prometnih sredstava ili obćila: cestama i željeznicama. Dok se je u Slavoniji prijašnjih godina u obće malo gradilo cesta, obratio je ban najveću brigu toj prekoj potrebi zemlje, nadomjestivši ono, što se je prije zanemarilo. Željeznička mreža, koja se je tek pravo počela izgradjivati godine 1885. skočila je za tih deset godina od 153 na 710 kilometara. Nadalje se je taj izvoz iz zemlje imao zahvaliti razvoju velike industrije drvne i paromlinarske. Koncem godine bilo je već u Slavoniji 360 lokomobila sa 2084 konjske sile i 139 stalnih parnih strojeva sa 6728 konjskih sila, godine 1882. bilo je 60 a godine 1892. 125 tvornica sa 6500 radnika, najvećim dielom domaći ljudi. Razvilo se i novčarstvo i narodni kapital znatno umnožao; poslovanje austro-ugarske banke potrostručilo se a poslovanje domaćih štedionica i vjeresijskih udruga poraslo je od 15·1 na 24·1 milijuna; prištedjeni novac skočio je od 6 na 10·5 milijuna, dočim su uložci iznosili 3·1 mil. tako da je za 10 godina bilo više prištedjenoga novca 7.6 milijuna. Ovaj se napredak, završuje spomenica, ima zahvaliti blagotvornom utjecaju vlade, domaće i zajedničke.

Ovo je svakako bio velik ekonomski napredak prema prijašnjem stanju, a njegovu vriednost ne umanjuje u našim okol-

nostima nimalo momenat, da je velikim dielom polučen pomoćju tudje glavnice i tudjih tehničkih sila. Banu se imalo zahvaliti, da je pripomogao kroz obćila stvoriti uvjete, koji su taj napredak proizveli te tako Slavoniju, taj pravi biser u nizu hrvatskih zemalja, iz prijašnjega mrtvila probuditi na novi gospodarski život. Za to je ban, vrativši se sa toga putovanja u Zagreb, mogao na zagrebačkom kolodvoru pred velikim brojem odličnih ličnostih, koje su ga dočekale, doslovce izjaviti: »Donosim Vam uvjerenje, koje će vaše rodoljubne grudi s radošću izpuniti, kao što i mene samoga radošću obuzima; uvjerenje, da onaj blagoslovljeni predjel drage nam otačbine, koji sam na ovom putu obišao, u kulturi i blagostanju cvate; da je narod toga predjela radin i napredan, a uz to i pun ustavne sviesti.« Ban je, pošavši na taj put iz svoga rodnoga mjesta Nuštra, bio svuda dočekivan velikim i srdačnim ovacijama, a ima se naročito spomenuti, kao vrlo važan narodno-politički momenat obzirom na Slavoniju i njezinu prošlost, da je ban, kako je to činio i na svakom svojem prijašnjem putu zemlje, svuda izrazio u prvom redu svoju radost, što narod tako srdačno dočekuje nosioca svoga staroslavnoga banskoga dostojanstva. Da je taj nosilac banske časti bio ujedno i sin Slavonije, moglo je samo povisiti radost i simpatije toga pučanstva za bana, no moralo je ujedno i čvršće svezati niti, koje Slavoniju spajaju sa domovinom. A ban je ovaj momenat znao i vrlo značajnim načinom iztaknuti. Tko zna, kako su bile kroz viekove uslied tolikih nemilih dogadja slabe upravne i duševne veze izmedju Slavonije i ostalih hrvatskih zemalja, stojavših pod banskom vlašću; tko se je znao sjetiti tolikih prijašnjih pojava, koji su rodoljubive grudi morali izpunjavati zabrinutošću, jamačno se uzradovao videći, kako taj dio hrvatskoga naroda toli srdačno i s tolikim povjerenjem dočekiva svoga bana, tim srdačnije, što je taj ban i bližji njegovu srcu, jer je rodjeni sin krasnoga njegova zavičaja. Ovako je taj banov put i u ovom obziru urodio velikim moralnim uspjehom. Već s ovoga gledišta morao se i mora svaki Hrvat radovati, što Slavonija pokazuje znatan kulturni i gospodarski napredak, kojim joj se nadomještaju gubitci i nedaće iz onih vremena, kada još nije mogla onako živo osjetiti blagotvornu vlast bana i državopravnoga temeljnoga zakona zemlje.

XI.

(Zemaljski proračun i porast dohodaka; investicije u zemaljskom proračunu; ban u proračunskoj razpravi; njegova izjava o biskupu Drohobeckom i o popunjenju nadbiskupske stolice; banova izjava o austrijskim Slavenima i dualističkom sustavu; o njegovu imenovanju banom; ekonomski razvitak zemlje; banova desetgodišnjica u saboru; † predsjednik sabora Mirko Hrvat; njegov značaj u javnom životu; izvanredni proračun za kulturne i gospodarske investicije; Hrvatska i Slavonija na magjarskoj milenijskoj izložbi; Hrvati i Magjari u prošlosti; banova izjava o izložbi; Bosna i Hrvatska; zemaljski proračun za godinu 1895.; banova izjava o položaju vlade u narodu.)

U dviema saborskim sjeditbama, držanim tečajem godine 1893. donešen je niz raznih zakona kulturnoga i gospodarskoga smjera, a obje razprave o zemaljskom proračunu za godinu 1893. i 1894. pružile su banu kao i odjelnom predstojniku Stankoviću priliku, da konstatuju postepeni porast zemaljskoga prihoda na temelju nove financijalne nagodbe i konverzije zemljo-razteretnoga duga kao i djelotvorno vladino nastojanje, da od toga većega prihoda ulaže što veće svote na razne plodonosne investicije. Ban je takodjer, odgovarajući na polemične govore članova manjine, dao više izjava političkoga značaja, koje su još bolje razjasnile njegov politički pravac. U razpravi o proračunu za godinu 1893. ustanovi odjelni predstojnik Stanković, da je tangenta kraljevina Hrvatske i Slavonije od godine 1890 poskočila za 1,40.000 for. Veći dio ovih povišenih dohodaka uvršten je u »prilog usavršenja komunikacija, u prilog promicanja narodno-gospodarstvenih svrha i zavoda, kao i u prilog prosvjetnim svrham, dakle sve za takove svrhe, koje se obično nazivlju investicijama. Sveukupni izdatci za investicije narasli su, neračunajući zdravstvo, od godine 1885. za 490.000 for. ili za 36 postotaka, dočim je ukupna potreba samouprave narasla samo za 19 postotaka.« Nadalje spomenu odjelni predstojnik osobitu brigu, što ju je zemaljska vlada posvetila regeneraciji vinograda, stradalih uslied filokserne zaraze,

te razjasni čitavu osnovu, po kojoj vlada postupa u tom važnom gospodarskom poslu.

U razpravi uze riеč ban, te se osvrnu na razne prigovore saborske manjine, koja je njegovu politiku rešetala i pobijala sa stanovišta hrvatskoga državnoga prava. Nekoje banove izjave pozitivnoga smjera o najbitnijim narodnim poslovima tako su važne, da bi o njima domaći političari imali razmišljati. Spomenuvši sjedinjenje Dalmacije, o kojem je govorio banov predgovornik, te zahtjevao, da se ona sjedini na osnovu hrvatskoga državnoga prava, izjavi ban, da gospoda, zahtjevajući spojitbu Dalmacije sa svoga stanovišta tjeraju upravo austrijsku politiku. Ban reče doslovce: »Tim gospoda nečine ništa drugo, nego jačaju stanovište Austrije, jer na temelju onom, na kojem vi idete tražiti Dalmaciju, ona će uvjek ostati u Austriji.« Pošto se je manjina na ovu banovu primjetbu uzrujala, odajući znakove zlovolje, izjavi ban: »Ja samo znam, da vi radite u interesu Austrije. Ja sam to samo za to naglasio, što vi nama predbacujete, da tjeramo austrijsku politiku, a očevidno je da vi to činite.« Istina je, koja se nemože pobiti, jer je izkustvom utvrdjena, da austrijske oblasti u Dalmaciji slabo staju na put takovim izjavama ondješnjih stranaka, koje traže sjedinjenje na temelju hrvatskoga državnoga prava, dočim nije poznato, kako bi se poniele u slučaju, kada bi koja ondješnja stranka tražila to sjedinjenje na temelju pozitivnoga ugarsko-hrvatskoga odnošaja. Toga još nijedna stranka nije učinila.

U ovo vrieme prigovarala je banu opozicija u saboru i u štampi, da on previše i bez potrebe iztiče slavonsko ime, te je od tuda izvodila, da ban tobož širi neke separatistične težnje na uštrb Hrvatstva i hrvatskoga imena. U istinu su ovi prigovori prema banu bili nerazumljivi a mogli su se jedino svesti na to, da je naročito stranka prava zazirala od svakog pokrajinskog i mjestnog imena, jer da su sva ta imena na uštrb jedinstvenomu hrvatskomu pojmu. Pa ipak se nemože osporiti, da su imena Dalmacija i Slavonija utemeljena u historičkom životu naroda, te je svakako čudnovato zahtjevati, da se ona brišu, pošto označuju čitave kraljevine, pripadajuće sglobu hrvatskih zemalja. Ban je sebe više puta u saboru i izvan sabora označio Slavoncem i rekao u ovoj razpravi svomu predgovorniku: »Ja sam tamo rodjen i mene će gosp. predgovornik badava učiti,

ja ću ostati Slavonac. Mi neizkrivljujemo nikakova narodna imena, no ja prosvjedujem proti tomu, da on moje ime izkrivljuje od kojega ja, bilo to njemu pravo ili ne, neću odustati.« U ovom i sličnim banovim izjavama nije mogao nitko nazrieti kakovu drugu težnju, nego da se naglasi ono, što obstoji i što se je tečajem vjekova ukorjenilo, istina je pako, koja je izbila na vidjelo i tečajem gore orisana banova puta po virovitičkoj županiji, da je ban kao rodjeni Slavonac, čim se je on vazda ponosio, više propagirao i narodno-kulturne težnje nego to mogu činiti mrtve rieči jednoga stranačkoga programa. S ovim u svezi stajao je i prigovor ili zahtjev stranke prava, i njezine blizanice neodvisne narodne stranke, zašto se hrvatska vlada nestara o ujedinjenju svih Hrvata, živućih u austro-ugarskoj monarkiji. Ban se je osvrnuo i na ovaj prigovor, jamačno samo s toga, da ga jedan put za uvjek suzbije. »Ja ne poričem ni najmanje, reče, da to možda nije opravdano, naime tražiti ujedinjenje Hrvata, no vlada nije pozvana, da ide stvarati nove pojmove i nove krugove. Ona je dužna gledati, da vrši postojeći zakon a postojeći zakon nenalaže vladi, da izlazi iz kruga našega državnoga i autonomnoga odnošaja, da širi svoje krugove na štetu drugih država. Izvolite vi ujediniti, tražiti i unapredjivati to ujedinjenje, ali nezahtjevajte od vlade, da ide revoluciju praviti.«

Nešto prije ovoga banova govora bio je grčko-katoličkim biskupom imenovan sadašnji biskup Julijo Drohobecky a radilo se takodjer o popunjenju izpražnjene nadbiskupske stolice. Opozicija ili »patriotični Hrvati« kako su sebe nazivali u oprjeci sa narodnom strankom, primili su imenovanje novoga biskupa s velikim negodovanjem, te ga unapried bez svakoga razloga proglasili propagatorom magjarskih težnja u Hrvatskoj. Ban reče: »Ja nipošto nemogu dieliti predgovornikovo mnienje, da je novi biskup tudjinac; on doduše nije sin ove zemlje, ali ipak nije tudjinac; svakako pako mislim, da bi bilo u interesu i crkve i naroda, da je gosp. zastupnik o tom dostojanstveniku, kojega osoba i naobrazba svakako zaslužuje drugo susretanje, drugčije govorio, govorio susretljivije, da bi ga tim više privezao ljubavi naroda i crkve. (Burni živio na desnici: Živio Drohobecky!) ali svojstva presvietloga gospodina biskupa znati će to sama osigurati.« Opozicija je doista i uvažila ovaj banov

banov savjet te biskupu, koga je mogla poslie prosuditi po njegovim djelima, po njegovoj plemenitoj ambiciji, da svuda unapredjuje interese svoje crkve i da prema svojim silama podupire sve kulturne težnje hrvatskoga naroda, izilazi danas u susret s poštovanjem, što ga je taj crkveni dostojanstvenik svojim krasnim djelima stekao u čitavom hrvatskom narodu. Mora se ovdje spomenuti i pitanje — pitanje u ono vrieme — o popunjenju nadbiskupske stolice zagrebačke. Ban, potaknut nekojim upitima manjine, izjavi: »Ja sam zastupao i zastupam mnienje, da bude zagrebačkim nadbiskupom imenovan domaći sin, pa ako do sada nisam uspio, nisam uspio ne rad toga, što nebi bio predložio Hrvata, nego za to, jer su se našli ljudi, koji to imenovanje prieče. Ja ću samo toliko kazati, ako se nadbiskupska stolica nebi popunila Hrvatom — što ne bih želio i čemu ću gledati da na put stanem, da to neće biti moja krivnja nego onih, koji to prieče.« Ban je onda predlagao Hrvata, blagopokojnoga kanonika Stjepana Vučetića, čije je imenovanje, kako se je u ono vrieme javljalo iz autentičnoga izvora bilo već perfektno, al su ga stanoviti krugovi, podupirani domaćim ljudima, znali kod rimske stolice osujetiti. Bio je ovo neki manevar takovih ružnih osobnih spletaka, koje su u ovo vrieme uzrujavale javno mnienje zemlje i kojima je podlegao muž, pun narodnih hrvatskih čuvstava, kako ih je umio s velikim žarom iznositi u svojim saborskim govorima, najveća podpora sirotinje, naročito siromašne školske mladeži, dobrotvor i prijatelj hrvatske kulture. Ban je u istinu osujetio, ako je u obće trebao što osujetiti, da nije bio imenovan tudjinac, nego opet na njegov predlog odličan domaći crkveni dostojanstvenik i uzoriti božji sluga, sadašnji nadbiskup, koji je na nadbiskupsku stolicu sjeo godinu dana iza toga. No dogodilo se opet nešto, čim bi se više imao baviti kulturni historičar, koji razjašnjuje proces o stvaranju javnoga mnienja. Mnogi su ljudi vjerovali, da tadašnji biskup senjski nije mogao biti imenovan na predlog bana nego da je banu, kako je već taj drastični izraz glasio, nametnut. Od tuda se je pače pravio i neki, što no rieč, politički kapital, da se lahkovjerni sviet uzdrži u ovom uvjerenju. U istinu je čitavi ostali sviet znao, da je samo ban, i nitko drugi nego ban, mogao prodrieti sa imenovanjem muža, koji je, premda toli učen i uzoran crkveni

pastir, radi svoje skromnosti, koja je čitavoj njegovoj naravi prirodjena, bio najmanje poznat te radi toga i slabo uvažen u odlučujućim crkvenim i državnim krugovima. Ovo je kod prve sgode izjavio i sam novoimenovani nadbiskup, zahvalivši javno banu, i prekinuši tako tu suvišnu razpravu.

U drugom svojem govoru o proračunu za godinu 1893. popunio je ban odjelnoga predstojnika Stankovića razjasnivši porast zemaljskih dohodaka na temelju nove tangente i izbrojivši sve one veće svote, koje su se već sada trošile iz proračuna na razne kulturne i gospodarske investicije. Ban reče: »Ja ću sravniti proračun današnji sa proračunom od godine 1890., dakle sa zadnjim proračunom, kojega smo još na temelju prijašnje financijalne nagode predložili. Od te godine podigao se dohodak za preko 1,000.000 for., a dok se svrši ova financijalna nagoda ja držim, da se nevaram ako kažem, da ćemo dobiti još za jedan milijun više. Da vidimo kako smo taj milijun, što smo ga više dobili, potrošili. Mi smo potrošili na ceste i vodogradjevine 230.000 for. više, t. j. toliko više predlažemo danas nego li godine 1890.; za svrhe narodnoga gospodarstva 140.000 for.; za narodne zavode i zemaljske štipendije 9000 for. više, dakle kod nutarnjega odjela ukupno za 380.000 for. više. Medju neproduktivne izdatke nemogu nipošto ubrojiti one, koji se čine u interesu nastave, jer za ove se, mislim, nemože tvrditii, da nisu produktivni. Tu vidimo, da kod sveučilišta trošimo za 30.000 for. više; kod strukovnih učilišta za 60.000 for., a to je upravo 70 postotaka više prama prijašnjemu proračunu. Za pučke škole 20.000 for. što se troši većinom na gradnju pučkih škola; za štipendije 20.000 for. što čini 50 postotaka više; za zemaljske zgrade konačno 31.000 for. više. Dakle se ukupno troši u poglavju za bogoštovje i nastavu za 225.000 for. više nego godine 1890. (U saborskom stenografičkom izvješću morala je ovdje izpasti brojka od preko 60.000 for., da bude podpuna svota od 225.000 for., koja se je po banovoj izjavi trošila više na nastavne svrhe, op. pisca.) O pravosudju neću ništa drugo nabrojiti, nego što se izdaje na investicijonalne svrhe; neću navadjati onoga, što se izdaje na usavršenje pravosudja, premda je i to produktivno uloženi novac. U tom se poglavju troši u investicijonalne svrhe 100.000 for. više. Prema tomu se u sva tri odjela od jednoga milijuna većega dohodka troši 705.000

forinta više u svrhe produktivne.« Ban je drugom prilikom izjavio, da je, istina, preustrojstvo uprave pa trošak na tolike druge uredbe, uprave i javne sigurnosti, morao progutati velik dio zemaljskoga prihoda, no čim su ti neminovno nuždni troškovi namireni i čim se je zemaljski prihod uslied nove financijalne nagode povisio, imao je ban pred očima glavni zadatak, da od toga većega prihoda uloži najogromniji dio na svrhe investicije. To će se kasnije vidjeti još jasnije.

U razpravi o proračunu za godinu 1894. uzeo je ban rieč, iza kako je do blizu 30 govornika većine i manjine progovorilo. U toj razpravi pobudio je obćenitu pažnju kuće prvi govor, što ga je sada rekao zastupnik dr. Josip Pliverić, koji je temeljito sa pravno-povjestnoga i državopravnoga gledišta razjasnio čitavi naš odnošaj prema Ugarskoj, a ujedno opravdao svoj ulazak u aktivne redove narodne stranke. Na taj su se govor najviše i osvrtali članovi manjine, koji su time indirektno priznavali važnost i duševnu moć svoga protivnika, ako ga i jesu žestoko pobijali. I ban je, počinjući svoj govor rekao: »da je zastupnik prvoga kotara zagrebačkoga, muževnom svojom izjavom ocrtavši svoj politički program, svima, koji se interesuju za javne poslove, razsvietlio ono, što je mnogima bila zagonetka«. Ban je u tom svojem govoru bio više aforističan, jer je svoje izjave morao udesiti prema nebrojenim tvrdnjama manjine, koje je pobijao. Tako je jedan od govornika manjine uztvrdio, da predsjedničtvo zemaljske vlade dopisuje sa magjarskom vladom magjarski. Ban reče: »da se je to tvrdilo već prije tri godine i u saboru i u štampi, a on je strpljivo čekao, da će se taj tobožnji gravamen iznieti pred kuću u obliku interpelacije, da može na nj odgovoriti. To nije učinjeno, no zahvalan je g. zastupniku, što je to iznio, te mu dao povoda da kaže, da neima nijednoga dopisa izmedju ugarske i hrvatske vlade, napisanog u magjarskom jeziku«. Vrlo je zanimiva jedna banova izjava u tom govoru o položaju slavenskih naroda monarkije u okviru dualističkoga sustava, tim zanimivija, što se već duže vremena u drugoj državnoj poli monarkije sbiva nešto, čim se izpunjuju banove nade, izražene u tom govoru. Česi, — ti negdašnji najveći protivnici sustava, izmiruju se sa tim sustavom i postaju pravi državni faktor u njegovu okviru. Jedan član manjine uztvrdio je tečajem razprave, da dualistički sustav izkapa tobož grob

slavenskim narodima. Ban mu je na tu tvrdnju odgovorio: »Gospodin zastupnik nije imao pravo, da tako govori, jer jedan veliki dio i to izobraženih Slavena imade vrlo liepi položaj u okviru dualizma. Neću govoriti o nama, jer bi izgledalo da sam subjektivan, nego ću spomenuti znameniti narod poljski. Ako itko ima pravo na državni samosvojni život, to mislim, da ima narod poljski; jer od svih onih slavenskih naroda, koji danas živu u monarkiji, upravo je poljski narod onaj, koji je najkasnije izgubio onu samostalnost, za kojom narodi punim pravom teže. Ali vidite, u okviru toga dualizma, vrlo se liepo snadjoše i zadovoljnimi se osjećaju. Ako je tako, onda mislim, da nije dualizam kriv tomu, što se nekoji slavenski narodi nemogu s njim izmiriti, nego da je valjda na njih krivnja. No ja sa svoje strane niti najmanje nedvojim, da će dualistički uredjena monarhija i ostale Slavene sklonuti, da si nadju liepo mjestance u tom okviru i da budu zadovoljni, kao što namjerava ustav, na kojem počiva monarkija.« Ovo se banovo uvjerenje u punoj mjeri i izpunilo. Česi već odavna napustiše misao, da se bore proti dualizmu, koji je danas čvršći nego je bio ikada, a koji u prvom redu znači, da su zemlje krune sv. Stjepana samostalna država, posve ravnopravna Austriji. A tko da se i bori proti ovoj državnoj tvorbi tolike jakosti? Ban je u ovom govoru iznenadio kuću, priobćivši joj sasma otvoreno, kako je došao na čelo zemlje i koji mu je bio glavni cilj u prvo vrieme. »Dne 13. iii 14. studenoga 1883. izjavi ban, pozvao me je tadašnji ministar predsjednik Tisza, te mi izjavio, da će me predložiti za bansku čast, a ujedno me zamolio, da mu kažem, kako bi se po mojemu mnienju imala stvar u Hrvatskoj urediti. Ja sam se s njim lasno složio na temelju onoga, što sam mu ja predložio, a govorili smo samo o tom, da se dodje do toga, da se ono izvrši, što ustav traži i što zakon nalaže. Došav u zemlju imao sam računati s tim, da cieli sviet, ili bar veliki dio svieta neće vjerovati u to, što mi je prava zadaća, nego da će tražiti baš protivne motive i intencije mojemu mišljenju i opredieljenju. I oni, koji su s menom računali, nisu pravo znali — a ja im neuzimljem za zlo — da li je to osbiljno i otvoreno što tada rekoh. Bilo je ljudih, koji su mislili, da imam zadatak ono razoriti, što je u nagodbenom zakonu uglavljeno. I to je bilo, što je najviše dalo povoda zabrinutosti na-

rodnoga zastupstva, a valjda i zabrinutosti u širih krugovih naroda, da je naime, nagodba u pogibelji, dočim je opet bilo ljudih, koji su se tomu najviše radovali. To su bila gospoda s onu stranu (ljevice). Oni nisu marili, da se nagodba sruši; mislili su, da je došao čas, da se nagoda baci u koš i na tom temelju nešto nova sagradi. (Odobravanje na desnici; nemir na ljevici.) Bilo je dosta momenata, da se ovako misli, kada ugarska vlada i ja, koji sam bio njezin povjerljivi organ, nebi bili pošteno mislili, a da nije do toga došlo, najviše su tomu doprinieli muževi, koji se danas najviše biede poradi toga, što stoje na temelju nagodbe. Da sam ja imao zadaću, koja mi se podmetala, da sve elemente, protivne nagodi, bilo pozvanim bilo nepozvanim putem, upotrebim za to, da ju porušimo, onda mislim, da to nebi bilo težko; ali ja to mišljenje nisam nikada imao, kao što ni ugarska vlada i njezin ministar predsjednik. Mi smo htjeli, da se nagoda održi, pa smo, ministar predsjednik i ja, učinili svoju dužnost, održavši ono, što nam nalaže zakon, no saborska većina, vršeći jednako zadatak, učinila je patriotično djelo, jer ona nema propisanih dužnostih.« Ban je napokon u tom svojem govoru konstatovao neke činjenice, iz kojih je proizlazilo, da materijalno stanje naroda napreduje, a nipošto da ono nazaduje, kako je to tvrdila opozicija. Iztaknuo je, da samo spomenemo dva ekonomička pojava, da su se u županiji sriemskoj porezni zaostatci umanjili od godine 1886. do 1893. za blizu jedan milijun for.; zatim, da su zaostatci na zemljištnom odkupu u zemlji bili početkom godine 1893. toliki, da je zaklada bila dospjela u nepriliku, te je ban morao odrediti, da se strože utjeruju. Pa što se je dogodilo? »U poldrugu godinu ne samo da je u svim županijama utjerana propisana godišnja dužnost, nego je i na zaostatcima utjerano do blizu 200.000 for., a da se nije prodala narodu nijedna kokoš. To je svakako znak, da porezna snaga raste i da narod danas živi u povoljnijih okolnostih nego još prije nekoliko godina.«

U saborskoj sjednici od 16. prosinca 1893. priredila je kuća banu srdačnu ovaciju. Taj se dan navršilo deset godina, odkako je ban, stupiv malo prije toga na čelo zemlje, dao u saboru svoju poznatu programnu izjavu, koja je priobćena na drugom mjestu ovoga djela. Pošto je predsjednik pročitao tu banovu izjavu, nastavi: »Pak tko može, gospodo moja, samo

jedan čas zatajiti, da je sve to, što je preuzv. gosp. ban u svojem govoru u glavnim potezima i pravcima iztaknuo, u podpunoj mjeri sjajno i izveo? Što je sve učinjeno za ovih 10 godina, znati ćete vi svi kao i ja. Sjećajući se svega toga nemogu da se bolnim srcem nesjetim svih onih nemilih prizora, koji su tada g. 1883., 84. i 85. bili obvladali u zemlji, a onda i u samom ovom saboru, sve to prije 10 godina. Sada su se stranačke strasti slegle, nastupilo je mirno i dostojanstveno razlaganje, stranke se bore ali se uče medjusobno i poštivati. Veliki dio zasluga za to ide sve stranke bez razlike, ali ćete mi gospodo dopustiti, da je za sve to najviše zasluga stekao preuzv. gosp. ban. (Na desnici burni živio i povladjivanje.) Ja znam, da preuzv. gosp. ban nije mislio na to, da slavi deset-godišnjicu svoga banovanja, ali mi tu deset-godišnjicu slavimo sa najvećim zadovoljstvom, osvrćući se na deset-godišnji neumorni rad preuzv. g. bana ovdje u ovoj sabornici. Za to sam ja danas, kad se završuje taj deset-godišnji rad, uvjeren, da ćete vi svi skupa zajedno samnom uz izraz visokog štovanja, odanosti i ljubavi prema banu radostno uzkliknuti: Bog nam poživi preuzvišenog bana Dragutina grofa Khuen-Hedervary-a još dugo na slavu prejasne vladajuće dinastije, na čast i ponos tako zajedničke države kao i otačbine naše. (Burni živio na desnici.)

Ovaj govor izrekao je već novi saborski predsjednik Vaso Gjurgjević, jer je sabor već imao svoga velikoga mrtvaca; umro je dva mjeseca prije toga, navršiv 67. godina života, njegov deset-godišnji predsjednik Mirko Hrvat. Ime i djelovanje Mirka Hrvata spojeno je sa svim političkim dogodjajima od obnovljenoga ustavnoga života; vidimo ga svuda izmedju prvih počam od sabora od godine 1861. pa do posliednjega časa života; njegov je pače upliv u parlamentarnom životu zemlje rastao od dana do dana, a posliednjih deset godina bio je najodlučniji. Nekolike kratke crte iz njegova života mogu razsvietliti njegovu javnu karieru pa neka su ovdje navedene. Bio je siromašan čizmarski sin iz zakutne zagrebačke ulice, a zagrebačka tradicija pripovjeda još i danas, da mu je otac bio vrlo nemaran i lahkouman čovjek, koji nije vodio nikakove brige o uzgoju svoga darovitoga sina Mirka. Nekolike godine učio je u zagrebačkom sjemeništu bogoslovne nauke, al ih je napustio prionuvši uzpravne znanosti. U 26. godini života nastanio se kao odvjetnik

u Djakovu, gdje ga je biskup Strossmayer doskora tako zavolio, da mu je povjerio i upravu biskupskoga imanja, koju je Mirko Hrvat neprekidno vodio do god. 1874. Dojmovi vrlo turobnih mladih dana, izpunjenih oskudnim i radenim životom, duboko su se utisnuli u dušu čovjeka, koji je po čitavoj svojoj prirodi bio pravi puritanac, mrzeći na svaku razkalašenost i naginjući askezi. Do svoje smrti radio je kao mrav, a štedio kao crv. U saboru od godine 1861. stajao je u redovima najradikalnijih njegovih članova, pa je svaki radikalni predlog nalazio u njemu odlučna zagovornika. No i tu se je već opažalo nešto, u čem se je poslie osobito iztaknuo; Hrvat radikalac bio je ipak najmanje fantasta; ako i jeste propagirao neizvedive — kako mi to sudimo danas — političke programe, radio je to u duhu svoga vremena, koje je takove fantome opravdavalo i prikazivalo u vidu izvedivosti. Znamenite duševne sposobnosti, neodvisan položaj, vrlo strogi način života i velika ambicija, da se iztakne na javnome polju; sve je to bilo spojeno u čovjeku samostalna značaja i vrlo okorjele ćudi. Poslie sabora od g. 1861., koji se je razišao nepostigavši nikakovih pozitivnih posljedaka, radio je mnogo na publicističkom polju, iznoseći programe o uredjenju javnih posala zemlje; bio je u to vrieme federalista kao i mnogi njegovi prijatelji od narodne stranke, jer se je onda držalo, da će se monarkija napokon preustrojiti na tom temelju. Godina 66. i 67. zatekla ga je kao i čitavu narodnu stranku; na obzorju se pojavio dualizam i Hrvatska je sada imala urediti svoje poslove sa svojom historičkom saveznicom. I on bude izabran u t. zv. nagodbeni sabor sa petnaestoricom svojih prijatelja od narodne opozicije, no dočim su njegovi prijatelji iz sabora izstupili, te se uz gromki prosvjed proti svemu, što je već bilo uvedeno u zemlji i u monarkiji, odtisli na polje patriotične agitacije, ostao je uz Vukotinovića u saboru, te se je odlučno borio proti unionističkoj većini i banu barunu Rauchu. U kući Matije Mrazovića borio se je čitavu jednu noć na sastanku, na kojem je saborska manjina narodne opozicije imala odlučiti o svojoj daljnjoj akciji, uz dra Marijana Derenčina za to, da se ostane u saboru i vodi parlamentarna borba proti novim odnošajima. Njegovi su se prijatelji riešili na izvan parlamentarnu borbu, no to njega nije smetalo; shvatio je valjda bolje od drugih moć gotovih činjenica a jamačno je želio, da se političke

oprjeke izmedju stranaka izravnavaju ondje, gdje se riešava ustavni udes naroda. To ipak nije u ničem poremetilo njegove odnošaje sa narodnom strankom, premda se je već sada moglo jasno opaziti, da će on i u buduće raditi, ne kako budu htjeli njegovi prijatelji, nego kako bude on mislio, da je koristno za zemlju i da odgovara njegovim nazorima i njegovoj samostalnoj ćudi. Pod banom Mažuranićem važio je kao vrlo ugledan član stranke, postao saborski podpredsjednik i sticao svakim danom veći ugled, koji je u istinu počivao na solidnim vrlinama njegova uma i značaja; na njegovoj oštroumnosti i radenosti, koja je bila potencirana kod čovjeka onako razborita života kakav je on vodio. No opažalo se već sada, da se počinju trgati i osobne a i političke veze, koje su ga spajale sa najvidjenijim prvacima narodne stranke. Kada je godine 1880. pod banom grofom Pejačevićem nastao u narodnoj stranci razkol, Mirko Hrvat nije sa Mrazovićem izstupio iz većine nego je sa Miškatovićem i Vončinom ostao u njoj, a ostavši u njoj mnogo je doprinesao, da se je opet mogla konsolidovati i voditi ustavne poslove zemlje. Bio je u obće elemenat, komu se je najviše milila energična, nu prije dobro promišljena akcija, a kao takav bio je vrlo dragocjena sila za svaku političku stranku. I Matiji Mrazoviću, koji je u mnogom naličio Mirku Hrvatu; koji je kao i on bio čovjek vrlo triezan, promišljen, stvoren za pozitivni rad, komu je kao i njemu bila u dno duše mrzka pusta politička fraza, i Mrazoviću bilo je jamačno težko, što je morao raztvoriti stranku, to svoje vlastito djelo. No Mrazoviću je tu odluku, da izstupi iz stranke, nametnuo njegov nesnosni osobni odnošaj prema banu grofu Pejačeviću, a nipošto kakove znatne načelne oprjeke; tih nije bilo a Davidova škola, taj incidens političkoga života, nije ih mogla stvoriti.

Ovdje se mogu prieći javne sgode do godine 1883., kada su iznenada nastali u zemlji dogadjaji, koji su zaljuljali čitavom ustavnom sgradom, izazvali obustavu ustava, namještenje kraljevskog povjereničtva i urodili promjenom na banskoj stolici. Narodna stranka učinila je, što se je dalo učiniti, da se ogradi proti neustavnom postupku zajedničkoga ministra predsjednika i da spasi ustavne uredbe zemlje, a Mirko je Hrvat najodlučnije podupirao, pače i rukovodio tu njezinu akciju. No kada je vidio, da su izcrpljena sva ustavna sredstva proti neustavnomu činu,

i kada je imenovanjem bana i sazivom sabora uzpostavljeno ustavno stanje, zahtjevao je najodlučnije, da se ostane na ustavnom temelju i stranka je sklopila mir sa ministrom predsjednikom, te izišla s povjerenjem u susret novomu banu.

Ovdje Mirko Hrvat počima u parlamentarnom životu u vrlo kritično doba vršiti najodlučniji upliv; ovdje počima odsjek njegova javnoga života, gdje pred potomstvom i historijom leži na njegovom spomenu velika odgovornost, pa se mora malko dublje zaroniti u motive njegova djelovanja, da nam se prikaže čovjek, kakav je bio i zašto je onako radio, kako jeste. Stranka je prava izjavila bez svakoga zazora i obzira otvoreno urbi et orbi, Hrvatskoj i monarkiji, da je čitavi ustav i parlamentarni ustroj zemlje nevaljan, da je nezakonit ban, imenovan na tom ustavnom temelju, pa da je najpreča patriotična dužnost, da se sve to poruši i izvrne. Na predsjedničkoj je stolici sjedio Nikola Krestić, muž jovialne blage ćudi, pravi čestiti dobričina, koji je, vidivši, kako se tu spremaju parlamentarne bure, bio sretan da je mogao odstupiti, a u čitavom saboru nije se do Hrvata mogao naći čovjek, koji bi po hladnokrvnosti i odriešitosti kao i po obsežnom izkustvu mogao biti sposobniji predsjednik od njega. Nego ni Mirko Hrvat nebi bio mogao ravnati saborom i njegovom opozicijom bez drakonskih mjera poslovnika, a on je bio za najteže mjere, jer je želio, da se slomi opozicija, koja je po njegovu mnienju ugrožavala sve ustavne uredbe zemlje. On je tražio, da se u njegovoj časti i dostojanstvu štiti u saboru ban, o kojem je bio uvjeren, da ga vode ustavne težnje i patriotične namjere na boljak zemlje. Saborska većina votirala je sve stroge mjere saborskoga poslovnika, a te je mjere imao sada provadjati predsjednik, koji im je bio kum i otac. Istina je, da se je i u ovo burno doba mogla ta predsjednička vlast vršiti s više obzira i opreznosti, nego ju je vršio Mirko Hrvat, ali se to nije moglo zahtjevati od njega, kao što se nemože zahtjevati od hrasta da rodi kruške. Narodna stranka, sama u velikom tjesnacu, hvalila je Bogu, da ima tako energičnoga predsjednika, koji je i prema njoj, ako je trebalo, znao biti oštar, no ona mu se je pokoravala znajuć, da je taj predsjednik čuvar, ne kakave slobode govora, jer se o tome nije radilo, i jer Mirko Hrvat nije bio za to rodjen, nego obstanka čitavoga parlamentarizma a i ustavnih uredaba; njemu je radikalno pošlo za

rukom, za čim su on i stranka morali težiti, slomio je nasilnu opoziciju, koja je doskora morala uvidjeti, da mu u toj borbi nije dorasla. Kako su gospoda sijala, tako su i žela. Čovjek slobodoumne sviesti i prijatelj parlamentarnoga života neće se valjda usuditi da brani budi sve drakonske mjere saborskoga poslovnika, budi drastičan postupak onoga, koji ih je provadjao. O takovoj se obrani nemože raditi, nego se mora jedino pitati, je li takav postupak bio nuždan a objektivni ljudi, koji su pratili one saborske dogadjaje i koji danas proučavaju saborski dnevnik, morat će napokon priznati, da su te drakonske mjere bile u istinu opravdane takovom nuždom. Da je Mirko Hrvat prelazio granice, ležalo je u njegovoj naravi, u njegovom duševnom razpoloženju prema radikalnoj hrvatskoj stranci, u njegovoj ukorjenjenoj nesklonosti proti svakomu destruktivnomu radu, koji je on za naše odnošaje morao smatrati dvostruko ubitačnim. Netreba se pozivati na primjere drugih država i sabora; analogije su često puta varka, a pravi se sud može stvoriti samo na temelju konkretnih činjenica, koje postoje u jednomu narodu. U Francezkoj, Englezkoj i Belgiji mogu se sbivati i krupniji parlamentarni izgredi, nego ih je vidio naš sabor tih godina, a da ipak nebi bile opravdane onako krupne mjere poslovnika, kakove su u nas poprimljene; kultura je u tim zemljama tako snažna, ustavni život tako čvrst i bujan, da može preboliti mnogu krizu a da toga neosjeti. Naš je ustavni život pored svega našega pozivanja na prošlost vrlo nježan cviet i slabašna biljka, a može ga jedino ojačati razumno upotrebljavanje one ustavne slobode, koju uživamo; naše su javne uredbe takova dragocjena stečevina za narod i zemlju, da je u času, u kojem tim uredbama zaprieti pogibelj, opravdano svako ustavno sredstvo, koje ih može očuvati. Sve se ovo imalo obraniti proti struji vremena, koja je to hotila porušiti, a saborska većina, koja je sve te mjere votirala, može se lako opravdati pozivom na neminovnu nuždu, koja kola lomi i kuće ruši. Istina je, da je saborski predsjednik, komu ih je ona votirala, napokon pucao, štono rieč, iz topova na vrabce, da je više puta i na ciglu oštriju ili nepristojnu rieč, koja je u velikim skupštinama, ugrijanim strastima, nešto sasvim obična, znao naperiti topuzine poslovnika; da se je uslied svoje stroge naravi mrčio na svakoga

i da je svoju diskrecijonarnu vlast toliko puta i zlorabio; ovo sve može biti istina a mora se žaliti, da je bilo tako.

Mirko Hrvat bio je za čitavoga svoga života u javnim poslovima nesebičan, te je čast saborskoga predsjednika čuvao od svake ljage i štitio svoj ugled. Kada je umro, poslie podulje težke bolesti — a njegova je smrt bila pravi dogodjaj, ukazaše mu i prijatelji i protivnici čast, svaki na svoj način; osjetilo se, da je nestalo pravog individualiteta, da je javni život zemlje postao siromašniji za vrlo značajnu, ponositu ličnost; kao da je oluja oborila jaki hrast, tako je zemlja zaječala od udarca njegove smrti. Pa ipak je on bio sada već prilično suvišan, a bio bi napokon postao i štetan za ustavni život.

U zemlji i saboru vladali su već sada normalni odnošaji, pa je i sam on dolazio riedje u priliku, da uporavlja mjere saborskoga poslovnika, nastale u ono vrieme, kada su u istinu bile nuždne. Narodna stranka sjetila se kraj njegova otvorena groba toplim čuvstvom svih onih velikih usluga, što ih je učinio njoj i ustavu zemlje; ona mu je grob obasula cviećem i hvalom, možda i bombastičnom, kako to već čine sve političke stranke prema mrtvacu iz svojega kola. Historija, koja nemože biti služavka političkih stranaka ni njihovih interesa, mora mu drugčije suditi a i najstroži sud nesmije mu zaniekati tolike vrline, koje su u istinu riesile njegov značaj. Ljudi kao Mirko Hrvat neumiru svaki dan, pa se nemože napisati ni najkraća povjest ovih vremena, a da mu neobrati dostojnu pažnju.

Kako je ban u sporazumu saborskom većinom o tome nastojao, da svaki razpoloživi prinos obrati na investicijonalne svote bilo kulturnoga bilo gospodarskoga smjera, tomu je pružio dokaz izvanredni proračun, razpravljen u proljeću godine 1894., koji je iznosio znatnu svotu od 1,284.000 forinti. Iz obračuna, koji su izmedju kraljevine Ugarske te kraljevina Hrvatske i Slavonije, obavljeni za vrieme od god. 1880. do konca godine 1891. pripala je Hrvatskoj svota od 954.000 for., dočim je zemlja imala razpoložive blagajničke gotovine u iznosu od for. 330.000. Čitavu ovu znatnu svotu upotrebio je sabor za razne investicije, od kojih neka su spomenute sliedeće glavnije: Zakladi za podignuće medicinskoga fakulteta doznačen je iznos od for. 300.000 a time su oborene tvrdnje saborske manjine, kao da ban i narodna stranka nisu voljni oživotvoriti taj fakultet

na hrvatskom sveučilištu; za podignuće, odnosno proširenje zavoda za gluhonieme i sliepe u Zagrebu doznačen je iznos od 100.000 for.; za gradnju riečke gimnazije na Sušaku 150.000 for.; u ime podpore morskim kupalištima u Crkvenici, Novom i Kraljevici 100.000 for.; za gradnju pučkih škola u Gospiću i Novoj Gradiški 83.000 for.; za gradnju druge gimnazije i realke u Zagrebu 100.000 for.; za gradnju glasbenoga zavoda u Zagrebu 27.000 for. Kuća je jednodušno odobrila ovaj predlog odbora, samo se je najživlja debata zametnula radi jednoga odborova predloga, da se naime votira svota od 100.000 for. za sudjelovanje Hrvatske i Slavonije na zemaljskoj jubilarnoj izložbi u Budimpešti godine 1896. Magjari su slavili tisućgodišnjicu svoga dolazka u Ugarsku, pa su taj najznamenitiji dogadjaj svoga historičkoga života uveličali sjajno priredjenom izložbom, na koju su pozvali čitavi prosvietljeni sviet. Bila je to čisto narodna i autonomna slava magjarskoga naroda a hrvatski je sabor imao sada odlučiti, da li će i Hrvatska sudjelovati na toj izložbi savedničkoga naroda. Negledeći na sam gospodarski momenat i korist, koju su hrvatski obrt i industrija mogli crpiti od toga sudjelovanja na izložbi, radilo se tu o drugom jednom pitanju, koje je imalo možda i važniji značaj od gospodarskoga. Izložba, priredjena u Budimpešti godine 1885., imala je pravi zajednički karakter, te je i iz zajedničkoga državnoga proračuna potrošena neka svota na hrvatski izložbeni odjel. Ova milenijska izložba nije naravno imala taj zajednički karakter, nego je Ugarska pozvala kraljevine Hrvatsku i Slavoniju kao što i ostali sviet, da i one sudjeluju na toj izložbi, a ovaj je poziv bio upravljen zemlji i narodu, koji su osam vjekova proživili u zajedničkoj državnoj svezi sa magjarskim narodom. Govornici manjine ustajali su jedan za drugim, te su se najodlučnije oprli tomu predlogu, pošto bi Hrvatska imala sudjelovati kod slave magjarskoga naroda, koja da će biti naperena proti hrvatskomu narodu. Opoziciji nije ni njezin program, ni njezino čuvstvo prema magjarskomu narodu moglo dozvoliti, da prihvati taj predlog pa je njezino stanovište bilo svakomu razumljivo i jasno. No opozicija nemože monopolizovati ni patriotizam ni narodno čuvstvo; ona nemože, braneći vlastito stanovište, utemeljeno u njezinom programu, zahtievati, da ga nametne ostalim strankama i ljudima u Hrvatskoj, koji drugčije sude ili historički shvaćaju naš od-

nošaj prema magjarskomu narodu. Oni ga shvaćaju tako, da slava magjarskoga naroda nemora biti naperena proti časti a ni proti interesima Hrvatske, jer je to slava naroda, koji je s nama nerazdruživo spojen u jednoj državnoj zajednici te od kojega se nemožemo odieliti. Potlačeni irski narod shvaća svaku englezku slavu, kao vlastitu sramotu i žalost, no naš odnošaj nije nikada bio odnošaj Irske prema Englezkoj; niti smo mi Irci, niti Magjari Englezi; Englezka je u istinu osvojila Irsku mačem; u prošlosti jedne i druge zemlje dižu se poput groznih, crnih sablasti tolike izgubljene bitke, tolika prolivena krv, toliki užasni pokolji, koje su izvadjali jedni proti drugima; Englezi su svoju vlast nad Ircima osnivali na pravu jačega te su ju zlorabili poznatom brutalnom energijom i bezsavjestnošću anglosaske pasmine. Svega toga nije nikada bilo i neće nikada biti u odnošaju izmedju Ugarske i Hrvatske. Mi smo s ugarskim kraljem sklopili pacta conventa; naša povjest nepoznaje nikakovih medjusobnih pokolja i izgubljenih bitaka, nego poznaje najsvietlije likove iz naše zajedničke krvave i slavne povjesti: Zrinjske, Draškoviće, Jurišiće, koji su se proslavili bezsmrtnom slavom braneći Hrvatsku i Ugarsku od neprijateljskih navala; naša zajednička povjest nepoznaje nikakova prava jačega, na kojem bi jedan ili drugi narod mogao osnovati svoju vlast, nego poznaje zajednički mukotrpni život, koji, ako potomci tih historičkih Hrvata i Magjara nisu ljudi bez čuvstva i pameti, mora svojom groznom tragikom djelovati na njihova čuvstva i pamet. Napokon mi imamo državopravni temeljni zakon, koji nam u nerazriešivoj svezi s Ugarskom zajamčuje politički individualitet i koji ćemo si mi osigurati, budemo li ga samo umjeli čuvati. Netrebamo se mi bojati Magjara, da će nas progutati, a njihova slava ne može biti nama na uštrb.

Ovo je jedna strana našega odnošaja; druga pako strana jeste, da mi možemo s podpunim duševnim mirom sudjelovati kod jedne slave magjarskoga naroda. Naš savez s Uarskom ili s magjarskim narodom jest emitentno historičan savez kao što je, budući počiva na nerazriešivosti sveze, i savez za nedoglednu budućnost. A ovakovi su historički savezi jači od takovih saveza, koji možda počivaju na prirodnijem temelju al nisu posvećeni tako dugotrajnom prošlošću. Tako je u saboru od godine 1873. kazao Slavoljub Vrbančić: »Da mi danas pretresamo

ovu reviziju nagode, zato pitajte gospoda one vaše predje, koji su sklopili pacta conventa sa kraljem Kolomanom.« Istina je, da krv nije voda, a nas s Magjarima nevežu nikakove krvne veze, no ipak je naš savez jači, a uslied svoga historičkoga života i prirodniji, nego bi bio savez sa ikojim drugim narodom. No nije to samo kod nas nego ima u Europi još takovih primjera, koji zasvjedočavaju ovu istinu. Stoljetno neprijateljstvo, koje je vladalo izmedju njemačkoga i francezkoga naroda, i koje se je godine 1870. diglo na svoj vrhunac u njemačko-francuzkom ratu, nije moglo ni časak uzdrmati savez Njemaca i Franceza u slobodnoj Švajcarskoj; ovdje se je historički savez, osnovan na državnoj zajednici, pokazao jačim od svih krvnih veza i patriotičnih čuvstava Njemaca i Franceza i uzdržao se je neoslabljen uzprkos neprijateljstvu obijuh naroda izvan Švajcarske. A onda je i to istina, da mi Hrvati danas i bez obzira na zajedničku državnu svezu s Ugarskom, koja nas sili na prijateljstvo i sporazum, nemožemo u Europi naći boljega prijatelja od Magjara. Jedna jaka struja u narodu, koja je osvojila duhove narodne mase, zavadila nas je sa Srbima i htjelo se je čitave diplomatične mudrosti patriotičnoga državnika i rodoljubive stranke da uzpostave modus vivendi sa hrvatskim Srbima, koji olakšava obranu zajedničkih uredaba i medjusobni rad za zajednički boljak. Mi gojimo neke platoničke sveze sa nekim slavenskim narodima u monarkiji, no one su samo fantastični pokušaji, da se oživotvori nekakav savez, koji se nikada nemože oživotvoriti. Mi nemožemo nikud nikamo iz saveza s kraljevinom Ugarskom, no ovaj savez nije naša tamnica ni naš grob, nego mi imademo zajedničku državnu kuću, koju moramo zajednički i braniti. Tko će nama Hrvatima, da govorimo akademički, nadomjestiti naš savez s Ugarskom? Nitko, a kada je ovo istina, onda uvažimo okolnosti, pa sudjelujmo kod slave naroda, koji je naš saveznik prošlosti i nedogledne budućnosti.

Ban je u razpravi uzeo rieč, da suzbije mnoge tvrdnje govornika manjine, a ujedno je sgodno iztaknuo i mnoga protuslovja, u koja su se upleli ti govornici smatrajući svaki pitanje sa nekoga svoga posebnoga gledišta. Ban izjavi, da on odborov predlog zagovara u prvom redu sa narodno-gospodarstvenoga gledišta, »jer hoće, da se izbjegne svakoj pozitivnoj šteti, koja bi se mogla nanieti zemlji, kad nebi kod te izložbe

sudjelovala«. No ujedno je ban odriešito naglasio i pobratimski odnošaj s magjarskim narodom kazavši doslovce: »Mi bismo gazili i obezčastili svoju prošlost, kada bismo o historiji naroda, s kojim smo kroz stoljeća u savezu, onako mislili, kako nam tu historiju predočuje jedan govornik manjine. Neodgovara to onoj krvi, koju smo zajednički prolievali. A ja kažem, da bi zbilja radili proti interesu i proti časti naroda te svih naših predja, kad bi ovako gledali u našu prošlost, kako to neki hoće; ja mislim, da bi upravo bilo u čast naroda, živućeg na ovoj grudi zemlje, da sudjeluje na ovoj izložbi, jer bi mu se inače moglo punim pravom spočitnuti: »Ti negledaš na ono, što su tvoji predji učinili; ti zaboravljaš krv, što su ju oni prolievali; ti negledaš, da odkloniš nevolje prijašnjih vremena; pripravi dakle tlo i temelj što jači i čvršći za život politički, a život politički, gospodo moja, ja mislim, da nije loš, a svakako mogu kazati, da nije nikada bio bolji nego je danas.« (Burno odobravanje na desnici; žamor na ljevici.) Pošto je ban još jedanput naglasio gospodarstveno gledište, pozvavši se na domaće interesente, koji su ga urgirali, da Hrvatska na toj izložbi sudjeluje, završi on stavku svoga govora: »Ja sam uvjeren, da ovo sudjelovanje odgovara našoj prošlosti, a odgovara i sadanjem odnošaju zemlje naše prama Ugarskoj, kao takodjer i interesu dobro shvaćenog narodnog gospodarstva. Zato toplo zagovaram, da bi se ta svota votirala i unapred kažem, ako bi nuždno bilo, da se još koja svota u tu svrhu potroši, ja ću si smatrati — makar se koliko tomu prigovaralo — za dužnost, da ju zatražim. (Odobravanje na desnici.)

U ovom istom govoru naglasio je ban jednu svoju važnu za narod misao, na koju je bio potaknut da ju izjavi, prigovorima govornika manjine. U to je vrieme posjetio Bosnu zastupnik Fran Folnegović, koji se u svojem govoru, rečenom u toj razpravi, nije mogao dosti nahvaliti zajedničkoga ministra Kallaya i orijaškoga napredka, što ga je on stvorio u Bosni. Ovo je neosporiva istina no možda se zastupnik Folnegović nije sjetio jedne činjenice, koja austro-ugarsku monarkiju kategorički upućuje na takav kulturni rad u Bosni. Ako ona radi toliko za Bosnu, radi to u prvom redu u duhu ili provadjajuć onu civilizatornu misiju, koju joj je nametnuo mandat okupacije, pa sve ono što je on vidio u Bosni, samo je sjaj one civilizatorne i kulturne

snage, koju je po Bosni razastrla monarkija, da pokaže Europi, kako ona sdušno vrši povjereni joj zadatak. Bosna je objekt, gdje dualistička monarkija iznenadjuje sviest, iznoseći predanj plodove svoga intenzivnoga kulturnoga rada, koji joj sto puta daje pravo, da trajno osvoji i pripoji zemlju, za koju je ona u kratko vrieme toliko uradila. Ministru Kallayu pružala je monarkija i austro-ugarski glavničari sredstva, da je mogao sve to izvesti, ona austro-ugarska monarkija, koja je u svojem kulturnom radu kod kuće ipak odvisna od porezne snage svojih naroda, te ovdje nemože činiti ono, što radi u Bosni.

Ban je zastupniku Folnegoviću na to odgovorio, a ujedno razvio svoju misao, kako on shvaća položaj i zadatak vlade u narodu. Banovu misao odobrava kulturno-historička znanost, a možda bi ju mogla odobriti i liberalna opozicija, koja se inače tuži na to, da se vlada odviše upliće u poslove narodnoga družtva. Banova je misao u istinu liberalna, pa premda ona neriešava vladu dužnosti, da unapredjuje ekonomički boljak pučanstva, sapinje joj ipak ruke, da ga stavi pod svoje skrbničtvo. Ban je zastupniku Folnegoviću odgovorio kazavši doslovce: »Mi se nemožemo gospodo, makar kako bilo liepo u Bosni, sravniti sa Bosnom. Jer da smo mi nesrećom čekali do prije 15 godina kao što Bosna, da budemo oslobodjeni, težko bi mi danas parlamentirali nego bi morali slušati, kako drugi dižu, da budu pohvaljeni za svoj rad, i mi se nebi mogli pohvaliti, da smo sami što učinili, a da nemoramo sve drugima zahvaliti, koji su došli da nas dižu iz nevolje. Zato i koliko uvažavam sve, što ondje biva i što se radi, to neću ipak nikada prihvatiti prispodobe izmedju odnošaja u Bosni i ovdje, jer to nebi absolutno odgovaralo pravom stanju stvari i nebi bilo u interesu dalnjega razvitka kod nas. Ja sa svoje strane mislim, da ću gledati naš napredak tako urediti, kako to bude odgovaralo našim potrebama i što većoj kulturi, koja nas na to upućuje, da nas uvjek nerukovodi vlada, nego da naš narod vlastitim razmišljanjem, trudom i radom sam sebi pomogne. Ja bi rado do toga doveo naš narod, da imade toliko osbiljnosti te se odluči na to, da ono, što ide njemu u prilog sam izvrši i da se nepouzdaje odviše u vladu. Ja netražim, da se narod obraća na vladu i uslied toga da odvisi od vlade. Tu ste na krivom putu, kada kažete, da vlada čini narod odvisnim od probitaka što ih pruža.

Da imam ja tu politiku, gradio bi tvornice sladora i sušio močvare i sigurno bi privlačio ljude za politiku, ne samo za narodno-gospodarsku nego i drugu obću. Ja to nečinim, da narod nebude odvisan od vlade i od interesa, koje ja zastupam.« Ban je dvie godine prije toga proputovao sa zajedničkim ministrom Kallay-em Bosnu, te je tako sve njezine odnošaje poznavao iz vlastitoga izkustva.

U razpravi o proračunu za godinu 1895. konstatovao je ban, da je autonomni prihod od tangente opet znatno narasao i da će se sada moći još i više ulagati u razne investicije u trim autonomnim granama državne uprave. Ban je ovaj proračun sravnio sa prvim proračunom, koji je saboru predložio, onim za godinu 1885., a zatim je nastavio: Za ovo vrieme od 12 godina pomnožali su se izdatci a naravno i dohodci za pokriće tih izdataka za 1,900.000 for. Proračun nutarnjega odjela iznosio je godine 1885. 3,100.000 for. a za god. 1895. traži se 4,300.000 for.; to je za 1,200.000 for. više nego prije 12 godina. Kod odjela za bogoštovje i nastavu razlika je **600.000 for.**, naime godine 1885. potrošeno je 1,100.000 for., a za ovu godinu predloženo je 1,700.000 for. Za pravosudje iznosio je proračun za godinu 1885. 1,980.000 for., a za godinu 1895. iznosi 2,260.000 for.; dakle za 280.000 for. više. Iz ovih podataka vidi se, da se je najviše povisio budget odjela za bogoštovje i nastavu, i to upravo budget za nastavu, jer je za bogoštovne svrhe vrlo malo više predloženo nego godine 1885. Glede odjela za nutarnju upravu, u kojem je trošak takodjer narasao, odmah iza nastavnoga odjela, spomenu ban, da se u tom odjelu neradi samo o političkoj administraciji, nego da tu uprava izvršava i takove zadatke, koji su u drugih zemljah razvršćeni u budgete raznih ministarstva. Ban spomenu stavku za uzdržavanje i gradnju cesta i vodogradjevina, onda trošak za oružničtvo, koji se takodjer neuvršćuje redovito u odjel za unutarnju upravu. Glede vodogradjevina iztaknu, da je u ovom proračunu uvršteno tri puta više, nego godine 1885. Na narodno gospodarstvo troši se sada 450.000 for., blizu 300.000 for. nego godine 1885. Skočili su takodjer i drugi izdatci, tako na mirovine za 250.000 for. od prilike, a to uslied zakona, stvorena u saboru o povišenju mirovina. Ban reče, da će ova stavka i unapred rasti, a to mora već sada nagovjestiti, jer svaki korak ima svoju posljedicu.

Trošak na političke oblasti I. molbe skočio je u tom razdobju od 12 godina od 650.000 na 1,025.220 for. Troškovi su narasli uslied reorganizacije šumarske službe za preko 70.000 for.; zatim uslied preustrojstva veterinarstva i zdravstva. Tu se dakle neradi lih o političkoj administraciji nego o raznih granah, vrlo važnih u administraciji, koje su tek sada uredjene i postavljene na moderni temelj. Glede narodno-gospodarskih svrha, za koje je trošak narasao za 300.000 for. spomenu ban, da stojimo na takovu temelju, kao malo koja druga zemlja; jer je to postotak, za koji smijem tvrditi, da nema zemlje, koja bi relativno toliko trošila. Glede naslova za bogoštovje i nastavu iztaknu, da je za samo sveučilište, na koje se je godine 1885. trošilo samo 94.000 for., zatraženo ove godine 178.000 for.; kod srednjih učilišta skočio je trošak u 10 godina od 300.000 na 400.000 for. Na strukovna učilišta trošilo se godine 1885. 5000 for., a sada se troši 160.000 for. Na pučke škole i s njima u savezu stojeće zavode trošilo se god. 1885. 201.000, a sada se troši 320.000 for.

XII.

(Posjet magjarskih narodnih zastupnika u Zagrebu a hrvatskih u Budimpešti; Hrvatska na ugarskoj milenijskoj izložbi; **Njegovo Veličanstvo kralj u glavnom gradu Zagrebu; odgovori Njeg. Veličanstva prigodom posvete kulturnih sgrada; previšnji ručni list banu;** saborske razprave; banova načelna izjava o ugarskoj zastavi; ban o povriedi srbske narodno-crkvene zastave; prvak stranke prava Ante Starčević †; njegova individualnost i upliv u javnom životu; epohalna vladina osnova o promicanju gospodarstva pred saborom; † Ljudevit Vukotinović; turopoljski župan Stjepan pl. Josipović; publicista i narodni zastupnik Miloš Zec; zaključak saborske periode; izvješće saborskoga predsjednika; rezultati saborskoga djelovanja.)

Jedan od najglavnijih banovih zadataka bijaše od prvoga početka, da i moralno sbliži Magjare i Hrvate, pošto su naročito dogadjaji od god. 1883., izazvavši nepovjerenje i nesklad u mišljenju i tumačenju nagodbenoga zakona i u ovom pogledu ubitačno djelovali na uzajamni odnošaj izmedju oba naroda. Ova je misija ležala i u samom poriekl u njegova imenovanja, kako je to ban izričito naglasio o svojem nastupu, a on je svoj položaj na čelu kraljevine Hrvatske i Slavonije uvjek tako shvaćao, da hrvatski ban nije samo čuvar njihovih zakonitih i autonomnih prava, nego u ravnoj mjeri čuvar svih ovlaštenih interesa državne zajednice. Koliko je ban oživotvorio ovu svotu težnju, da naime poluči što srdačniji sporazum izmedju oba naroda, pokazalo se to i godine 1894. U veljači te godine posjetiše grad Zagreb nekoji odlični članovi zajedničkoga sabora, na čelu im predsjednik sabora a kasnije i ministar predsjednik baron Banffy, a ban i narodna stranka prirediše im vrlo srdačan doček. Istina je, da je u ovom dočeku magjarskih narodnih zastupnika sudjelovala od hrvatskih političkih stranaka jedino narodna stranka no nije se ipak moglo poreći, da je on imao neko više, nego konvencijonalno značenje, te se je sada moglo faktično opaziti, da se utire put moralnom sbliženju obajuh naroda. Ovo je bio svakako najmučniji zadatak, koji se je onda mogao zamisliti u Hrvatskoj i u Ugarskoj, jer su opozicijonalni krugovi obajuh

naroda djelovali velikom snagom na javno mnienje, šireći izmedju njih nepovjerenje. No pošto je narodna stranka kao saborska većina imala u svojim rukama udes naroda; pošto je ona po ustavnim pojmovima zastupala javno mnienje zemlje, morao je prijateljski i susretljiv doček, koji je priredila zastupnicima pobratimskoga magjarskoga naroda, ove uvjeriti o tom, da je ban većinu hrvatskoga naroda umio zadahnuti čuvstvom iskrenoga povjerenja prema magjarskomu narodu i da je time postigao znatan uspjeh.

U govoru, što ga je ban rekao na banketu, priredjenu u čast magjarskim gostima, nalazi se i stavka, da je proučavajući povjest obijuh naroda, našao, da ih mogu poglavito sbližiti dva načela: načelo pravednosti i uzajamne tolerancije. Nešto kasnije pozvao je predsjednik zajedničkoga sabora sve članove hrvatskoga sabora bez razlike stranaka, da posjete ugarsku prestolnicu i svoje drugove od ugarskoga sabora, koji im žele uzvratiti srdačan doček. Odazvaše se opet samo članovi hrvatske narodne stranke, koji su u Budimpešti dočekani na najsrdačniji način, a dočekaše ih ne samo magjarski zastupnici svih njihovih stranaka nego ih i srdačno pozdraviše zajednički ministar predsjednik Weckerle sa članovima vlade, koji ih je u svojem stanu sjajno ugostio. Nešto prije toga bješe izminuo četvrt vieka, što je sklopljena hrvatsko-ugarska nagoda, pa je svakako morao važiti kao znamenit historički momenat, da su u tom času mogli zakoniti zastupnici obijuh naroda izmjeniti ovako srdačne kao što i politički važne sastanke. Historičaru se kod ove prilike nameću od sebe neke misli. Kad je nagodba sklapana, imala je tadašnja narodna opozicija u Hrvatskoj svoje uporište u borbi proti toj nagodbi i u onom vrlo razgranjenom uvjerenju, da se ni dualistički sustav ni ugarsko-hrvatska nagoda neće dugo uzdržati, a ovo ju je uvjerenje poticalo na to, da vodi bezobzirnu borbu proti uzakonjenim odnošajima. Ova njezina bludnja, koju su dielili i drugi faktori u monarkiji, može ju pred historijom donekle izpričati. Sada su i taj dualistički sustav i ti zakoniti ugarsko-hrvatski odnošaji bili već sasvim učvršćeni, a hrvatski i ugarski vladajući ustavni krugovi mogli su se posvetiti patriotičnomu zadatku, da ono, što je stvorio zakon, učvrste moralnim sporazumom. Iz ovoga nastojanja proizašla su oba ova posjeta u Zagrebu i u Budimpešti a povjest ovih vremena

priznati će banu, da je za ovaj sporazum uradio svakako više, nego svi ukupno njegovi predšastnici na čelu zemlje od sklopljene nagode. Ovo su naročito morali priznati ugarski krugovi. Ban je izmedju svih tih državnika išao najuztrajnije za tim ciljem, pa ga je do ovoga časa bio već u znatnoj mjeri postigao. Saborski predsjednik Vaso Gjurgjević smatrao je ove posjete tako važnim političkim dogodjajem, da ih je spomenuo u govoru, kojim je zaključio pet-godišnju saborsku periodu. »Bila je politička potreba na obih strana, reče predsjednik, da se izmedju državnog i našeg sabora nadoveže vez toploga prijateljstva i ova unija čuvstava očituje činom, koji govori javnim govorom činjenica; tu se nisu imale riešiti neriešene protimbe interesa po diktatih razbora, već se je imalo obaviti mnogo važnije i mnogo spasonosnije djelo; imalo se je historičkomu savezu izmedju Ugarske i Hrvatske udariti pečat prijateljske privrženosti, iskrenih simpatija.«

Nesmije se preći mukom jedna izjava, koja je tečajem ovih posjeta potekla od prvaka hrvatske stranke prava Ante Starčevića. I njega je kao i ostale članove hrvatske saborske opozicije pozvao predsjednik zajedničkoga sabora, da posjeti svoje magjarske drugove, no on je taj poziv odklonio i to pismenom izjavom, upravljenom na barunu Banffyja, koju je štampa objelodanila. U toj je izjavi Ante Starčević uztvrdio medju inim, »da su Magjari najveći neprijatelji, najnepravedniji i najbezobzirniji protivnici Hrvata«. Ako je Ante Starčević ovako mislio o historičkom životu Hrvata i Magjara, a svaka je njegova rieč zaista bila izraz njegova nutarnjega, ako i često puta vrlo čudnovatoga uvjerenja, onda je tu povjest sasvim krivo shvatio. Nisu minule dvie godine od ovoga dogodjaja, a već je humak na šestinskom groblju pokrivao mrtve ostanke toga najoriginalnijega muža našega javnoga života, pa će se pružiti prilika, da se posveti nekoliko iskrenih riečih njegovu spomenu.

Važan dogodjaj na gospodarskom polju, koji se ovdje mora zabilježiti, a koji je takodjer učvrstio hrvatsko-ugarski sporazum, bijaše učešće hrvatskoga obrta i industrije na ugarskoj milenijskoj izložbi savezničkoga magjarskoga naroda, kojim je ovaj u svibnju godine 1896. proslavio tisuć-godišnjicu svoga narodno-državnoga obstanka. Iz Hrvatske i Slavonije našlo se preko 8000 učestnika, koji su izložili svoje proizvode

pa je hrvatska izložba po sudu svih stručnjaka zasvjedočila znatan industrijalni razvitak zemlje; što je pako bilo još važnije, pokazali su njezini pojedini odjeli naš narodni individualitet u prošlosti i sadašnjosti, te je i ovdje došla do izražaja činjenica, da smo mi Hrvati u nerazriešivoj državnoj zajednici zemalja krune sv. Stjepana državopravni faktor, koji uživa na zakonu osnovanu autonomiju i samostalan položaj. Hrvatsku izložbu blagoizvoljelo je na dan svečanog otvorenja posjetiti Njeg. Veličanstvo kralj, koji je na pozdrav predsjednika hrvatskoga izložbenoga odbora, velikoga župana dra Jurkovića, odgovorio: »Sa živim zadovoljstvom posjetiti ću ovaj izložbeni odjel kraljevina Hrvatske i Slavonije. Osobito me zadovoljuje, da je kod ove za sve zemlje krune sv. Stjepana toli znamenite slave Hrvatska i Slavonija toli mnogobrojno zastupana. To mi pruža nov, radostan dokaz o dobromu sporazumu, što vlada izmedju kraljevine Ugarske i kraljevina Hrvatske i Slavonije, čim se i ovim povodom očituje njihova zajednica.«

Dne 8. lipnja, na godišnjicu krunisanja Njeg. Veličanstva, ovršenu 29 godina prije toga, prinesao je zajednički ugarsko-hrvatski sabor Njeg. Veličanstvu poklonstvo, a ovo je bio ne samo najuznositiji nego i državopravno najznamenitiji momenat čitave slave. Predsjednik zajedničkoga sabora, slaveći krunjenoga vladara, spomenuo je u svojem govoru državnu zajednicu kraljevina Hrvatske i Slavonije s Ugarskom, te zajamčeni uslied nje nepovriedivi ustavni i posebni položaj, autonomna prava, posebno područje i politički narod zemalja posestrima. Njeg. Veličanstvo, odgovarajući na poklonstvo, iztaknulo je povješću i zakonima posvećeni odnošaj, koji Ugarska spaja sa zemljama posestrimama uz uzdržanje autonomnih prava potonjih«. Ostavši u hrvatskoj izložbi blizu dva sata, razgledalo je Njeg. Veličanstvo njezine pojedine odjele, a zanimalo se najviše za sve one njezine objekte, naročito historičke, po kojih je izložba imala svoj individualni hrvatski značaj. Na polazku izjavilo je Njeg. Veličanstvo svoje previšnje zadovoljstvo. Upravo ovaj individualni značaj hrvatske izložbe morao je zadiviti sav obrazovani sviet kao i krugove pobratimskoga magjarskoga naroda, pa je taj obrazovani sviet, koji ima toli riedku priliku upoznati se s našim odnošajima, mogao sada ne samo da se uvjeri o našem gospodarskom i industrijalnom stanju, nego da prouči naš

državopravni odnošaj u svezi s kraljevinom Ugarskom. I ovo naše učešće na ugarskoj izložbi, kojim se je Hrvatska u gospodarskom obziru svakako proslavila a i okoristila, učvrstilo je zakoniti odnošaj i prijateljski sporazum izmedju hrvatskoga i magjarskoga naroda.

U listopadu godine 1895. doživio je grad Zagreb, a po njemu i čitavi narod preradostan dogodjaj. Njeg. Veličanstvo premilostivi kralj blagoizvolio je posjetiti glavni grad, da dade hrvatskomu narodu novi znak svoje previšnje blagonaklonosti i da vidi napredak toga kulturnoga narodnoga središta, koji je sada željelo izpitati. Ostavši tri dana u Zagrebu, Njegovo je Veličanstvo primilo poklone nebrojenih deputacija, koje su u Zagreb pohrlile iz čitave zemlje; posjetilo sve kulturne zavode, naročito pak Svojim previšnjim posjetom uveličalo i posvetilo otvorenje novo podignute sgrade hrvatskoga zemaljskoga kazališta, kao što i položilo zaglavni kamen u sgradu u doljnjem gradu, u kojoj su smještene doljnjogradska gimnazija, realna gimnazija i viša trgovačka škola. Na kolodvoru primajući poklon gradskoga načelnika Adolfa Mošinskoga i gradskoga zastupstva, blagoizvoljelo je Njeg. Veličanstvo izjaviti, da je rado došlo posjetiti grad Zagreb, da se osvjedoči o njegovom kulturnom napredku. U banskim dvorima blagoizvoljelo je primiti mnogobrojne deputacije iz Hrvatske i Slavonije, te iz susjednih ugarskih županija. Na govor saborskoga predsjednika blagoizvolio je premilostivi kralj odgovoriti: »Radošću primam uvjerenje Vaše vjernosti i odanosti, što ste Mi ga sada izjavili. Imao sam sgodu, da saboru, što ga zastupate, izrazim Svoje priznanje sbog njegove djelatnosti, posvećene dobrobiti zemlje, a služi Mi na osobito zadovoljstvo, što i tom sgodom priznanje ovo mogu ponoviti. Ne sumnjam, da će sabor i u buduće zadaću svoju, da sudjeluje na dobrobit zemlje, podpuno vršiti. Zahvaljujući Vam srdačno na Vašem pozdravu, uvjeravam Vas o mojoj blagonaklonosti.«

Zastupnicima županija i utjelovljenih im gradova, koje je Njeg. Veličanstvu priveo zagrebački veliki župan Stjepan Kovačević, odgovorio je kralj: »Ja sam prije 26 godina sa istoga mjesta izrazio Svoje očekivanje, da će državopravna nagoda,

utanačena medju Mojom kraljevinom Ugarskom i Mojim kraljevinama Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, unapredjivati duševnu i materijalnu dobrobit Mojih kraljevina Hrvatske i Slavonije. Shvaćajući razborito realne odnošaje stavio se je politički organizovani narod na taj temelj, a nisu, kako Sam to očekivao, izostali ni uspjesi. Javna uprava, pravosudje i nastava preustrojene su hvale sredstvom, što ih nagodbeni zakon daje, načinom odgovarajućim potrebam, a u svih se ovih područjih očituje življa djelatnost, promičući dobrobit zemlje. Nagodbeni zakon, osnivajući se o načelu državne zajednice svih zemalja svete ugarske krune, daje, kako je to izkustvo dokazalo, široko polje zaštićivanju i promicanju narodnih interesa Mojih kraljevina Hrvatske i Slavonije, a čim ćete više poštivati tu zajednicu, to ćete više promicati i vlastite interese. Njegujuć vjerno tu zajednicu, kako ste Mi se netom zavjerili, po svom govorniku, nastojat ćete najprobitačnije o uspjevanju i veličini koli vlastite toli i ukupne domovine.«

Na pozdrav grada Zagreba odgovorilo je Njeg. Veličanstvo: »Iznenadilo me je doista, koliko li je taj grad napredovao iza Mojega posliednjega posjeta. Od srdca želim, da zemaljski glavni grad, povjeren Vašoj brizi, stvorite jednim od najljepše cvatućih emporija, te u tom svojem domoljubnom djelovanju svedj možete računati na Moju zaštitu i moju pomoć.«

Drugi dan Svoga previšnjega boravka u Zagrebu, blagoizvoljelo je Njeg. Veličanstvo položiti zaglavni kamen u sgradu hrvatskoga zemaljskoga kazališta, te u novo sagradjenu gimnazijalnu sgradu. U novoj kazalištnoj sgradi pozdravio je Njeg. Veličanstvo ban, na što je kralj blagoizvolio odgovoriti: »Velikim zadovoljstvom vidim, da se je požrtvovnimi prinosi žiteljstva i poticanjem zakonodavstva i Moje vlade stvorio nov i toli liepo savršeni dom domoljubnoj umjetnosti. Stoga i radostno polažem zaglavni kamen u ovu sgradu, te iskreno želim, da bi kulturni ovaj zavod svedjer cvao i napredovao. Proglašujući tim hrvatsko zemaljsko kazalište otvorenim, izričem Vam najsrdačniju hvalu na poklonstvu, izraženu mi po Mojemu banu.«

Na banovu molbu u novoj gimnazijalnoj sgradi, da blagoizvoli položiti zaglavni kamen, Njegovo je Veličanstvo odgovorilo: »Radujem se, da je Moja vlada zajedno sa vjernim Mi glavnim gradom srednjim školam otvorila tako krasan i shodan

dom. Kao novo razsadište znanja ovaj će dom u velike doprinositi napredovanju kulture u zemlji. Rado se stoga odazivljem Vašoj molbi, polažem posliednji kamen u krasnu tu sgradu te iskreno želim, neka bi Previšnji obilno blagoslovio ovaj dom prosvjete na dobrobit zemlje i svedj Meni i Mojoj kući vjernoga i odanoga hrvatskoga naroda.«

Na svojem polazku iz Zagreba blagoizvolilo je Njeg. Veličanstvo upraviti banu sliedeći najviši ručni list: »Za Mojega boravka u glavnom gradu Mojih milih kraljevina Hrvatske i Slavonije zamjetio Sam svedj i svagdje toli mnogobrojne dokaze vjerne odanosti i ljubavi, da Mi kod razstanka srdce traži, da izrazim Svoju najtopliju zahvalnost glavnom gradu zemlje, kao i u obće Mojemu vjernomu hrvatskomu narodu za lojalne izjave i činom dokazano vjerno držanje, koje nije poremetio ni desivši se kažnjivi dogodjaj, te ih uvjeravam, da ću se vazda radostno sjećati dana, probavljenih u njihovoj sredini.«

Tako su kulturni život naroda ogrijale zrake previšnje kraljevske milosti, a narod je bio zahvalan i svomu banu, na čiju je molbu premilostivi kralj blagoizvolio posjetiti glavni grad, te tom prigodom i odrediti, da se hrvatskomu zemaljskomu kazalištu daje iz prev. privatnih sredstava znatna godišnja podpora.

Za vrieme, dok je Njeg. Veličanstvo boravilo u Zagrebu, sbile su se nekoje nemile epizode, zamašnijega političkoga značaja, o kojima se je i u saboru, koji se je sastao koncem listopada, povela rieč, te se banu tako pružila prilika, da razjasni prema tomu svoje stanovište. Jedan dio sveučilištne mladeži spalio je na Jelačićevu trgu pred spomenikom blagopokojnoga bana magjarsku zastavu; druga nemila sgoda sbila se je pred srbskom pravoslavnom crkvom, gdje je svjetina, sgrnuvši se u velikom broju, navalila na crkvu, s namjerom, da skine s nje srbsku narodno-crkvenu zastavu. Prema svrsi ovoga djela mogu se spomenuti samo načelne izjave, što ih je ban dao o tim sgodama, kao i o nekim drugim momentima, koji su u odnosnim interpelacijama, upravljenim banu, spomenuti. Zastupnik Barčić pitao je bana, kako opravdava, da prigodom svečanosti strogo autonomne nije hrvatski ban već ministar predsjednik ugarski iza medja ove kraljevine sjedio uz bok Njeg. Veličanstva, pratio Ga i uveo u glavni grad; u obće kako opravdava njegovu ingerenciju? Kako opravdava, da se je na zajedničkih uredih na

teritoriju ove kraljevine, a naročito na slavoluku grada Zagreba službeno vijala magjarska zastava?

Iz govora zastupnika Barčića, vriedno je spomenuti, pošto se je i ban na to osvrnuo, da je Barčić, duboko požalivši dogodjaj pred pravoslavnom crkvom, spjevao pravu hymnu slogi hrvatskoga i srbskoga naroda. Barčić je rekao: »inzult, koji je nanesen jednom dielu našega naroda, inzult na srbsku zastavu, morao je, pošto su Hrvati i Srbi jedan narod, dosljedno uvriediti svakoga Hrvata kao i Srbina. Razmiricu, koja obstoji izmedju Hrvata i Srba, imamo mi da zahvalimo našim vriednim protivnicima, onima, koji bi želili, da nas našim razmiricama pod svoj jaram skuče. A što mi dotle radimo? Mi s veseljem, dapače s fanatizmom hoćemo da podignemo izmedju nas pregradu mržnje, pregradu razdora. Ja bi želio, da u svakoj hrvatskoj kući bude izvješena zastava hrvatska i srbska, pa isto tako u svakoj srbskoj kući oba ta barjaka. Želio bih, da Hrvate i Srbe vodi jedna misao, naime da smo si braća, da imamo jednu otačbinu, jednog neprijatelja, jednu budućnost.«

Ban je, odgovarajući Barčiću na njegovu interpelaciju, ponajprije izjavio, »da mu je vrlo milo, što se podpuno slaže sa vrlo toplimi riečmi, gdje je govorio o odnošaju izmedju naroda hrvatskoga i srbskoga. Baš mu hvala na tom, da on sa svoga stanovišta iztiče ono za ideal, što ja odavno ne samo propovjedam nego i gledam da izvadjam, naime da ti odnošaji budu što bolji. S toga se pridružujem gosp. interpelantu, da ima biti zadaća i osbiljna težnja svih nas, koji se držimo dobrimi patrioti, da se takav razdor izmedju jednog i drugog naroda što više zaprieči.«

Glede glavnoga diela Barčićeve interpelacije, koji se je odnosio na zajedničkoga ministra predsjednika, izjavi ban: »Moram sjetiti gosp. zastupnika, da ministar predsjednik nije samo magjarski, nego da je on zajednički ministar predsjednik za cieli teritorij državni i da je on baš uslied toga zastupnik cielokupne ugarske krune. Ova se pako jedna jedinstvena kruna proteže na cieli teritorij države krune sv. Stjepana, jer se i taj naziv kod nas upotrebljuje — a ta kruna mora imati svoga zastupnika, taj pako zastupnik jest upravo ministar predsjednik. On zastupa jedinstvo krune, pa zato, gdje se god kruna iztiče u javnosti, uvjek je odgovoran ministar predsjednik za svaki njezin

korak kao zastupnik te cjelokupne krune. Zato je i ministar predsjednik došao sa Njeg. Veličanstvom i na teritorij kraljevine Hrvatske i Slavonije. No gosp. se zastupnik vara, kada misli, da je Njeg. Veličanstvo došlo samo u pratnji gosp. ministra predsjednika, nego sam od granice zemlje i ja pratio Njeg. Veličanstvo, pa sam dakle, u koliko se tiče našega teritorija u toj cjelokupnoj državi, bio uz bok Njeg. Veličanstvu — dakako uz gosp. ministra predsjednika. Uslied toga nije po mojemu mnienju Hrvatskoj nikakova uvrieda nanešena, jer je kruna sv. Stjepana kruna svih, dakle i Hrvata, a zastupnik te krune ministar predsjednik, i naš je ministar predsjednik. Ako dakle ministar predsjednik, zastupajući krunu sv. Stjepana, dolazi u ove zemlje, to ga mi moramo ne samo poštivati, nego dapače valja da svaku povriedu, koja bi mu se ovdje kao takovom naniela, smatramo i našom povriedom.« (Na desnici: tako je!)

Glede izvjesivanja magjarskih zastava izjavi ban, »da je tako bivalo od god. 1868. nebrojeno puta, pak ljudi to gledaju kao sasma običnu stvar, a ima ih mnogo, koji te zastave rado gledaju, jer to odgovara posvema odnošaju, u kojem stoji Hrvatska i Slavonija naprama Ugarskoj. Bilo je više svečanih prilika u Zagrebu i to u doba, kada većina gradskoga zastupstva nije kao što danas odgovarala mišljenju većine sabora, nego je bila protivnoga mišljenja, pa je samo gradsko zastupstvo izvjesilo magjarsku zastavu. Nešto dakle, što se je već sto puta dogodilo, nemože se nikomu činiti nekakovom osobitom i nečuvenom provokacijom.« Već prije toga, kada je u Zagreb ulazio novo imenovani nadbiskup, bile su na nekojim sgradama, u kojima su smješteni zajednički uredi, izvješene magjarske zastave a takova zastava vijala se i na banskim dvorima. Na odnosnu interpelaciju u saboru, odgovorio je ban, »da su magjarske zastave izvješene za to, jer su to zajednički uredi, kojima nije zabranjeno, da izvjese jednu ili drugu zastavu, kao što im nije naloženo u § 62. nagode, kakovu da imadu izvjesiti. Pošto pako držim, da to odgovara upravo duhu nagode, da se izvjesi i jedna i druga zastava, nisam imao razloga učiniti odredbu, da se te zastave odstrane.« Glede zastave, koja se je vijala na banskim dvorima, izjavi ban, da i zajednički ministar predsjednik kod svake sgodne prilike izvješuje na svojoj sgradi hrvatsku zastavu. »Za to, jer je tamo uvjek visjela hrvatska zastava, iz-

vjesio sam ja magjarsku. (Glasovi na lievici: »Ondje su zastupani zajednički poslovi.«) I ja zastupam u mnogim granama zajedničku upravu. Ja hoću, da dadem i vanjski znak tomu, da s Ugarskom živimo u jednoj državnoj zajednici i to strogo po nagodi.«

Glede povriede, nanesene srbskoj narodno-crkvenoj zastavi na parohijalnom domu i pravoslavnoj crkvi, izjavi ban, na odnosnu interpelaciju zastupnika Gjurkovića, da može samo ponoviti, što je već u saboru prije kazao, »da izvješivanje te zastave u Hrvatskoj i Slavoniji drži sasvim opravdanim, pa ju je uvjek uzeo u zaštitu, ako je gdje bila pogrdjena. Ujedno naviesti, da će izdati obćenitu naredbu, koja će se uvrstiti u Sbornik zakona i naredaba, da i oblasti i svatko zna, na čemu je s tom zastavom.« Poslie ove banove izjave, izjavi interpelant Gjuro Gjurković, »da ju prima s osobitom zahvalnošću na znanje, te smatra, da je od danas obstanak i to zakoniti obstanak srbske narodno-crkvene zastave osiguran, i diskusija o zakonitosti te zastave zaključena.«

Ban je ovo pitanje o zakonitosti ugarske zastave na teritoriju kraljevine Hrvatske i Slavonije smatrao tako važnim, da se je na nj povratio u razpravi o proračunu za godinu 1896. Ova je banova izjava pače i najobširnija te razjašnjuje njegovo i vladino stanovište. Radi važnosti stvari donosimo ju gotovo u cielosti. Ban izjavi: »Oni, koji su stvorili nagodu, nisu nikada mogli dvojiti o opravdanosti magjarske zastave — nikada ni najmanje. Zato, kada je ostvarena nagoda, a i prije nje, mnogi su ju ljudi izvješavali. Ona se je i službeno izvješavala, pa to nije nitko gledao kao kakovo čudo nego je to držao posve logičnom i naravnom posljedicom nastavših novih odnošaja i sporazuma izmedju oba naroda na temelju stvorenog nagodbenog zakona. Jedno vrieme bavile su se i regnikolarne deputacije tim pitanjem, godine 1886. i 1887. no onda se radilo o tome, da li se magjarska zastava ima ili neima izvješavati na zajedničkim uredima. Vlada nije nikada dvojila o tom, da je onako, kako su se izvješavale, bilo zakonito. Sada se je zametnulo načelno sasvim drugo pitanje, pitanje, da li je izvješivanje magjarske zastave u obće zakonito opravdano u zemlji svagdje a ne samo na zajedničkim uredima. Kako rekoh, o tom pitanju nije nikada nitko dvojio, a najmanje vlada, te nije pače izmedju

vlada bilo u tom pogledu nikada ni dopisivanja. Ako se ovako postavi pitanje o njezinoj zakonitoj opravdanosti, onda moramo mi sasvim glasno i jasno izjaviti, da se zna, da je magjarska zastava opravdana i da ima zakonitu podlogu svoga obstanka.« Ban ovdje razjasni, kako je postao nagodbeni zakon, koji izriče, da dogadjajima od godine 1848. nije bio ni pravno ni faktično prekinut odnošaj izmedju Hrvatske i Slavonije i Ugarske. »Ovo je važno i od neizmjernog zamašaja za ustavni život u ovim zemljama, jer samo na temelju ovog pravnog neprekinuća mogao se osigurati ne samo za tadanja nego za sva budućа vremena ustavni život u ovim kraljevinama.« Po tom se ban pozva na zakonski članak XXI. od godine 1848., koji radi o toj magjarskoj državnoj zastavi te reče: »To je jedan od onih zakona, koji spadaju medju one, koji uslied pravnog kontinuiteta, iztaknutog u početku nagodbenog zakona, imadu podpunu pravnu valjanost. On imade pravnu valjanost ne samo s formalnog gledišta, jer je stvoren na zakonito sazvanom saboru, sankcijoniran po krunisanom kralju i stvoren sudjelovanjem svih pozvanih faktora, a mogu se čak i na to pozvati, da je u klauzuli sankcioniranja izrično rečeno, da je sankcijoniran za banovanja bana baruna Josipa Jelačića.« Tu ban razjasni, kako je tim zakonskim člankom izrečena zakonita opravdanost magjarske zastave na čitavom teritoriju državne zajednice zemalja krune sv. Stjepana. »Ni nagodbeni zakon, nastavi ban, nigdje ni najmanje neizključuje porabu magjarske zastave a da se je prigodom sklapanja nagode htjelo što nova konstruirati, sjegurno bi bilo došlo u nagodu. Drugi je razlog, da opredieliti porabu državne zastave nespada nipošto u krug nagodbenoga zakona, nego u krug kompetencije zajedničkoga zakona. On ima opredieliti uporabu emblema države, koja je i po nagodbenom zakonu naprama vani jedna. Ovo je bilo opredieljeno po zajedničkom saboru, dakle na novo ju opredieljivati nije bilo od nikakove potrebe i zato se o njoj ništa negovori.« Razjasnivši ovako ban taj predmet predje na § 61. nagode, da pokaže, zašto se je u nagodi izrično ustanovilo, da se unutar granica kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imadu upotrebljavati sjedinjene boje i grb istih kraljevina sa krunom sv. Stjepana. Ban reče: »Taj tako zvani zajednički grb nije do onoga vremena zakonito nigdje ekzistirao; on se je konstruirao prema promienjenim

okolnostima i zato se je morala o tom grbu izrično kakova odredba učiniti. A i o zastavi za Hrvatsku i Slavoniju se je takodjer nešto moralo uvrstiti; jer zvanično, zakonito, ta zastava nije prije obstojala. Do godine 1848. služila se je Hrvatska zastavom crveno-bielom a Slavonija modro-bielom i to ne samo privatno, nego i zvanično. A što je § 61. odredio? On je spojio te dvije zastave u jednu. Zato je mogla i morala doći u zakon odredba glede zastave kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, dakle sjedinjene boje tih zemalja i kraljevina. Onda se je ta zastava konstruirala i za to se je ta odredba morala uvrstiti u nagodu. Buduć da je to ratio legis, s toga to nije u oprjeci s tim, što glede zastave na zajedničkih uredih neima odredbe, jer se nova državna zastava nije stvorila. Zato ja mislim, kad se vlada stavila na to stanovište, da je u tom valjan zakon od godine 1848., da se ona ni najmanje nije udaljila od onoga, što s druge strane nagodbeni zakon propisuje, dapače ona ne radi ništa drugo, nego da onaj stari neprekinuti život spaja s modernim današnjim našim životom. I ne samo kako rekoh da je to po mojemu mnienju, nego je i pravno ta stvar tako rekući neporeciva; jer ono dokazivanje, koje sam sada iznio pred visoku kuću, obstoji strogo na temelju načela pravnih i državopravnih.«

Ban je iztaknuo još i treći momenat, naime politički, koji govori u prilog ovomu zakonitomu shvaćanju vlade, kazavši, kako nam ima svima biti stalo do toga, da ostanemo, ako ne ćemo da kažemo u bratinskim, jer je bolje, da ostanemo mirni i hladni, — a ono bar u dobrim odnošajima sa susjednim narodom, s kojim je ovaj narod mnogo živio i imao mnoge nevolje skupa da prepati.« Na koncu je upozorio na promjene, kojima je nagodom modificiran odnosni zakonski članak o državnoj magjarskoj zastavi iz godine 1848. Ban kaza: »S formalne strane promienjena je odnosna alineja, jer se svuda, gdje se teritorij kraljevine Hrvatske i Slavonije nazivlje »partes ad nexae« ima prema nagodbi zvati »regna socia«. Nadalje je promiena u tome, što je u § 22. zakonskoga članka od g. 1848. permisivno riešeno, da se smije u Hrvatskoj i Slavoniji izvjesivati takodjer zastava ovih zemalja. Ta se je odredba promienila, jer je u nagodi rečeno pozitivno i imperativno, da se ima rabiti u ovih kraljevinah. Ban završi ovaj dio svoga govora:

»Na temelju toga jasno je, da je u Hrvatskoj i Slavoniji zakonito opravdano izvjesivanje magjarske zastave ne samo na zajedničkih uredih nego u obće. To, da se na zajedničkih uredih izvjesiva magjarska zastava, to, gospodo, nije nikakva koncesija, to je absolutno naravno no nemože biti ni o tom dvojbe, da je magjarska zastava u obće ovdje zakonita. Pa zato, jer je opravdana i zakonita u obće, imadu je oblasti štititi u svakom pogledu.«

Ovoj sjeditbi pod konac godine 1895. prisustvovao je jošte, premda već boležljiv, prvak stranke prava Ante Starčević. No već koji mjesec iza toga umro je a istom u studenom godine 1896. mogao je saborski predsjednik kući objaviti njegovu smrt. Ante Starčević stajao je blizu četiri decenija u prvim redovima javnih boraca, a vršio je kroz čitavo to vrieme na jedan, kasnije i znatan dio naroda takav neograničeni duševni upliv, da mu nije bio ravan nijedan drugi upliv, izuzamši možda onaj biskupa Strossmayera u kulturnom području. Tko ovo drži na umu, nemože onako malovažiti Starčevića, kako su to činili njegovi neki protivnici za njegova života, nego je sbilja istina, da bi se imala posvetiti studija izučavanju njegova karaktera, kao i njegove originalne naravi pa i svih onih ideja i nazora, što ih je kroz svoje spise i govore širio u narodu, jer bi se samo ovako moglo ustanoviti, koja su svojstva njegova duha i značaja najviše djelovala u javnom narodnom životu. Prvih dvadeset godina vršio je na veliku narodnu masu vrlo ograničen, gotovo neznatan upliv; onda je još mogla važiti Miškatovićeva rieč, da bi sve njegove pristaše mogao na ledjima prenieti preko Sljemena. Ovaj upliv u tim krugovima počima rasti onim časom, kada je stara narodna stranka, napustivši opozicijonalno stanovište, postala vladajućim ustavnim faktorom, i kada se je Makanec povukao sa političkoga polja. Sada su Starčević i njegovi prijatelji imali otvoren put, da osvoje veliko množtvo. Oni su ga osvojili šireći u njemu misao i težnju za državnom nezavisnošću i slobodom Hrvatske i napadajuć na svoje protivnike bezobzirnošću, koja je bila čisti, nepokvareni plod Starčevićevih spisa i njegova načina pisanja. Tu su se velikoga množtva počeli hvatati Starčevićevi nazori o slavosrbskoj pasmini, koja je u materinoj utrobi pokvarena, o Srbima, tom izumu Austrijanštine, o podpunoj bezvriednosti čitave narodne kulture, što

je nekom zanesenom mladom čovjeku iztisnulo želju: »da bi valjalo spaliti sve te hrvatske knjige osim Starčevićevih »Magjarolaca« i Folnegovićevih »Zanovetanja«; o potrebi napokon, da se reformira čitavo hrvatsko političko i kulturno družtvo, koje je do kosti pokvareno. Muževi ove škole, koja je za svoj politički program postavila težnju za suverenitetom hrvatske države i naroda te žigosala svaku drugu politiku kao izdajničku, ti muževi, uhvativši jak korjen u masi, došli su napokon u sabor u velikom broju i uzeli bučno zahtjevati, da se sluša i njihov glas, jer da oni faktično zastupaju narod. Ovako je Ante Starčević poslie velikoga pregaranja u borbi napokon doživio, da je sbilja imao jaku stranku, i da su njegovi nazori, no bez njegove kritične pameti, bez njegove osbiljnosti i skeptičnosti, prodrli u veliku masu; doživio je, da se je sada sbilja mogao nazvati prvakom jedne snažne političke struje u narodu. Njegovi su prijatelji i sbilja sliedili njegovu nauku, a znamo, kako je napokon svršila ta njihova kratkotrajna slava. No bilo je još drugih zanimivih momenata u razvitku njegove stranke do današnjega dana. Još za njegova života prošla je stranka mnogu metamorfozu, te napustila mnoge od njegovih duševnih i političkih nazora, pa se još ljudi danas samo kao kroz maglu sjećaju onoga, što se je u Starčevićevim spisima propovjedalo i agitacijom u narodu širilo. Njegovi nazori o narodnoj kulturi i književnosti nisu se naravno mogli uzdržati, pa je Starčević napokon ostao u tom pogledu osamljen u kolu svojih prijatelja; oni su se s tom kulturom sljubili, te uzeli poštivati tolike uredbe makar su ih stvorili Slavosrbi. Pače se je i to dogodilo, da se je poštivanje prenielo od tih uredaba na njihove začetnike, koje je Stari smatrao inkarniranom izdajom i opačinom. Ovo je moralo uzdrmati njegov prijašnji neograničeni upliv na duhove tih pristaša, a dogodilo se još i više toga, u čemu se je od prijašnjih nazora odstupilo i što je napokon dovelo do razkola u stranci. I politički program, naime onaj politički program, što ga je Starčevićev drug Kvaternik razvio na saboru god. 1861. nije se uzdržao u svojem prvobitnom smislu, jer se je život pokazao jačim od Starčevićeve doktrine. Državna neodvisnost i samostalnost u okviru monarkije, dakle u družtvu i sporazumu s ostalim njezinim narodima, taj modificirani program stranke, koji je i on podpisao, bio je nešto drugo nego prvobitni pro-

gram, pa se je i ovdje moralo priznati, da Starčevićevi pristaše odstupaju od njegovih starih nazora. Njegovo stanovište glede Slavena i Srba, koje se je prvobitno smatralo obilježjem pravoga Starčevićanizma, nije se takodjer moglo uzdržati, pa su njegovi prijatelji, slaveći kasnije ditirambskim načinom Ruse, postali neka vrst panslavista. Srbe se još nekako hoće ignorirati, ali se već kod mnogih opaža preokret u nazorima, koji kanda navješta neku buduću evoluciju u mišljenju stranke.

Kao najveću zaslugu priznaju Anti Starčeviću njegovi jednomišljenici, da je u svojim spisima iztaknuo i svojim javnim djelovanjem propagirao hrvatsku državnu i narodnu misao, te se njegovim učenikom ili članom stranke prava smatra još i danas samo onaj, koji izpovieda ovo njegovo načelo. Podpuna je istina, da je Starčević ovu misao u novijem životu naroda prvi iztaknuo i najodlučnije zastupao, pa se pristajanje uz nju ima smatrati glavnim obilježjem pravoga Starčevićanca. Svatko će jamačno izkazati čast ovoj patriotičnoj hrvatskoj sviesti Ante Starčevića, no nije svatko dužan, da prihvati sve njegove nazore o narodnoj prošlosti, da vjeruje u svu onu hvalu, kojom je Starčevič obasuo prošle viekove i prijašnje narodne naraštaje.

Istina je, da Starčević nije mogao spriečiti, da se njegova stranka pomalo drobi i ciepa, da prelazi iz jedne krize u drugu te da napokon i njegov samrtni krevet okruže bučni prizori razdora, koji još i danas traje. Našlo se pače i takovih njegovih pristaša, koji su ga, dok je još bio živ, napadali, a poslie smrti nisu štedili ni njegov spomen. Ovdje počima dužnost svih objektivnih ljudih, koji poštuju značaj u javnom životu, da mu mjere pravednom mjerom. Nije Ante Starčević bio nikakav veliki državnik, jer veliki državnici djeluju i izvadjaju svoje osnove u vremenu, u kojem živu, a on nije faktično oživotvorio nijedne od svojih glavnih političkih ideja. Od njegovih doktrina, ideja i nazora, kako ih je u svojim spisima i govorima razvio, nije se u njegovim pristašama uzdržao van samo manji dio i to u takovoj modifikaciji, da će se s vremenom zaboraviti sam njihov začetnik, a ovo će biti krivnja onih njegovih pristaša, koji sami nečuvaju njegov spomen. Bio je muž uman, značajan i pošten, ljubio je svoj narod živim žarom nesebičnoga patriote, želio je i u svojoj duši težio, da mu izvojuje neodvisan položaj, pa je

ovoj težnji posvetio sav svoj javni i publicistički rad. U njega se je mogao svatko ugledati, kako voli stradati i živiti najoskudnije, kako voli pregarati, samo da izbjegne svakoj kušnji i da do kraja ostane pošten i značajan čovjek. Možda bi ovo bila ona njegova najglavnija moralna vrlina, koja se može preporučiti mladeži za izgled, a ovo je svakako ono svojstvo, koje i političkoga protivnika sili, da poštuje njegov spomen. U tome je Starčeviću bio ravan Mihovio Pavlinović. Što se tiče konačnoga rezultata njegova publicističkoga i političkoga rada, mora se priznati, da je Starčević stvorio i iza svoje smrti ostavio jednu političku stranku, koja počiva na njegovoj glavnoj ideji i koja u narodu ima faktično korjena. Neima sumnje, da će i ova ideja i ova stranka u narodu dugo živiti no s napredkom kulture i političke zrelosti naroda kao što i obzirom na njegove uzakonjene i stalne državopravne odnošaje neće joj valjda drugo preostati, nego da se još koji put metamorfozira i postane onakova opozicija u narodu, kakovu podnose njegove javne uredbe. Uz prkos tomu nesmije ona nikad zaboraviti svoga začetnika, čiji joj lik ima lebditi pred očima kao onaj muža, koji je svoje najbolje duševne sile želio posvetiti boljku svoga naroda. To će Anti Starčeviću priznati i hrvatska povjest, te ga uvrstiti u red svojih značajnih i zaslužnih rodoljuba. Ova će mu slava ostati uz prkos svemu onomu, što mu se je za života moralo i što će mu se poslie smrti još morati prigovoriti.

Kada je Starčević umro, vladali su već u saboru takovi mirni odnošaji, da su i njegovi politički protivnici mogli pravedno ocieniti njegove vrline, a suditi blago o njegovim manama. Predsjednik sabora držao mu je posmrtan govor, u kojem je rekao i ove rieči: »Pokojnik je bio čovjek riedkih sposobnostih i kroz drugi niz godina važan činbenik u našem javnom političkom životu, a svoje zastupničke dužnosti vršio je svedjer sdušno i savjestno. Kao predstavnik idealne politike znao je u svojih govorih najoštrije misli proti svemu, što postoji, ipak tako udesiti i srediti, da se nije nikad ogriešio o parlamentarnu pristojnost ni o ustanove saborskoga poslovnika. U razmirici, koju je izmedju jednorodne braće Hrvata i Srba pokrenuo, doživio je ipak blagodatan plod taj, da je ojačala sviest i Hrvata i Srba, te da danas jedni i drugi jednako vide i nalaze u medjusobnoj slozi svoju budućnost i procvat jedne im majke do-

movine.« Predsjednik srbske narodnosti i pouzdanik saborske većine na predsjedničkoj stolici, koji je umio ovako tople rieči posvetiti spomenu Ante Starčevića, zasvjedočio je objektivnost, u koju bi se imale u političkim borbama ugledati sve stranke.

U posliednjoj sjeditbi saborske periode od g. 1892.—1897. podnesla je vlada osnovu od epohalne važnosti za zemlju; ta je osnova zasvjedočavala najosbiljniju namjeru bana i vlade, da se unapriedi gospodarstveno stanje i to takovom sustavnom i promišljenom akcijom, kakovu izvode najkulturnije europske zemlje. Bila je to »osnova zakona o promicanju gospodarstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Obrazloženje, kojim je vlada popratila osnovu, razjašnjuje pojedine njezine ustanove, ono sadrži čitavi vladin gospodarski program za dugi niz godina, koji se od toga vremena neumorno izvadja, te je već dosele urodio mnogim blagotvornim posljedicama za gospodarski život naroda. Unapredjivanju gospodarstva udara se najprije temelj u zemaljskoj zakladi, koja se sastoji od posebne temeljne glavnice, od zemaljskoga vlastelinstva Božjakovine te od prometne i investicijonalne glavnice. Doduše je i dosele, kaže se u obrazloženju, postojala takova zaklada za promicanje gospodarskih svrha, no bila je tako malena, da nije mogla služiti sustavnom podlogom za oveći sustavni rad zemaljske vlade oko unapredjenja gospodarstva. Ovim zakonom stvorila se je sada velika organizovana zaklada, koja ima vladi omogućiti, da ostvari gospodarske svoje namisli, te da udovolji svojim dužnostima naprama gospodarstvu zemlje. Ta zaklada sastoji od svote od 500.000 for., koja je odlučena od razpoložive gotovine blagajničkih ostataka, nastalih pretežnim dielom iz suvišaka zemaljsko-razteretnoga nameta, koji su zemlji pripali uslied uredjenja toga pitanja. Uz ovu svotu od pol milijuna forinta imade u buduće u temeljnu glavnicu gospodarske zaklade teći i polovica globa, koje su dosele tekle u zakladu »za promicanje gospodarskih svrha u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji«, utemeljenu zakonom od 25. rujna 1881. Glede vlastelinstva Božjakovina iztiče se, da je ono za kulturne gospodarske svrhe nabavljeno za svotu od 852.956 for., to vlastelinstvo obseže do 2800 ralih, imade oko 25 ralih izvrstnog vinogradskog tla, 1500 ralih sjenokoša, uz liepi vlastelinski grad, velik broj gospodarskih sgrada, te gospodarsku tvornicu žeste, od koje se godimice

plaća 50.000 for. poreza. Na tom vlastelinstvu imadu se privest životu uz uzorno gospodarstvo takove institucije, koje su kadri podupprieti i podignuti gospodarstvo zemlje, a naročito vinogradarstvo i voćarstvo, marvo i konjogojstvo, te livadarstvo Vlada kani na tom vlastelinstvu urediti, odnosno uvesti: »pomoložki institut s praktičnim tečajem o uporabi voća; uzorne vinograde ter u savezu s njima vincilirsku praktičnu školu pivničarske tečajeve, te eksport stolnoga groždja; tečajeve za naobrazbu valjane gospodarske služinčadi; pastuharnu i ždriebaonu; pepinieru plemenite stoke i krmadi sa tečaji sirarskim i mljekarskimi; pokusnu postaju za ribarstvo; livadarske tečajeve.« Svi ovi kulturni tečajevi za promicanje gospodarstva ustrojeni su prema ovoj osnovi te pitomci, izlazeći iz tih tečajeva koje vlada radi usavršenja u stručnjoj naobrazbi šalje i u stran sviet, djeluju već danas po čitavoj zemlji, stvarajući čvrst temel kulturnomu gospodarstvu naroda. U obrazloženju izjavila je vlada nadu, da će vlastelinstvo Božjakovina već za koju godinu nositi uloženoj glavnici posve primjereni novčani prihod, a tim čistim prihodom uzdržavat će se šumarska akademija, koja se ima prisloniti uz filozofički fakultet sveučilišta Franje Josipa Ustrojenjem te šumarske akademije, kaže se, dobit će zemlja opet jedan visoki učevni zavod, koji će jasno moći dokumentirati cielomu izobraženomu svietu, kako kraljevine Hrvatska i Slavonija na polju više prosvjete napreduju.« Kako je poznato, ustrojena je ta šumarska akademija već prije dvie godine a uzdržava se iz čistoga prihoda toga vlastelinstva Konačno se prometna i investicijonalna glavnica te zemaljske gospodarstvene zaklade sastoji od svekolike gospodarske zaklade za promicanje gospodarskih svrha, koja je u to vrieme iznosila 312.000 for., a popunjena je iz razpoložive gotovine blagajničkih ostataka do svote od 350.000 for.; napokon teče u tu glavnicu sav razpoloživi čisti prihod vlastelinstva Božjakovina u koliko nebi bio potrošen u druge zakonom ustanovljene svrhe. Glede ove prometne i investicijonalne glavnice kaže se u vladinom obrazloženju, da će se njezinom pomoću ustrojit veliki ložnjak s ciepljenom američkom lozom. U to će se ime predujmiti potrebita svota a utržak loze teći će natrag u glavnicu. Kako je poznato, ustrojen je takav veliki loznjak u Borongaju kraj Zagreba. Nadalje će se iz te zaklade uzajmljivat

narodu novci za provadjanje ovećih melioracija, za komasaciju zemljišta i druge slične slučajeve a ućerani od stranaka prinos teče natrag u glavnicu. Isto tako davati će se iz te glavnice predujmovi zemaljskoj pivnici, vlastelinstvu Božjakovina i siromašnijim vinogradarima za škropljenje s modrom galicom. Tako će ta glavnica blagotvorno djelovati na razvitak gospodarstva. Tim se zakonom konačno ustanovljuje, da će se u vinorodnim županijama varaždinskoj i sriemskoj te u hrvatskom primorju ustrojiti vinogradarske i voćarske škole sa praktičnim tečajevima o uporabi voća, gojitbi povrtelja, svilogojstva i pčelarstva a za kršnu županiju ličko-krbavsku i sjeverni dio županije modruško-riečke uzorno gospodarstvo za uzgoj stoke sa praktičnim sirarskim i mljekarskim tečajem.

Ovu gospodarsku osnovu, koju su sabor i zemlja primili s velikim zadovoljstvom, zastupao je u saboru dr. Ivo Mallin, banski savjetnik, koji danas stoji na čelu gospodarskomu odsjeku zemaljske vlade, te koji banove intencije na tom polju provadja toli neumorno, s tolikom strukovnom vještinom i faktičnim uspjehom, da ta riedka radena i umna sila zemlje doista zaslužuje svako priznanje naroda.

Banski savjetnik dr. Mallin iztaknuo je u svojem govoru dotadašnji rad vladin, izvršen na polju agrarnoga zakonodavstva i uprave, te spomenuo već prije po saboru prihvaćena tri velika sustavna zakona agrarne naravi, koji imadu da udare pozitivni temelj modernomu životu našega naroda. Ti. su zakoni o komasaciji zemljišta, o zadrugah, o uredjenju zemljištnih zajednica. Najvažniji izmedju ovih zakona bio je zakon o uredjenju zemljištnih zajednica, kojemu je zemaljska vlada poslie izradila na temelju najpomnijih študija te uz najnaporniji duševni rad i provedbenu naredbu. Govornik reče, da neće pogriešiti, ako kaže, da se tomu zakonu ima pripisati upravo epohalna vriednost po ekonomički život našega naroda, jer je taj zakon zvan da narodu našem trajno uzčuva ono, što on od starine nazivlje obćinom, rimski ager publicus. Tim je zakonom institucija tih zemljištnih zajednica postavljena na čvrstu, jaku i zdravu zakonsku podlogu, a svrha joj je da uzdrži te obćine i najdaljemu našemu potomstvu. Kao korolar ovoga zakona, reče govornik, imati će svakako doći još jedan novi zakon, koji će kompletirati postojeći zakon o zajednicah, zakon o organizaciji individualnog

seljačkog posjeda. Taj će zakon imati individualna dobra sačuvati. A kad bude taj zakon donešen, biti će sveta briga svih sudjelujućih faktora, da se našemu narodu osigura, kao što će mu se i osigurati njegovo individualno dobro, ili kako se kod nas veli, njegova djedina, koju je sto i sto puta svojom krvlju pognojio, kroz vjekove svojom hrabrom desnicom obranio. O osnovi o promicanju gospodarstva reče, kako ona ima da bude zaključni kamen u sgradi naše agrarne uprave. Njezina je zadaća, da sve praznine, koje su dosele postojale u organizmu naše agrarne uprave izpuni a sve nedostatke ukloni, tako, da će nakon ove zakonske osnove naš upravni agrarni organizam predstavljati jednu organsku cjelinu i suvisli sustav, koji će odgovarati i potrebama naroda i zahtjevima današnjega vieka. Uslied ove zakonske osnove polučit će se troje: 1. da će uslied nje nastati znatan napredak našega gospodarstva; 2. da će mnogo novca, koji bi iz zemlje otišao, ostati u zemlji i 3. da će u zemlju mnogo novca unići, koji inače nebi unišao.«

Svi ovi agrarni zakoni djeluju sada već blizu pet godina, a pokazao se je dosele vrlo znatan uspjeh. Poznato je, kako su prije nekoliko godina mnogobrojni članovi sabora, a izmedju tih i više članova saborske manjine, posjetili zemaljsko vlastelinstvo Božjakovinu, te su kod raznih zavoda, ustrojenih na tom vlastelinstvu, konstatovali sa zadovoljstvom uspjeh, koji je nadmašio svako očekivanje. Na ovom temelju izvadja ban svoj gospodarski program, kojim će se unaprediti dobrobit našega toli težko izkušanoga a toli darovitoga naroda.

Ova plodovima zakonarskoga rada zaista bogata petgodišnja perioda završena je 29. travnja 1897. Predsjednik sabora podao je kući na razstanku vrlo zanimiv izvještaj o tom radu kao što i o napredku na kulturnom i gospodarskom polju, koji se je ogledao i u zemaljskom proračunu, u postepenom porastu autonomne financijalne snage te u tolikim stavkama toga proračuna, koje su radile o investicijonalnim svrhama. Sjetio se je nekojih članova sabora, koji su tečajem saborske periode svietom promienili. Bio je izmedju tih nestor sabora, stari i oduševljeni ilirski borac Ljudevit Vukotinović, koji je umro u visokoj dobi od 78 godina. Vukotinović je i kao književnik i kao politik svoju patriotsku dužnost pošteno izvršio; njegovi mrtvi ostanci počivaju u arkadi Iliraca, s kojima je udario te-

melj prosvjetnomu napredku hrvatskoga naroda. U jednom svojem saborskom govoru tečajem ove saborske periode, koji se može i danas s korišću čitati, razjasnio je Vukotinović, potaknut nekojim primjetbama raznih saborskih govornika, uz kulturne i političke težnje starih Iliraca a iz toga njegova govora proizlazila je svakako nesumnjiva historička istina, da stari ilirski borci, u koliko su u obće imali političke težnje, nisu mogli a i nisu težili za većom autonomijom, nego ju je narod stekao nagodbenim zakonom, koji je oživotvorio misao o podpuno slobodnom kulturnom životu na narodnom temelju. Tko je kao Vukotinović prošao čitavi taj narodni život od pol vieka te doživio ne samo svietle nego i tolike crne časove te narodne borbe, mogao je od mladjeg naraštaja tražiti, da se uvaži glas prokušanog narodnog borca. Drugi mrtvac bio je župan turopoljske obćine Stjepan Josipović, jedan od najznačajnijih i najoriginalnijih typova starohrvatske unionističke stranke, kakovih danas već neima u javnom životu. Josipović je od prvoga časa novoga ustavnoga života sudjelovao, zastupajuć turopoljsku obćinu, u javnim poslovima zemlje a svoje unionističko uvjerenje, tradicijonalno u njegovoj porodici, izticao je odrešitošću i oštrinom, koja se ipak radi inače blage i ljubezne njegove ćudi kao i radi poštena značaja nije ni protivnika neugodno dojimala. Bio je vrlo bistra uma, nadaren od naravi pravim živim humorom, koji je odavao njegovu vedru narav. Budući pun izkustva, važila je njegova rieč u razpravama narodnogospodarske naravi. Ima se jošte spomenuti jedan mrtvac u toj periodi, zastupnik Miloš Zec, Gajev nasljednik u uredničtvu »Narodnih Novina«, o kojem reče predsjednik, da se je odlikovao prirodjenom bistrinom uma te osobitom vještinom svojega okretnoga publicističkoga pera. Koji su Miloša Zeca poznavali te pratili njegov tridesetgodišnji publicistički rad u »Narodnim Novinama«, morali su priznati, da je Miloš Zec bio čovjek znatnih umnih sposobnostih, riedak pojav na našem publicističkom polju. U stvaranju pravoga žurnalističkoga sloga, onoga lahkoga, brzoga, okretnoga i jasnoga načina pisanja, koji odaje publicistički talenat — nije Miloša Zeca možda nitko nadkrilio od njegovih suvremenika, a kako je čitav njegov novinarski rad pao u doba nagodbenoga zakona, upotriebio je svoje sposobnosti da brani i razjašnjuje zakon, pa je stekao zasluga

za njegovu popularizaciju u širim krugovima javnoga mnienja. Kao poznavaoc narodnoga govora, imao je malo premaca izmedju svojih drugova.

U predsjednikovom izvješću zanimive su brojke, koje pokazuju razvitak autonomnih potreba za ove petgodišnje periode i prirast financijalnoga prihoda zemlje od tangente i vlastitih dohodaka. Potreba za autonomnu upravu, koja je god. 1892. iznosila for. 7,311.000 rasla je progresivno svake godine te je za godinu 1897. iznosila 9,075.313 for. Prema ovom rastućem prihodu trošila se je svake godine veća svota za investicije kao i na kulturne potrebe zemlje. Tako je godine 1892. potrošeno na cesto i vodogradjevine 940,677000 a godine 1897. izdano je 1,075.636 for. Prinos narodno-gospodarskim svrhama iznosio je prve godine ove periode 282.364 for. a posljednje 501.064; prinos narodnim zavodima i zemaljske štipendije prve godine 43.820 for. a posljednje 78.050 for. U odjelu za bogoštovje i nastavu potrošeno je za kr. sveučilište Franje Josipa, za srednja i strukovna učilišta te za učiteljske i pučke škole prve godine 832.951, a posljednje 1,241.093 for. Već se je gore vidjelo, kako je i prije godine 1892. izdavano svake godine više na kulturne i investicijonalne svrhe, jer je već onda polagano rasao prihod zemlje; ovaj prirast prihoda počamši od godine 1892, imao se je pripisati novoj financijalnoj nagodbi s Ugarskom te povoljnim rezultatima, koji su postignuti uslied uredjenja pitanja o zemljorazteretnom nametu. Zatim je predsjednik konstatovao, da je u tom razdoblju od pet godina sagradjeno u Hrvatskoj i Slavoniji željeznica u dužini od 254 kilometra a troškom od 9 mil. for.; cestah sagradjeno je u tom razdoblju 244 kilometra troškom od for. 1,666.435 i to iz autonomnoga proračuna, dočim je iz investicijonalne zaklade izdano u bivšem krajiškom području for. 1,666.056. Na izdržavanje postojećih cesta potrošeno je za tih pet godina for. 4,750.000; za vodogradjevine izdano je for. 1,738.456 a za izvedene visoke gradjevine, kao uzdržavanje, adaptacije i novogradnje sgrada for. 4,548.000; dakle ukupno za gradnje željeznica, onda na račun autonomnoga budgeta i krajiške investicijonalne zaklade izdano je for. 23.365.247. Završujuć izvješće konstatovalo je saborsko predsjedničtvo s radošću, da je izmedju sabora i vlade vladala uvjek i u svima razpravama sloga i harmonija pa se tomu momentu i ima po-

glavito pripisati uspjeh, koji se je polučio na polju javnog narodnog života. I oprjeke izmedju saborskih stranaka, koje su se tečajem razprava tu i ondje pokazale, odklonjene su mirnim načinom, dostojnim narodnoga zastupstva.

U prev. kraljevskom odpisu, kojim je saborska perioda zaključena, navedeni su svi tečajem saborske periode donešeni zakoni, pa se imaju ovdje spomenuti, u koliko nije to već prije učinjeno. Tako kaže previšnji odpis: »Zakonima o uredjenju zdravstvene, šumarske i gradjevne službe završeno je preustrojstvo zemaljske uprave, a zakonom o ustroju gradskih obćina doveden je ustroj tih obćina u sklad s ustrojem zemaljske uprave. Tim organičnim uredbama polučena je vrlo važna ciel: harmonija u svim granama javne uprave, koja je bitan uvjet njezinu uspješnu djelovanju. Osobitu skrb svoju posvetile su Vjernosti Vaše pitanjima narodnoga gospodarstva. Od velikoga su zamašaja u tom pravcu donešeni zakoni o tamanjenju plućne zaraze kod govedah, o uredjenju zemljištnih zajednica, o uredjenju šumske uprave i šumskoga gospodarenja u šumama, stojećim pod osobitim javnim nadzorom, o uredjenju bujica i promicanju gospodarstva. O skrbi Vjernosti Vaših za nastavu svjedoče u prvom redu povišene stavke u zemaljskom proračunu za nastavne svrhe, a onda zakoni o preinaci zakona o uredjenju narodnoga muzeja, o uredjenju ženske stručne škole u Zagrebu i o preinaci zakona o ustrojstvu Naše ime nosećega sveučilišta u Zagrebu. Arheologički odjel narodnoga muzeja došao je zakonom o preinaci uredjenja toga kulturnoga zavoda u onaj dodir sa sveučilištem, koji je prema načelima o njegi staroklasičnih nauka neobhodno nuždan, da arheologička nauka može imati uspjeha. Takovim je samo savezom omogućena intenzivna njega arheologije na sveučilištu, koja je od osobite važnosti za zemlje, kakove su Hrvatska i Slavonija, koje su kroz vjekove stale pod gospodstvom staroklasične kulture, pa s toga obiluju skupocjenim arheologičkim blagom. I zasnovana ženska stručna škola neće ostati bez blagotvornih posljedica, jer će ona unapredjivati privredne sposobnosti ženskoga spola, te pripravljati svoje učenice za praktični život u kući. I na polju narodno-gospodarskom opaža se lagan doduše ali neprekidan napredak, koji se je na izložbi kraljevina Hrvatske i Slavonije

prigodom milenijske izložbe u Budimpešti odrazio sjajnim upravo i svakomu oku vidljivim načinom.«

Ovaj sabor zaslužio je trajno priznanje naroda svojim mnogovrstnim i uspješnim djelovanjem te će mu u kulturnoj povjesti naroda ostati ime sačuvano.

XIII.

(Banovi doglavnici; bivši i sadanji odjelni predstojnici; veliki župani: Budislav Budislavljević-Priedorski; Stjepan Kovačević; Radoslav pl. Rubido-Zichy; dr. Teodor grof Pejačević-Virovitički; dr. Nikola pl. Jurković; Petar pl. Jurković; dr. Milutin Kukuljević-Sakcinski; dr. Vladimir pl. Nikolić-Podrinski.)

U svibnju godine 1897. ovršeni su izbori za sabor, koji zasjeda još i danas, te čija perioda iztiče do godine u proljeću. Izborna je borba bila u mnogim kotarima vrlo živahna i to s više razloga. Doduše je narodna stranka, koja je u prošloj saborskoj periodi razvila na zakonarskom polju toli obsežnu djelatnost, mogla i ovaj put u oči izbora računati na većinu, pače veliku većinu izbornih kotara; ona je taj uspjeh polučila, a nije mogao nikoga iznenaditi. No ovaj je put i opozicija zahvatila u izbornu borbu s velikom odlučnošću u svim onim kotarima, gdje se je mogla nadati pobjedi, pa je agitaciji njezinih prvaka i pošlo za rukom zadobiti mal ne trećinu izbornih kotara. Dva njezina krila: neodvisna narodna stranka i jedno krilo razdvojene stranke prava, sklopiše izbornu i parlamentarnu koaliciju, pa ih vidimo i danas sjedinjene u saborskoj akciji na temelju programa, što su ga objelodanile u svojem nacrtu o adresi. Tko bude pisao sustavnu parlamentarnu povjest ovih vremena, imat će se osvrnuti na ovu ujedinjenu oporbu dvajuh opozicijonalnih krila, kao i na sve one momente, koji su doveli do njezinoga sjedinjenja kod izbora i u saboru. No i kulturni historičar, koji analizira elemente, iz kojih se stvara javno mnienje, naći će zanimivo gradivo, što će mu ga pružiti izborna agitacija te opozicije; naći će, kako je ona u jednom dielu naroda znala čuvstvo narodne mase osvojiti takovim sredstvima, koja su uzrujavala njegove tradicijonalne vjerske osjećaje, pa je ovako postigla mnogo veći uspjeh nego li bi ga mogla bila polučiti svojim državopravnim političkim programom. Drugo krilo stranke

prava, kojemu stoji na čelu dr. Josip Frank, zastupano je u saboru po trojici svojih članova.

U prošla tri sabora do godine 1897., koji su izabrani pod banovom vladavinom, razvio je ban sva ona politička, kulturna i upravna načela, koja je poslie proveo u javnom životu zemlje i ja sam nastojao, da iznesem sve njegove glavne misli i orišem čitavo njegovo djelovanje u praktičnom životu. Premda bi bilo vrlo zanimivo i koristno, da se banovo djelovanje u parlamentarnom i javnom životu prati do današnjega dana, morao sam ipak od te namjere za sada odustati. No već ovo, što je u ovom djelu pobilježeno, prikazuje nam u sasvim jasnoj slici bana kao državnika, te bi se ova slika mogla kasnijim njegovim izjavama i djelima doduše popuniti, no nebi se u ničem promjenila. Sada je još potrebito, da se spomenu najprije svi oni muževi, koji su kao banovi suradnici na čelu trih odjela zemaljske vlade i na čelu hrvatsko-slavonskih županija provadjali njegove intencije, onda svi oni muževi raznih saborskih stranaka, koji su kroz čitavo to vrieme na čelu svojih stranaka vršili odličan zadatak. Tu se mogu spomenuti samo oni muževi, kojima su njihove vlastite stranke povjeravale takove glavne zadatke te su ih smatrale ili ih smatraju i danas svojim prvacima.

Godine 1884. imenovan bi prvim banovim doglavnikom na čelu nutarnjega odjela zemaljske vlade sada već pokojni Danilo Stanković, koji je punih 13 godina ostao na tom mjestu. O Danilu Stankoviću bio je u zemlji jedan glas za njegova života, da je muž velike inteligencije i temeljitoga znanja, navlastito u pravničkoj struci; uz to pošten, značajan, patriotičan, pa je zemlja pozdravila njegovo imenovanje sa zadovoljstvom. Ban je, idući u ono vrieme za tim, da preustroji čitavu javnu upravu, trebao na čelu najvažnijega odjela zemaljske vlade muža, koji je imao provadjati njegove intencije, a Danilo je Stanković imao sva potrebita svojstva, da odgovori ovomu zadatku. Jednako je u saboru trebao okretna i oštroumna govornika, koji ga je imao zamienjivati, a odjelni predstojnik Stanković vršio je i ovaj svoj zadatak s velikim uspjehom. Kao čovjek i činovnik, koji se je tako visoko uzpeo u činovničkoj hierarhiji, odlikovao se je Danilo Stanković riedkom sdušnošću i pravdoljubivošću te je mogao služiti kao uzor činovničkomu stališu zemlje. Odstupivši godine 1897. sa toga mjesta, postao je kasnije i ostao pred-

sjednik sabora sve do svoje smrti u godini 1898. Narod je s njim izgubio umnu i patriotičnu silu, a on je mogao umrieti sa mirnom sviešću, da je svoju dužnost pošteno izvršio.

Njega je na čelu nutarnjega odjela kao prvi banov doglavnik ili podban nasliedio dotadašnji odjelni predstojnik za bogoštovje i nastavu Oton pl. Krajčović-Iločki. Ovomu je mužu ban, odkad je stupio na čelo zemlje, poklanjao svoje povjerenje, te je on, službujući kroz mnogo godina u njegovoj neposrednoj blizini, mogao najbolje shvatiti sav duh banove uprave i sve njegove intencije, koje je sada kao njegov zakoniti zamjenik imao zastupati. Odjelni predstojnik Oto pl. Krajčović, stupio je na čelo nutarnjega odjela, kada je bila već malne sasvim dovršena organizacija javne upravne službe te se imalo uzdržati i još više učvrstiti sve ono, što se je dotle stvorilo. Kada danas promotrimo tu upravu, koja funkcijonira podpunom točnošću, vršeći tolike svoje prevažne zadatke na boljak zemlje i naroda, onda imamo razloga pripisati zaslugu za taj uspjeh njezinoj neposrednoj glavi, predstojniku nutarnjega odjela. Njega je u razvitku i životu uprave dopao konservativni zadatak; imao je uzdržati i dotjeravati sve ono, što se je prije njega zasnovalo i provelo, a ovaj zadatak ište na čelu toga odjela muža, koji se uz znanje i prirodan dar iztiče mirnom, hladnokrvnom energijom, velikom točnošću i budnošću. Ovim svojstvima odlikuje se sadašnji podban, koji je uz to banov pouzdanik i prijatelj u eminentnom smislu ovoga pojma, a koji smatra svojim najodličnijim pozivom, da bude najvjerniji tumač svih banovih intencija. Odjelni predstojnik pl. Krajčović, koji je takodjer narodni zastupnik, imade bana zastupati u saboru i u saborskim odborima, a on od nekoliko godina, premda se na parlamentarnom polju nije dotle kretao, vrši ovaj zadatak s uspjehom stičući priznanje parlamentarnih faktora, koji poštuju ozbiljnost njegovih namjera kao što i njegovu veliku susretljivost u parlamentarnom životu, koja izravnava oprjeke i stvara toli nuždan sklad izmedju državnih vlastih.

Banov glavni suradnik na pravosudnom polju jeste od prvoga početka do danas odjelni predstojnik Vjekoslav Klein, koga je ban o svojem nastupu zatekao na čelu toga odjela kao upravitelja, te kojemu nepromienjeno poklanja svoje povjerenje do današnjega dana. Predstojnik pravosudnoga odjela nije, kako

je poznato, rodjen Hrvat, no službujući u Hrvatskoj već preko četrdeset godina prisvojio je jezik i proučio sve običaje kao i sav historički život naroda, ima u pravosudnoj struci zemlje najobsežnije izkustvo, poznaje temeljito ljude i odnošaje, a ovo izkustvo i znanje upotrebljava neumorno na boljak povjerene mu upravne grane vrhovne autonomne oblasti. Kao osobito vješt upravitelj, o čem rječito govore tolika njegova djela, uredio je pravosudnu struku tako, da ona stoji danas na visini svoga kulturnoga poziva, no i sam sadašnji odjelni predstojnik rado će priznati, da su mu i njegovi predšastnici na čelu pravosudnoga odjela: Gostiša, dr. Marijan Derenčin i Danilo Stanković, koji je takodjer više godina tim odjelom upravljao, prokrčili put, da je uz banov vrhovni nadzor mogao pravosudnu struku dovesti do sadašnjega stepena. Neradi se o tome, da se laska živim i uplivnim muževima, jer pisac ovoga djela ide najmanje za tim, nego da se konstatuje, kako je i ta autonomna grana zemaljske uprave za banove vladavine, a pod neposrednom upravom sadašnjega odjelnoga predstojnika, znatno napredovala, te je tako zemlja kroz svoje umne i odlične upravitelje i kroz svoje činovničtvo i na tom polju zasvjedočila svoju sposobnost za samostalan autonomni život.

Na čelu odjela za bogoštovje i nastavu mienjala su se za ovih 18 godina četiri predstojnika. Poslie Ivana Vončine, došao je godine 1886. tadašnji sveučilištni profesor i narodni zastupnik dr. Stjepan Spevec, koji je tim odjelom upravljao pet punih godina.

Dok su Danilo Stanković i sadašnji predstojnik pravosudnoga odjela bili po svojem zvanju činovnici, koji su se samo na tom polju odlično iztaknuli, uzeo je ban nasliednika Ivanu Vončini iz kruga najviše narodne inteligencije i parlamentarnoga života, a muž, koga je sada izabrao, da stupi na čelo kulturnomu odjelu zemaljske vlade, morao je obratiti na sebe banovu pozornost svojim značajem i znanjem, svojim parlamentarnim djelovanjem, kojim je izpunio mnogi listak saborskih ljetopisa, te onim savjestnim izpunjavanjem svih svojih dužnostih, koje može mladjemu hrvatskomu naraštaju zaista služiti za uzor. A novi predstojnik uživao je takodjer i veliko povjerenje narodne stranke, te je ban, izabravši takova muža za svoga doglavnika, uvažio ovaj ustavni i parlamentarni momenat. Koliko je odjelni

predsjednik dr. Spevec zasnovao novih kulturnih uredaba i zavoda i kako je dotjerao i usavršio tolike uredbe, koje je preuzeo od svoga predšastnika, razabire se iz pregleda o prosvjetnom razvitku, koji se priobćuje na drugom mjestu.

Kada je odjelni predstojnik dr. Spevec odstupio, da stupi na čelo najvišemu sudištu zemlje, došao je kao odjelni predstojnik takodjer sveučilištni profesor i narodni zastupnik, muž vrlo darovit, koji se je uz to odlikovao i neobičnom eneržijom volje i značaja, Izidor Kršnjavi. Njegovo imenovanje pada u doba, u kojem je banova inicijativa i djelovanje na kulturnom polju bilo u punom jeku a u predstojniku dru Kršnjavomu dobio je ban vrlo inteligentnoga suradnika, jednu od onakovih sila, koje, bilo u dobrom bilo u zlom, ostavljaju trajne tragove svojega djelovanja. S nekoliko crta nemože se nikako ocieniti njegov stvaralački rad na kulturnom polju, već bi za to trebalo napisati obsežan kritični spis, a to se ovdje nikako nemože učiniti. Njegova eneržija, a ovo je najveće moralno svojstvo pravoga individualiteta; njegova obrazovanost; širina njegova duševnoga pogleda i napokon neobično radena snaga, sve to moralo je dra Kršnjavoga učiniti vrlo zanimivim pojavom na čelu kulturnoga odjela zemlje. U kulturnom napredku, koji je zemlja postigla za ovih 18 godina, može se naći dubokih tragova njegove inicijative i djelovanja.

Njega je na čelu nastavnomu odielu zamjenio na vrlo kratko vrieme sadašnji banov prvi doglavnik na čelu političke uprave, a poslie njega je došao sveučilištni profesor i mnogogodišnji narodni zastupnik, sadašnji odjelni predstojnik Armin Pavić. U ovom dosljednom izboru sveučilištnih profesora za predstojnika nastavnoga odjela manifestirao je ban težnju, da onim nastavnicima najvišega učilišta zemlje, koji su se ujedno posvetili parlamentarnomu životu, pruži priliku, da se iztaknu na najvišem kulturnom mjestu u organizmu zemaljske uprave. Novi odjelni predstojnik našao se u položaju, koji je od njega tražio rad u drugom pravcu, nego li ga je izvadjao njegov predšastnik dr. Kršnjavi. U takovu položaju nalazio se je i predstojnik dr. Spevec. Došavši na čelo nastavnom odjelu poslie Ivana Vončine, imao je ponajprije uzdržati i dotjerati više nego jednu kulturnu uredbu, koju je ovaj zasnovao, a ovo je bio takav konservativan zadatak, koji je on u prvom redu imao provesti. A

u njegovo doba bio je ban zaokupljen brigama o preustrojstvu čitave zemaljske uprave, a ovo je preustrojstvo ne samo absorbiralo svu banovu pažnju nego je tražilo i nerazmjerno više sredstava iz zemaljskoga proračuna. I sadašnji odjelni predstojnik, došavši poslie svoga predšastnika, koji je svojom ženijalnom eneržijom stvorio liepi broj novih kulturnih uredaba, imao je taj poglaviti zadatak, da izpita sve te nove tvorevine te učini, da se one konsoliduju i uhvate korjena u kulturnom životu. Njegove umne sposobnosti, koje su ga već prije toga iznesle na drugom polju na vidik čitavoj zemlji, jamče, kao što su već dosele zajamčile, napredak narodne prosvjete, jer ju sada njeguje muž, koji je narodnoj knjizi i krasnomu narodnomu jeziku posvetio čitavi svoj viek.

Izmedju velikih župana jeste po svojem imenovanju najstariji veliki župan ličko-krbavske županije, Budislav Budisavljević-Priedorski. Ime ovoga muža, nemože se spomenuti nego s velikim poštovanjem, a ovo poštovanje počiva na uvjerenju o tolikim zaslugama, što ih je stekao za boljak povjerena mu naroda. Kršna Lika, koja je rodila toliko odličnih i zaslužnih muževa, broji ga medju najodličnije u nizu tolikih, koji su ju u povjesti proslavili. Po svojem književnom radu, po poznavanju narodnoga jezika i govora, u čemu ga nije nitko nadkrilio, po djelotvornoj toploj ljubavi, kojom radi unaprediti boljak toga zanemarenoga kraja zemlje, po svojoj neumornoj radenosti i otčinskoj brizi, što ju posvećuje svojoj Lici, jeste veliki župan Budisavljević najizrazitiji duševni typ darovitoga Ličanina, a ličko ga pučanstvo mora doista smatrati svojim pravim otcem i najboljim prijateljem. U Hrvatskoj ima malo ljudih, koji bi se u vjerskim i narodnim pitanjima, što na žalost ciepaju naš narod, umjeli onako uzvisiti nad predsude i strasti, koji bi onako umjeli poticati pučanstvo na mir, slogu i ljubav te sudjelovanje oko zajedničkoga boljka, kako to čini veliki župan Budisavljević. Od nas, koji smo se u svojem duševnom nastojanju posvetili ovomu mučnomu zadatku, zaslužuje, da mu se divimo i da ga sebi postavimo za uzor. Što god se daje za Liku učiniti, a daje se na žalost još uvjek malo učiniti, da se unapredi njezin duševni i materijalni boljak, sve je učinio i čini njezin prvi dostojanstvenik. Zagovarajući duševne i materijalne potrebe svoga pučanstva pomogao je gradu Senju, da je dobio višu realnu

gimnaziju, tvornicu duhana, koja je izdašno vrelo zaslužbe ovoga čestitoga ali siromašnoga pučanstva, pomagao je Gospiću, da je dobio višu djevojačku školu, Otočcu i drugim mjestima, a vodi neumornu brigu o tom, kako bi se u pučanstvu što više razširio kulturni i materijalni napredak. Jošte nije mogao doživjeti, da za svoju Liku izhodi željeznicu, za kojom vapije čitava zemlja, no ipak se već sada opaža neki osbiljni pokret, koji će, prije ili poslie, uroditi uspjehom.

Veliki župan najveće i po kulturnom životu, radi njezina sjedišta Zagreba, najotmjenije županije u zemlji, Stjepan Kovačević, slovi već tri decenija kao jedan od naših najboljih i najinteligentnijih upravnih činovnika, pa kada je ban Mažuranić preustrojio upravu zemlje, povjerio mu je, premda još mladu, službu podžupana, koji su u onoj organizaciji imali prevažan zadatak. Ovako ga je preuzeo ban, koji je tražio najbolje sile, a ovo je bila sila, kao stvorena, da djeluje na novo preustrojenom upravnom temelju. On je otac svojemu činovničtvu, a i samomu pučanstvu, kojemu, nepitajući za nikakovo stranačko stanovište, služi svojim savjetom, uputom, svojim dobrim uslugama i svojom pravdoljubivošću. Ovako govori občinstvo županije zagrebačke, koje mora poštovati njegov otvoren i neustrašiv značaj kao i njegovu energičnu narav. Poznato je njegovo toplo zauzimanje za interese povjerena mu upravnoga područja, koje je zasvjedočio u tolikim prilikama, odkad stoji na čelu županije i njezinim gradovima. Veliki župan Kovačević iztaknuo se je i na parlamentarnom polju kao odličan govornik pa će se u saborskim ljetopisima malo naći onako zdrava sarkazma, kako ga iznose njegovi govori. Ovaj se sarkazam okreće proti njegovim mnogobrojnim političkim protivnicima, koji bi ipak mogli priznati, da je ovaj muž skromnoga demokratskoga porekla ostao u svojem visokom položaju čedan i bez svake taštine i da sve ono, što je postao, ima zahvaliti svojim sposobnostima za upravnu struku.

Veliki župan županije varaždinske Radoslav pl. Rubido-Zichy od Zagorja, Zichya i Zajka, potomak poznate hrvatske plemićke obitelji, bio je uvažen hrvatski parlamentarac prije, nego je stupio na čelo svojoj županiji a iztaknuo se je i publicističkim radom u domaćem novinstvu, razpravljajuć navlastito strukovna pitanja upravne i narodno-gospodarske naravi.

Postavši mlad jošte uz obću simpatiju velikim županom županije varaždinske i njezinoga starodrevnoga grada Varaždina posvetio je svu skrb pučanstvu pa je i postigao liepih kulturnih uspjeha. Jedna od glavnih mu briga bijaše, da se što prije ostvari izgradnja zagorske željeznice, za koju je stekao velikih zasluga u zagorskom pučanstvu, koje je uviek žarko ljubio i njegovoj dobrobiti sve umne sile posvetio. Njegovom inicijativom osnovano je godine 1890. »obranbeno povjerenstvo proti filokseri za županiju varaždinsku, kojemu se ima poglavito zahvaliti brza i uspješna regeneracija vinograda u županiji. To se je sjajno pokazalo na izložbi groždja i voća, koja je držana u gradu Varaždinu u rujnu godina 1900. Kada je u lipnju godine 1887. silna oluja i tuča posve uništila usjeve u većem dielu županije, ustrojeni su njegovim nastojanjem odbori za sakupljanje milodara, kojih je sakupljeno toliko, da se je stradajuće pučanstvo moglo preko zime prehraniti, da se je u proljeću sliedeće godine moglo obskrbiti dobrim sjemenom za usjeve, pače da su pojedine obćine dobile od 150 do 300 for. u vriednostnim papirima kao posebnu glavnicu za buduće eventualne slučajeve slične nepogode. Njegovim djelotvornim nastojanjem a prinosima zemlje i pojedinih obćina izgradjene su nove školske sgrade u Kraljevcu, Klanjcu, Zagorskim Selima, Tuhlju, Velikom Trgovištu, Strmcu, Velikoj Erpenji, Radoboju, Kostelu, Lepajcima, Cvetlinu, Vinici, Nadkrižovljanu, Novoj Vesi, Ludbregu, Martiancu, Imbriovcu, Ivancu kraj Koprivnice i Vidovcu a proširene su školske sgrade u Lepoglavi, Ivancu, Magjarevu, Jalžabeti i Bartolovcu. Za njegova županovanja sagradjena je nova cesta od Velikog Trgovišta i Tuhlja do Vižovlja, koja će se do Hruševca produžiti te preložene i uredjene nekoje postojeće ceste, osigurana je obala Drave kod Ormuža, Stefanca, Pustog zida i Selnice sa troškom od preko 800.000 kruna. Kada je godine 1896. tuča uništila veći dio usjeva županije varaždinske, zauzeo se je veliki župan najživlje za stradajuće pučanstvo i sakupljanje dobrovoljnih darova, te se je ne samo moglo pučanstvo kroz zimu prehraniti i obskrbiti na proljeće potrebitim sjemenom nego je preostalim iznosom od for. 2836 osnovana njegovom inicijativom posebna zaklada za stradajuće pučanžupanije, koja danas iznosi do blizu 11.000 kruna. I za starodrevni grad Varaždin mnogo je veliki župan učinio,

uredio njegove imovinske prilike unificiranjem dugova bez amortizacije i kontrahiranjem zajma uz amortizaciju; njegovim nastojanjem uvedena je u Varaždinu električna razsvjeta, sagradjene su četiri normalne vojarne, koje već danas gradu nose liep prihod; sagradjena moderna gradska bolnica i gradska klaonica; uredjeno župno groblje i gradsko šetalište. Upravljajući kao kr. veliki župan varaždinski ujedno preko pet godina županijom belovarsko-križevačkom unapredio je boljak, duševni i materijalni ove županije. Za to je vrieme osigurana gradnja vicinalne željeznice Belovar-Križevac, izradjena zemaljska cesta Belovar-Križevac i sagradjena županijska dvorana u Belovaru. Napredovali su takodjer gradovi Belovar i Križevac a ponajpače Koprivnica. Gradovi Belovar i Križevac izabrali su velikog župana pl. Rubida počastnim gradjanom. Stojeć petnaest godina na čelu županiji varaždinskoj, ulagao je veliki župan pl. Rubido sve svoje duševne sposobnosti i svoje znatno upravno znanje u to, da unapredi duševni i materijalni boljak povjerenoga mu pučanstva, koje ga iskreno štuje, jer je svojom prijaznošću jednako napram svakomu ljubezan i spreman na uslugu i pripomoć a ne riedko doprinjeo i velike materijalne žrtve u svom službenom položaju za obći boljak. Sada mu je glavna briga da se udovolji želji njemu povjerena pučanstva za izgradnju produženja zagorske željeznice od trgovišta Krapina preko Rogatca u Štajersku do Grabelna, koja bi oživjela ugljenike kotara Krapina i u velike omogućila izvoz istih kao i vina iz vinorodnog Zagorja te stoke i inih proizvoda takodjer iz nutarnje Hrvatske, pak se je nadati, da će mu to nastojanje i uspjeti.

Veliki župan županije virovitičke dr. Teodor grof Pejačević Virovitički posvetio se, sliedeć tradiciju svoje obitelji, javnomu životu i upravi zemlje te stoji takodjer od početka pravnoga preustrojstva na čelu virovitičkoj županiji. Grof Teodor Pejačević pripada najvišemu plemstvu zemlje, a mnogi članovi njegove odlične porodice zauzimali su navlastito u prošlom vieku, velike časti i službe kod dvora i u državnom životu; blagopokojni njegov otac obnašao je kroz tri godine staroslavnu čast hrvatskoga bana, te je svoje ime nerazriešivo spojio sa jednim velikim dogadjajem u životu hrvatskoga naroda. Veliki

župan virovitički vrši svoju službu najsavjestnije, razvijajuć marljivost, sposobnost i revnost, koja kod muža njegova družtvenoga položaja i njegovih imovinskih okolnostih zaslužuje dvostruko priznanje i zahvalu. Mi priznajemo, da se naše domaće plemstvo nije još do danas onako stopilo sa narodom i njegovim kulturnim težnjama, kako to vidimo u magjarskom i češkom narodu; potomci slavnih u povjesti muževa nisu nastavili predaje svojih predja. Tim nam mora biti milije, kada bar pojedinci iz toga odličnoga kola posvećuju svoje sile tomu kulturnomu napredku i to u takovim obćim odnošajima, koji traže intenzivan rad, požrtvovnost i najbudniju pažnju, a grof Teodor Pejačević jeste takav veliki župan prema zahtjevima današnjega vremena. Danas hrvatski jezik vlada suvereno i izključivo u zemaljskoj upravi a grof Teodor Pejačević prionuo je uz taj jezik od mladih godina te ga je naučio u njegovom savršenom obliku; danas narodna kultura stoji pod zaštitom zakona i narodne sviesti a tko danas vrši službu u javnoj upravi, vrši ju samo na njezinom temelju i na njezin boljak. Ovako je svoj poziv podpunoma shvatio i veliki župan dr. Teodor grof Pejačević pa se zemlja mora radovati, imajući na čelu jedne od najvećih i najvažnijih županija zemlje muža visokih družtvenih krugova, koji svoje sile žrtvuje za obći narodni boljak.

Veliki župan ubave požežke županije dr. Nikola pl. Jurković, jeste od pete do glave činovnik, a ovo je častno zvanje nasliedno u njegovoj, za narod i njegovu upravu, zaslužnoj obitelji. Ona je zemlji dala izvrstnih činovničkih sila, a danas vidimo dva brata, vriedne potomke svojih predja, na čelu dvijuh slavonskih županija, koje se natječu u slikovitosti, u prirodnom bogatstvu i u darovitosti pučanstva. Koliko takovi muževi, stojeći u tako važnoj službi, mogu dobro tvoriti pučanstvu i zemlji, netreba pobliže razlagati. Hrvatska treba nada sve drugo dobru upravu, a nju stvaraju dobri upravitelji. Tko oživljuje mrtvo slovo zakona; tko prednjačeć dobrim primjerom, poteže ljude na odgovornost i rad; tko, shvaćajuć i vršeć vlastite dužnosti, zadahnjuje sve svoje podčinjene organe ovim duhom, taj stvara najbolju polugu narodnom blagostanju. Ovakav je muž veliki župan županije požežke, ovakav mu je mladji brat, Petar pl. Jurković, veliki župan divne županije sriemske. Ovo su dostojanstvenici, koji umiju i uz savršenu reprezentaciju

svoga dostojanstva vršiti sve s njim skopčane ogromne dužnosti; i jedna i druga županija pokazuje danas napredak, a oba velika župana spajaju svoje ime s ovim kulturnim razvitkom svojih županija. Veliki župan požežki radio je i izvan ovoga kruga, naročito je kao predsjednik hrvatskoga izložbenoga odbora godine 1896. doprinesao, da je zemlja bila onako liepo zastupana na ugarskoj milenijskoj izložbi. No ima još jedan momenat, na koji se treba osvrnuti. Kao što veliki župan Budislav Budisavljević u Lici, tako i veliki župani dr. Nikola i Petar pl. Jurković u svojim županijama zastupaju i provode ideju sloge izmedju hrvatskoga i srbskoga pučanstva i izmedju raznih vjeroizpovjestih, a nečine oni to samo s toga, jer je ovo načelo bana i narodne stranke, nego jer se ovo i podpunoma slaže s njihovim patriotičnim čuvstvom. Kao čuvari i promicatelji mira i sloge zaslužuju hvalu svakoga rodoljuba.

Veliki župan sjedinjene županije belovarsko-križevačke, dr. Milutin pl. Kukuljević-Sakcinski, potomak velikoga Ilirca i veleumnoga hrvatskoga književnika Ivana Kukuljevića, postao je, vrativ se u domovinu iz Bosne, godine 1894. velikim županom u Belovaru, no već prije toga vršio je on u Hrvatskoj činovničko zvanje. Kada je godine 1874. pod banom Mažuranićem preustrojena uprava, došao je za podžupanijskoga tajnika na Rieku, te je tu razvio djelatnost, kojoj ima i danas tragova u prosvjetnom životu onoga pučanstva. Imao se je provesti novi školski zakon, ta u istinu epohalna stečevina ovih vremena, a mladi podžupanijski tajnik znao je sklonuti pučanstvo i obćine na velike materijalne žrtve za pučku prosvjetu i za pučki učiteljski stališ. Prešavši poslie okupacije u bosansku službu, imao je i ondje jednak zadatak; tu je pučku školu trebalo iz temelja stvoriti, a prokušani radnik i oduševljeni prijatelj pučke prosvjete posvetio se ovomu poslu s najvećim marom; u velikom županu belovarskom imade pučka škola svoga najboljega prijatelja. Ovo njegovo zauzimanje za kulturu i nauku doprinielo je, da je grad Belovar dobio lani veliku realnu gimnaziju, kojoj već zidje dostojan hram; no veliki župan belovarski stara se jednako i o materijalnom boljku pučanstva. Pod njim je dogradjena i otvorena željeznica od Križevca preko Belovara do Virovitice, kao i moslavačka željeznica, koja jednim dielom prolazi belovarsko-križevačkom županijom. Grad Belovar procvao je

novim kulturnim i gospodarskim životom, a on se jednako stara i o napredku starodrevnoga Križevca kao i grada Koprivnice, kojoj se radi važne pozicije toga grada i mora obraćati pažnja nadležnih faktora. Veliki župan dr. Kukuljević-Sakcinski podpunoma je shvatio važni onaj zadatak, što ga upravni organizam zemlje namienjuje tim svojim odličnim organima. I u županiju belovarsku prodro je posliednjih deset i dvadeset godina, a i prije toga, tudji elemenat u većemu broju pa ako se s tom činjenicom mora računati, nesmije se ipak ni časak smetnuti s uma prirodni i historički karakter zemlje te upliv, što ga narodna kultura mora vršiti i na te doseljenike. A veliki župan belovarski, sin slavnoga Kukuljevića, nemože biti nego zadahnut hrvatskom patriotičnom i kulturnom sviešću i nemože o drugom nastojati, nego da kulturu sa narodnim obilježjem širi u sve slojeve pučanstva. Ovako radeć učvršćuje osnove narodnoga boljka.

Veliki župan županije modruško-riečke i historičkoga, na žalost danas toli nazadujućega grada Bakra, dr. Vladimir Nikolić-Podrinski, službovao je već prije kod vrhovne zemaljske oblasti; no kasnije se je posvetio parlamentarnom životu, te je u saboru brzo izišao na glas umnoga i okretnoga govornika, jednoga od najboljih, što ih imade narodna stranka. Nitko nemože govoriti većom lahkoćom i jasnije razložiti svoju misao od njega. Na čelo županiji modruško-riečkoj došao je poslie smrti prvoga njezinoga velikoga župana iza utjelovljenja Krajine, a bio je to dosta težak položaj; jer je Gjuro Stipetić svojom neumornom radenošću i svojom brižljivošću za duševni i materijalni boljak naroda doista ostavio najljepši spomen i trajnih tragova svoje blagotvorne uprave. No dr. Vladimir pl. Nikolić-Podrinski stekao je brzo povjerenje pučanstva, starih graničara, navlastito pako kršnih Gorana i čestitih Primoraca, koji su doskora upoznali muža neobično vedre naravi, stalna značaja i žive rječitosti, puna plemenitih intencija za njegov napredak, te mu danas čitavo pučanstvo, bez razlike stranaka, donosi u susret najveće poštovanje.

Iz govora, kojim je prigodom svoga namještenja u velikožupansku čast pozdravio županijsku skupštinu, neka je spomenuta jedna značajna stavka, kojom je zasvjedočio svoje plemenito mišljenje o slozi svih, navlastito pak Hrvata i Srba. Veliki je župan rekao: »Srdcu mi godi, a duši mi je milo, te se ponosim,

da stupam na čelo županije, u kojoj neima trvenja izmedju oba plemena jednoga naroda. Providnost božja posadila je Srbe uz Hrvate, poštujmo ovu volju božju, živimo u slozi i ljubavi, pa se natječimo u tom, kako da jedno i drugo u toj zemlji obitavajuće pleme koristi svojoj domovini.« Ovo je ona intencija, koju je ban od prvoga časa zamislio, a kasnije proveo u ustavnom i javnom životu, a ovu je intenciju, kao što svi veliki župani, osobitim žarom prigrlio veliki župan modruško-riečki, koji je u Hrvatskoj jedan od najznačajnijih predstavnika pravoga slobodoumja i tolerancije u vjerskim i inim duševnim pitanjima. Gdje ban na čelo pojedinim županijama postavlja muževe, kao što je veliki župan modruško-riečki, koji se, živuć u nezavisnom družtvenom položaju, primaju ovakovih častih samo iz plemenite ambicije, da mogu svoje umne sile posvetiti kulturnomu boljku pučanstva, tu mora i uprava tih muževa roditi dobrim plodom.

XIV.

(Predsjedničtvo sabora godine 1897—1902.: Vaso Gjurgjević; Hinko pl. Francisci; dr. Franjo Spevec; prvaci saborskih stranaka: dr. Josip Pliverić; dr. Aleksandar Egersdorfer; Gjuro pl. Gjurković; dr. Nikola pl. Tomašić; dr. Svetislav Šumanović; dr. Marijan Derenčin; dr. Šime Mazzura; dr. Ivan Banjavčić; Erazmo Barčić; dr. Josip Frank.)

Predsjedničtvo sabora sastoji iz trojice članova a danas su članovi toga predsjedničtva: Vaso Gjurgjević, te oba podpredsjednika Hinko pl. Francisci i dr. Franjo Spevec. Zastupnik Vaso Gjurgjević bio je i prvi saborski podpredsjednik u čitavo vrieme Hrvatova predsjedničtva; kada je ovaj umro povjerila mu je saborska većina jednodušno čast predsjednika. Kada je početkom ove saborske periode stupio u sabor pokojni Danilo Stanković, složila se je saborska većina u njegovu izboru za predsjednika a na ovo je rado pristao i zastupnik Vaso Gjurgjević, dajući zasluženu počast bivšemu odličnom članu zemaljske vlade. Prvim podpredsjednikom bude izabran Hinko pl. Francisci, koji je iza smrti Danila Stankovića postao predsjednikom. Kada se je na toj časti zahvalio, izabrala je većina opet predsjednikom Vasu Gjurgjevića.

Predsjednik Vaso Gjurgjević spada medju najstarije članove sabora; stupio je u nj u vrieme, kada je izmedju Hrvata i Srba vladala velika nesloga, a on je od ovoga časa počeo nastojati, da pomogne ukloniti uzroke razdoru naročito djelujući na krugove hrvatskih Srba. Predsjednik Vaso Gjurgjević ostao je ovom načelu i ovoj težnji vjeran do današnjega časa, te je ovo jedna od trajnih njegovih zasluga u našem javnom životu.

Predsjednik Gjurgjević stupio je na tu častnu stolicu, kada su već u zemlji i saboru vladali mirni odnošaji. Oštre mjere saborskoga poslovnika, poprimljene u burno parlamentarno doba, imale su već anahronističan značaj, te nije bilo nuždno da se upo-

ravljaju. No on bi ih po svojoj naravi i po liberalnom shvaćanju predsjedničke časti težko hotio i uporavljati. Doduše su se i u njegovo vrieme dogadjale žestoke erupcije, no one su imale svoj uzrok u zanešenoj naravi pojedinih članova manjine, a nisu bile oznake političke situacije, kao u prvo doba Mirka Hrvata. Predsjednik Gjurgjević prosudjivao je te erupcije navlaš blago, jer nije hotio, da sabor i hrvatski parlamentarizam trpe radi grieha pojedinih zanesenijih članova. Danas je on takav predsjednik, da ga sve stranke jednako štuju te mu izlaze s povjerenjem u susret a ovo se povjerenje osniva na uvjerenju, da je on muž pravedan i iskreni prijatelj parlamentarne slobode govora. On je bio od prvoga časa vrlo značajan pojav našega javnoga života; uman, patriotičan i neobično rječit, stalan i vjeran svojim načelima, pošten sin svoga srbskoga naroda, a najvjerniji sin svojoj hrvatskoj domovini. Izmedju svih naših javnih muževa srbske narodnosti, shvaća on možda najkorektnije prava i dužnosti Srba u Hrvatskoj. Pisac ovoga djela napisao je na drugom mjestu nešto obsežniju kritičku studiju o Vasi Gjurgjeviću kao predsjedniku sabora i parlamentarcu pa žali, što mu svrha ovoga djela nalaže, da bude mnogo kraći. Parlamentarni naši ljetopisi spominjat će uvjek Vasu Gjurgjevića kao jednoga od najboljih naših predsjednika, a u odnošajima izmedju jednokrvne braće slaviti će se on kao najkrepčiji zatočnik sloge.

Vrlo poštovana ličnost našega javnoga života jeste prvi saborski podpredsjednik, Hinko pl. Francisci. On je stupio u onaj sabor, koji je, primivši reviziju nagodbe, sklopio mir izmedju Hrvatske i Ugarske, no kao unionista staroga osvjedočenja nije se mogao odmah izmiriti s novim odnošajima. No već pod banom Mažuranićem bio je postavljen na odlično mjesto u javnoj upravi, a kada je ban godine 1883. zabanovao, posvetio se sasvim, ostavivši javnu službu, parlamentarnom životu. I tu je odmah postao saborski podpredsjednik a po smrti predsjednika Danila Stankovića povjerila mu je većina predsjedničko mjesto. Ovako je postigao najveću parlamentarnu čast, al ju je ipak odklonio misleći, da nebi u svojoj dobi mogao vršiti sve s njom skopčane dužnosti. A ipak je vrši danas uslied bolesti svoga prijatelja i druga predsjednika Vase Gjurgjevića, svježom duševnom snagom i velikom požrtvovnošću.

Svoju čast reprezentira podpredsjednik Hinko pl. Francisci savršenom noblesom, a on je pravi hrvatski kavalir u podpunom smislu ove rieči. Narodna stranka poštuje u njemu jednoga od najodličnijih svojih članova, no otmjena njegova ličnost znala si je steći simpatije i poštovanje svih naših javnih i parlamentarnih krugova.

Drugi saborski podpredsjednik, dr. Franjo Spevec, pojavio se mlad na polju javnoga i parlamentarnoga života, izmedju prvih od naraštaja tadašnje odlične mlade inteligencije, koja je stupila u banove političke redove. Upoznavši ban i narodna stranka u njemu vrlo sposobnu silu, čovjeka živahnoga temperamenta i neobične govorničke okretnosti, rado mu pružiše priliku, da se iztakne kao borac za načela stranke i kao radnik na polju pozitivnoga zakonarstva. Za njegovu popularnost u stranci, koju je stekao otvorenošću značaja i drugim svojstvima, bio je svakako velik dokaz, da je za saborskoga podpredsjednika postavljen u dobi, u kojoj se u parlamentarnom životu ustavnih zemalja ovakova čast riedko polučuje. Njegovi govori — a ovo je valjda suvišno da se iztiče kod sveučilištnog profesora pravničke struke — odaju temeljito stručno znanje, a ovo je napokon morao steći muž, koji se je uz prirodan dar vazda odlikovao riedkom marljivošću. S njegovim javnim radom spaja se još jedan momenat našega duševnoga i političkoga života, koji ima vrlo zanimivu no i vrlo poučnu stranu. On je prvi razvio — pretekao ga je možda jedini Ivan Vončina — zastavu liberalizma kao oprjeku proti nesnosnim arciklerikalnim elementima u zemlji, pa se izmedju svih naših javnih muževa smatra danas prototypom ove duševne struje. No glede toga liberalizma valja da mi u Hrvatskoj strogo razlikujemo. Ima jedan liberalizam stanovitih modernih krugova u Europi i u našoj monarkiji, koji je odurna karikatura pravoga liberalizma a koji se jedino sastoji u tome, da radi iz egoističkih ili bezvjerskih motiva uništiti ovlašteni moralni upliv katoličke vjere i crkve. Za ovakav liberalizam nemože se nijedan pravdoljubiv i prosvietljen čovjek ugrijati, a podpredsjednik dr. Spevec neželi ga jamačno presaditi u Hrvatsku. No ima drugi jedan liberalizam čisto duševne naravi, za koji su se vazda borili najsvietliji umovi čovječanstva, a koji se sastoji u pobijanju intolerancije u duševnom i javnom životu, u širenju prosvietljenih

načela, koja stvaraju kulturni napredak, a ovakav je liberalizam u Hrvatskoj najnuždniji. Protivnici dra Spevca imali su veliku moć i očitovali su otvoreno namjeru, da ga unište no nisu uspjeli. On im je izbio iz ruku oružje, razjasnivši rieči, radi kojih se je na nj najviše navaljivalo, no jamačno je u toj borbi dozriela u njemu sasvim misao i odluka, da se valja odlučno boriti za pravi duševni liberalizam, za slobodu mišljenja, za dostojanstvo razuma i savjesti proti svima, koji su mu u Hrvatskoj protivnici. Čitavi klerikalizam, kako ga danas shvaćaju njegovi začetnici i nosioci, nije drugo nego medjunarodna politička struja, koja se bori za vlast i upliv. Mi ga Hrvati netrebamo. U našoj davnoj historiji, iz dobe državne samostalnosti, spominje se dogadjaj, koji nije još ni danas pravo razjašnjen. Veliki papa Grgur VII. koji je toliko uradio, da se razširi universalna vlast katoličke crkve obratio je svoju pozornost i naklonio svoju zaštitu kralju Zvonimiru, te ga po svojim poslanicima dao okruniti kraljem. I danas se nezna, kako je kralj Zvonimir umro, a ima jedna verzija, koja kaže, da su ga smaknuli oni Hrvati, kojima nije bio po ćudi taj savez izmedju kralja i rimske stolice. Ovdje je politički klerikalizam, po svojem najumnijem predstavniku vršio vlast na udes hrvatskog naroda, a opaža se i danas, poslie devet vjekova, da se hrvatski narod radi upotriebiti u takove klerikalno-političke svrhe. I mi Hrvati moramo biti oprezni, jer naš politički narod sastoji iz dvijuh kršćanskih vjera, koji svoju budućnost gradi na medjusobnoj vjerskoj toleranciji, ljubavi i slozi. S podpredsjednikom drom Spevcem složit će se svi slobodoumni Hrvati, bude li on širio misao o duševnoj slobodi, bude li suzbijao atentate na toleranciju i gonio iz Hrvatske upliv, koji radi iz nas stvoriti orudje u svoje klerikalno-političke svrhe.

Izmedju svih saborskih članova narodne stranke zastupnik prvoga zagrebačkoga kotatara jeste najčišći intelektualni izraz kulturne unionističke stranke, koja se je obrazovala kod revizije nagodbenoga zakona i koja se je naročito banovim uplivom podigla na sadašnju visinu. Drugi prvaci stranke mogli su imati ovaj ili onaj glavni politički razlog, koji ih je sklonuo da stupe u njezine potitičke redove; oni su mogli imati i simpatija za unionističku ideju i stranku; svi su ovi njegovi drugovi po zvanju ili njemu ravni po inteligenciji, davno prije njega u nju stupili, samo je on oklevao s razloga, koji je ka-

snije razjasnio i koji su pobudili najveću pažnju javnoga mnienja. On je uz stranku istom onda otvoreno pristao, kada je taj svoj politički korak, ozbiljan i težak radi njegova publicističkoga rada u prošlosti, mogao opravdati takovim razlozima, koje mu je diktovao njegov razum a podupirala njegova patriotična hrvatska sviest. Ni narodna stranka ni njegovi protivnici nemogu zaniekati, da je ona u njemu dobila eminentnu duševnu silu a njegovi su protivnici, kako je to na drugom mjestu orisano, još najbolje shvatili sve zamašne posljedice ove odluke zastupnika Pliverića za naš javni i parlamentarni život. Muž koji je čitavi svoj viek posvetio izučavanju državnoga prava i uzgoju mladjega pravničkoga naraštaja u toj struci; koji je izmedju svih naših javnih muževa i učenjaka uložio najveći duševni trud, da prouči naš odnošaj prema Ugarskoj te koji mu je proniknuo u najmanje tančine; koji je na tom polju nesumnjivo prvi naš autoritet; takav muž ima pravo zahtjevati, da se u svim pitanjima našega javnoga i državnoga života sluša njegov, na autoritetu razuma i znanja osnovani sud. A i hrvatski patriota dr. Pliverić ima pravo zahtjevati, da ga sve stranke poštuju, jer je taj njegov patriotizam izraz njegove prave, čiste hrvatske duše. Na njegov značaj nije pako mogla nikada pasti ni sjena kakove sumnje a u sudu o tom značaju jamačno se slažu svi njegovi prijatelji i protivnici. A ipak ovaj muž, koji je uvjerenjem učenjaka i rodoljuba pristao uz državopravni temeljni zakon; koji je uvjek na publicističkom polju i u saboru o tome radio, da tu državopravnu stečevinu prikaže u što svietlijem i povoljnijem liku za Hrvatsku, morao je podnašati najteže navale svojih protivnika, premda je on bio vazda prema njima i najblaži i najtolerantniji. I o banu će kazati hrvatska politička povjest, da nije svoj liberalizam možda nigdje ljepše zasvjedočio, nego upravo prema dru Pliveriću. Ban se nije naravno mogao s njim slagati u tumačenju nagodbenoga zakona no ban kao praktičan državnik, koji svoj javni rad osniva poglavito na kulturnom momentu, morao se je radovati, videći, da mu svoje sudjelovanje u parlamentarnom životu nudja muž, koji po svojem zvanju i značaju može tim svojim sudjelovanjem krepko unaprediti kulturni njegov rad. Bi li se našao koji drugi vodja stranke, koji je osim toga prvi ustavni čuvar nagodbenoga zakona a koji bi u najglavnijem načelnom pitanju

pokazao onakav liberalizam prema shvaćanju jednoga člana svoje stranke? Kako se je moglo očekivati, vinuo se je dr. Pliverić doskora u prve redove svojih političkih prijatelja, koji mu u saboru povjeravaju najteže zadatke a koje on vrši ozbiljnošću i temeljitošću, prirodjenoj njegovoj naravi i značaju. Dr. Pliverić vrši svojim javnim radom i svojom znanstvenom obranom državopravnoga temeljnoga zakona i u moralnom pogledu vrlo blagotvoran upliv, jer i mladja hrvatska inteligencija, koja se sprema za javni život, mora da uči poštivati zakonite odnošaje, koje s tolikim osvjedočenjem, s tolikom nadom u političku i kulturnu budućnost naroda brani onako uman i značajan muž, kakav je zastupnik dr. Pliverić.

Najradeniji član sabora kroz tri petgodišnje periode, njegov izvjestitelj najvažnijih saborskih odbora pa i sadašnjega kraljevinskog, jeste simpatični i ženijalni zastupnik, sveuč. profesor dr. Aleksandar Egersdorfer. Kod njega se možda najjače opaža, kako su tečajem posljednjih dvadeset godina nastale druge političke okolnosti, drugo mišljenje javnoga mnienja, drugi zadatci, što ih imadu vršiti u javnom životu umni narodni muževi. Uzmimo njega i njegova predšastnika u tolikim saborskim odborima, navlastito u kraljevinskom, pokojnoga Josipa Miškatovića. Čitavo znanje, što ga je ovaj veliki publicista za mladjih dana stekao, a on ga je i sabirao samo u izvjestnom pravcu, imalo se je upotriebiti u državopravnoj borbi, u obranu narodnoga političkoga i historičkoga stanovišta. Godine 1879. trebalo je opet obnoviti financijalnu nagodbu. Premda pokojni Jakić nije kod revizije financijalnoga diela nagodbe u godini 1873. opravdao sve nade svojih prijatelja, koji su ga smatrali svojim financijalnim kapacitetom, razumio je on ipak najbolje izmedju svih tu struku, pa je sada, kada se je imala ta nagodba obnoviti, njegova stranka morala vrlo požaliti, da Jakića neima više izmedju živih. Tako se je izvjestiteljstva u odboru morao primiti Miškatović, koji je istina bio čovjek pametan i pronicav ali koji nije u svojoj mladosti mogao valjda ni u snu pomisliti, da će imati riešavati financijalna pitanja od zamašne važnosti za financijalno i ekonomičko stanje zemlje u razpravama sa državnicima ugarskim, koji su tome poslu posvetili čitavi svoj viek. U toj situaciji našao se je duhovit čovjek, koji misli, da sve razumije no zemlja je domala morala

platiti račun te duhovitosti bez temeljitoga financijalnoga znanja. Sada ga je nasliedio muž, koji je te budgete, te račune i obračune izpitao do najsitnijih brojaka pa se ovako može razumjeti, da je barun Živković, koji se je sam mnogo bavio tim poslovima, pročitavši prvi hrvatski nuncij u sadanjim razpravama mogao uzkliknuti: »Ovo je pravi nuncij; ovo je pravi stvarni nuncij, što smo ga dosele imali.« Ovakav je i ostali rad dra Egersdorfera, koji se uvjek drži stvari, koji kao govornik nerazpolaže rječitošću, da može zasliepiti svoje slušatelje no čiji su govori vazda poučni i vazda sa stvarnoga gledišta zanimivi. Ovakav pozitivni rad traži ne samo duševna narav i stručna naobrazba dra Egersdorfera nego ga ištu sve okolnosti javnoga života, svi gospodarski interesi naroda a ban i narodna stranka, povjeravajući njemu te važne poslove, znadu, da su ih predali najvještijim i najsposobnijim rukama. Ovo u Hrvatskoj govore i prijatelji i protivnici dra Egersdorfera, čiji je talenat u istinu tako velik i tako izrazit, da mu se u zemlji priznaje obćenito i jednodušno. On je naš prvi financijalni kapacitet; on je kao jurista, i po samom priznanju njegovih protivnika, muž riedke pronicavosti i oštroumnosti, pa ovako on izpunjava vrlo važan zadatak u eri, kojoj je ban udario obilježje kulturnoga rada na svakom polju javnoga života. Ovakav talenat morao bi bez pravoga posla zahiriti u jalovoj državopravnoj borbi, u kojoj mlin samo klopoće a ne melje ništa, jer nema što mlieti, a koja danas, u doba pozitivnoga zakona, nemože narodu ni malo koristiti. Nemože biti nama na kraj pameti, da malovažimo državopravnu borbu u pravo vrieme, koja je toliko puta herojičan napor naroda za njegovu slobodu i samostalnost i koja zaslužuje poštovanje rodoljuba. No ta je državopravna borba završena za nedogledna vremena pa danas vidimo, da i sami državopravni elementi opozicije neimaju uz najbolju patriotičnu volju pravoga posla, ako se neće uzeti, da su važni poslovi pitanja, da li se opozicijonalne frakcije imadu sjediniti, kojim će se imenom nazvati, tko će u sastancima sačinjavati lievo, tko desno krilo, i tko će im predsjedati. Za ovakovu borbu nebi bio dr. Egersdorfer stvoren al se za to on odaje svom dušom poslovima svoga pozitivnoga parlamentarnoga zvanja. A u parlamentarcu dru Egersdorferu živi čovjek pun poštena i plemenita srdca; pun dobrote i pravoga čuvstva za svakoga i prema svakomu!

U zastupniku Gjuri pl. Gjurkoviću imadu sabor i njegova stranka jednu od svojih izvrstnih duševnih sila, koja svoje zastupničke dužnosti, napose na zajedničkom saboru, najsavjestnije shvaća i izpunjava. Danas je već minulo vrieme, gdje je samo ime toga javnoga radnika znalo pobuditi zlovolju, ogorčenost, bies njegovih protivnika; danas sviet u Hrvatskoj sudi mirnije i hladnije, pa priznaje, da je zastupnik Gjuro pl. Gjurković ne samo vrlo raden i sposoban muž, nego da on na svojem mjestu radi, gdje samo može, unaprediti kulturne i gospodarske probitke zemlje. Na zajedničkom saboru, gdje je tako rekuć delegat naših delegata, potiče i razjašnjuje on neumorno hrvatska gospodarska pitanja pa mu ima zemlja mnogo zahvaliti, što su ugarski narodni zastupnici i njihovi parlamentarni krugovi bolje upućeni o našemu stanju. A ima još nešto, čim on na sebe svraća pozornost većih političkih krugova. On je u kolu naših javnih muževa srbske narodnosti onaj elemenat, koji ima najživljega smisla za historičku misiju monarkije i prema njezinim narodima i prema slavenskim narodima na balkanskom poluotoku. On dobro shvaća, možda mnogo bolje nego mnogi od nas, koju važnost za monarhiju imade njezin hrvatski i srbski narod u Hrvatskoj a on ovu važnost iztiče svakom zgodom u savezu sa idejom o nerazriešivosti državne zajednice izmedju Ugarske i Hrvatske, da može i Ugarskoj i monarhiji pokazati, koja velika i moralna i politička potencija leži za nju u tome narodu kraljevine Hrvatske. Muž, koji u historičkom duhu shvaća odnošaj izmedju Ugarske i Hrvatske, kao i civilizatornu misiju monarhije prema iztoku, stoji na takovu stanovištu, koje hrvatski patriota može mirne duše odobriti. On se je svojim radom i svojom nesumnjivom inteligencijom iztaknuo na javnom obzorju zemlje a dokazao je činom, da umije zastupati kulturne i gospodarske njezine intererese.

Riedku parlamentarnu silu dobio je sabor sa periodom od godine 1892. u sveučilištnom profesoru dru. Nikoli pl. Tomašiću, koji se je kao jedan od prvaka narodne stranke vinuo u prve redove domaćih parlamentaraca. Pošto je kulturni momenat, koji danas obilježuje narodnu ili unionističku stranku, izbrisao sve negdašnje razlike izmedju njezinih pojedinih članova, nemože se više pitati za to, koji je izmedju njih veći ili manji unionista. No mnogoga, koji ne pozna pobliže dra To-

mašića, može možda zanimati, da je on unionista pur sang, koji u tome čuva tradiciju svoje obitelji, koji poznaje i jezik i odnošaje i duševnu kulturu pobratimskoga naroda i koji tomu narodu donosi veće osobne simpatije od nas, duševnih potomaka starih Iliraca. No ovo njegovo subjektivno stanovište, koje se ima i poštovati i razumjeti, sasvim je irrelevantno; dr. Tomašić ima svoje posebne simpatije kao što imadu i drugi muževi u narodnoj stranci, no svi ti muževi rade skladno i složno na temelju nagodbenoga zakona, unapredjujuć u njegovu okviru a pod vodstvom banovim narodne probitke a izmedju tih muževa iztiče se odličnom intelektualnom sposobnošću, velikim govorničkim darom i osobitim realističkim shvaćanjem dr. Nikola pl. Tomašić. Ovo je u istinu pravi duševni individualitet, koji se neobično jakim i dubokim zvukom govora, originalnošću mislih, nekom osobitom trieznošću u načinu predavanja razlikuje od drugih ljudih, i tko ga je kada u saboru slušao — a on govori samo u riedkim prilikama i uvjek meritorno — dobiva utisak. da je govorio ozbiljan, triezan i pametan čovjek. Neima sumnje, da ga kraj njegovih godina, jer on još uvjek spada medju najmladje članove narodne sfranke, kraj njegova talenta i znanja, koje kao sveučilištni profesor naravno usavršuje, čekaju važni zadatci u javnom životu zemlje, koja treba i traži muževe njegovih svojstava, kao profesor toli važne narodno-ekonomske struke pozvan je, da širi zdrava načela državnoga i narodnoga gospodarstva; kao političar i parlamentarac ima on u saboru da vrši velike dužnosti, koje mu nameće njegov odličan položaj u narodnoj stranci. On je te dužnosti vršio i vršit će ih odsele s prosvietljenim shvaćanjem umna i znanstveno temeljito obrazovana Hrvata.

Njegove od prilike dobe jeste zastupnik kitnjastoga Sriema dr. Svetislav Šumanović, koji je s njim zajedno stupio prije devet godina prvi put u sabor, a koga sabor smatra jednim od duševnih prvaka narodne stranke. Hrvati i Srbi uživaju osobit glas kao darovit narod, a njihov povjestni život zaista potvrdjuje ovo mnienje obrazovanoga svieta. A ovu darovitost i originalnost duha, ovu bistrinu pameti, ovu pronicavost suda sjedinjuje u sebi zastupnik dr. Šumanović. Kada ga slušaš u saboru, udara u oči neobična lahkoća, kojom govori, vidiš pred

sobom čovjeka, koji bez ikakove sile i napora, bez svake pripreme izražava bistre, triezne, pametne misli, te moraš i nehotice uzkliknuti: ovo je zaista bistra pamet. Premda tu ima i akademske obrazovanosti i znanstvene doktrine, neopaža se od svega toga ništa u njegovim govorima; ili bolje rekući, opaža se samo lahkoća, kojom je njegov naravni dar, gotovo igrajući, sebi prisvojio čitavo to znanje, te mu udario pečat svoga sasvim samostalnoga shvaćanja. U njegovim govorima nema nikakovih citata, s kojima se drugi govornici znadu toli izmučiti, nikakovih teorija, nikakove težke znanstvene doktrine, nego je sve to jasno, naravno, sama zdrava pamet, bistar i praktičan sud. Narodna stranka ima razloga poštovati ovoga svoga člana, koji joj svojim talentom i svojim značajem služi na čast, no i hrvatski narod mora s povjerenjem susretati ovoga muža, koji je kao sin srbske narodnosti pravi i iskreni prijatelj Hrvata i koji je vazda radio o slozi izmedju jednokrvne braće. A valjda je istina, da Hrvati, koji poznaju dra Šumanovića iz njegova javnoga rada, a on se bavi samo ovom politikom na očigled čitavoj javnosti, ciene njegovu miroljubivn i pravičnu sviest, da vjeruju čovjeku, koji se nije nikada ni riečju ogriešio o bratinsko čuvstvo prema Hrvatima. Ovo znači mnogo u buri strastih i mahnite mržnje, koja nas je prije razdvajala, a koju je on u užem krugu svojih sunarodnika uvjek pomagao stišavati, te ima uspjeha i njegovu nastojanju u srdačnom odnošaju, koji danas spaja Hrvate i Srbe u narodnoj stranci. Dr. Šumanović, koji je izmedju zagrebačkih Srba jedna od najuvaženijih ličnostih, radi mnogo za kulturni i gospodarski razvitak srbskoga pučanstva u zemlji, a ovaj se njegov rad mora smatrati osobito patriotičnim. On je odlično sudjelovao kod stvaranja tolikih novčanih zavoda i gospodarskih udruga, koje su se posliednjih godina poosnivale u srbskom pučanstvu, a koje imadu zadatak, da unaprede kulturni i gospodarski razvitak naše srbske braće. Ovaj patriotičan rad stvorit će veću prosvjetu i veće blagostanje kod Srba, a ovo će oboje još i više sbližiti jednokrvnu braću i sinove jedne otačbine.

Na čelu neodvisnoj narodnoj stranci stoje dva muža, koji u našem javnom životu već blizu četiri decenija zauzimlju odlično mjesto, narodni zastupnici dr. Marijan Derenčin i dr. Šime Mazzura. Tko bi hotio orisati javno i parlamentarno djelovanje dra Derenčina, morao bi napisati povjest čitavoga toga

vremena; ovdje se, u svezi sa svrhom ovoga djela, mogu iztaknuti tek nekoje značajne crte. S njegovim imenom spaja se preokret i prelazak stare narodne stranke sa polja puste negacije na temelj državopravnoga zakona i pozitivnoga rada u kulturnom i političkom životu naroda; u saboru, koji je godine 1873. sklopio reviziju nagodbe, vršio je on u ime njegove stranke naodličniji parlamentarni zadatak, a ne samo s toga, jer je bio njezin najduhovitiji član, njezin najbolji i najznamenitiji govornik, nego jer je bio i najdublje uvjeren o tome, da nagodbeni zakon stvara široku podlogu i otvara prostrano polje kulturnomu napredku. On je kasnije kao doglavnik dvajuh banova na čelu pravosudnoj upravnoj struci činom i uspjesima svoje uprave zasvjedočio, da je ovaj njegov nazor bio opravdan. Ako dra Derenčina nenalazimo danas u kolu narodne stranke, koja samo nastavlja rad svoje predšastnice s većim uspjehom od nje, ako ga pače vidimo na čelu saborskoj stranci, koja stoji na temelju drugoga političkoga programa, tomu su razlogom takove okolnosti, koje nimalo netangiraju ni politički značaj, ni političku dosljednost štovanoga djakovačkoga zastupnika. U Hrvatskoj nije bilo dosele moguće i pored nastojanja mnogih javnih muževa, da se izvan narodne stranke stvori takova stranka, koja bi, stojeć nepokolebivo na nagodbenom temelju, kao izhodištu čitavoga svoga djelovanja, u okviru zakona vodila opoziciju i zagovarala reforme, što ih traži vrieme i okolnosti javnoga života. Ona nerazumna i nerazumljiva vika na nagodbeni zakon, koja se je dizala u zemlji prije dvadeset i petnaest godina, nije dopustila, da se takova stranka stvori; stranka prava, koja se je u to vrieme pojavila u javnom životu u jačoj snagi, ugušila je svaki vapaj za njom i jamačno će sada trebati duže vremena, dok se uvidi, da je u našim odnošajima opravdana samo opozicija sa pozitivnim ciljevima u okviru zakona i da je svako nastojanje oko idejalnih programa, koliko i može biti patriotično, samo nastojanje pro nihilo. Dr. Derenčin, kada nebi stajao u redovima vladajuće stranke, bio bi naravni vodja takove nagodbene opozicije, jer bi dr. Derenčin imao da u našem javnom životu vrši onu ulogu, koju su najveći englezki državnici i parlamentarci vršili u životu svoga naroda; on, ako nemože biti Pitt na čelu vladajuće stranke, nemože biti drugo nego Fox na čelu opozicije. A jedno se mora požaliti u interesu

samoga naroda. Nezdravi naš stranački život prijašnjih vremena išao je za tim, da ruši svaki autoritet znanja, izkustva i pameti, pa se je tako moralo dogoditi, da u našem javnom životu neuživa dostatnoga autoriteta muž, koji bi ga imao uživati radi svojih sposobnostih. Tko može danas od muževa naših opozicijonalnih frakcija o sebi tvrditi, da je dra Derenčina nadkrilio u svim onim duševnim sposobnostima, koje pojedinog čovjeka daleko uzvisuju nad veliko množtvo, te koje mu po prirodnom zakonu daju pravo, da to množtvo vodi i upućuje na stazu napredka? Danas je njegov autoritet okrnjen u kolu njegovih vlastitih političkih prijatelja a to iz jednoga razloga, koji je valjda i on sam proizveo. On nemože biti vodja opozicije, koja stoji na temelju hrvatskoga državnoga prava, a ovaj je momenat dominanta u njezinu programu, jer on jamačno uvidja; da je takav program i danas i za nedogledna vremena neizvediv u političkom životu naroda. On stoji uzanj, da se nepociepa i ono sila, što ih ta opozicija ima i da ostane uz svoje stare prijatelje. Ta opozicija nemože svomu najpametnijemu članu povjeriti vodstva stranke, nemože ga zaodjeti vlašću prvoga svoga autoriteta, jer je taj dr. Derenčin vrlo triezan, promišljen i praktičan političar, koji doduše kao muž patriotičnih hrvatskih želja podpisuje njezine državopravne programe, no podpisuje ih možda s onom zlovoljom, koju mu ulieva čitavo nejasno stanje te patriotične i nepraktične opozicije. Nu neka dr. Derenčin bude uvjeren, da on u istinu uživa iskreno poštovanje svih svojih političkih protivnika, poštovanje svih Hrvata, koji nemogu zaboraviti, da je on po svojem talentu zaista ures našega narodnoga plemena. Ovaj dr. Derenčin, koji je u svojem javnom životu zasvjedočio svoj nesebični značaj, zaslužuje u istinu poštovanje svakoga, pa ga sve naše stranke žele jamačno još dugo vidjeti u hrvatskom saboru s onom svježom duševnom snagom, koju sveudilj posjeduje.

Politički drug i prijatelj dra Derenčina, zastupnik dr. Šime Mazzura, bolje je sačuvao glas dosljedna političara, a i njegovim protivnicima pošlo bi vrlo težko za rukom dokazati, da je u bitnim načelima ili pitanjima javnoga života promienio svoje stanovište. On nije kao njegov drug djelovao u praktičnom životu pa je mogao lakše ostati na visini načelnoga stanovišta i voditi narodnu politiku u velikim potezima. Ovo je bila nekoč vrlo obljubljena fraza dra Mazzure, a on takovu politiku vodi

i danas. Vjeran toj politici velikih poteza, on je još nedavno uložio sav svoj trud i ugled, da sastavi novinarski kongres slavenskih naroda u monarkiji i da ovako oživi usnulu misao o moralnoj slavenskoj solidarnosti. Ovo je bila jedna od onih utopija, koju su gojili prvaci stare narodne stranke zajedno sa drom Mazzurom, a dr. Mazzura nije se te misli ni danas odrekao. Nju već i sami Česi odklanjaju ili se njom služe kao sredstvom u narodnoj borbi, da zavaravaju ostale slavenske narode, kako se to pokazalo i u najnovije vrieme; čast dru Mazzuri, koji je i tu ostao dosljedan idealima svoje mladosti. Izmedju svih muževa opozicije on uz Erazma Barčića ima najviše simpatija za Slavene pa valjda i za Srbe i zato mu se u tom smjeru neće nikada predbaciti kakav hrvatski šovinizam a ovo je njegovo potonje gledište opravdano. Njegova politika velikih poteza ište slobodu, samostalnost, neodvisnost Hrvatske; ako je istina, što je pokojni Miškatović vrlo svečanim tonom, da odkloni od drugoga sumnju, tvrdio u javnim glasilima, da je, naime, dr. Mazzura sastavio poznati bombastični rujanski proglas od godine 1871., onda je on ostao uvjek onaj isti, koji kao patriota želi Hrvatskoj svaku slavu, al si malo tare glavu, kako bi se u sadašnjem državnom i praktičnom životu imalo samo pokušati, da se taj ideal oživotvori. Ovo nije nikakav prigovor, nego služi za karakteristiku zastupnika dra Mazzure, koji pušta s vida svako praktično gledište hrvatske politike, u okviru nerazriešive državne zajednice s Ugarskom, a posvećuje svoje sile velikim idealima, koji neimaju nikakova temelja u javnom životu. Ovo je muž od prirode tako nadaren, koji je svoj um strogom juridičkom znanošću tako disciplinirao i svoju naobrazbu tako usavršio, da mu ovo rado priznaje čitava zemlja. Prijatelji dra Mazzure nisu trebali dokazivati, da on nije nikada pristao uz reviziju nagodbenoga zakona; mi to i bez njih vjerujemo. Nagodba, revizija nagodbe, historički život hrvatskog naroda u savezu s Ugarskom, izgledi njegove blize i daleke budućnosti u tom savezu, sve su to pitanja praktične narodne politike, a dr. Mazzura nerado zalazi na to praktično polje. Sve to smatrao bi on oskvrnućem njegove politike velikih poteza, koja još uvjek vjeruje u moć slavenske solidarnosti i koja tako rado gradi kule po zraku. A muž, koji gradi te kule, stoji intelektualno visoko, shvaća narodni život i njegove odnošaje

onako, kako ih mogu shvatiti samo vrlo umni ljudi te znade, da se ovi odnošaji nemogu za nedogledna vremena promieniti. On je prototyp stare narodne stranke, čuvar njezinih ideja i ideala pa se prema svima nama može na to pozvati, da je u političkom životu ostao najdosljedniji.

Dr. se Mazzura danas slaže u parlamentarnoj koaliciji s mužem, koji je, po integritetu svoga moralnoga značaja, jedan od najsvietlijih pojava našega javnoga života, i koji nas sili, da poštujemo njegovu nesebičnost i požrtvovnost i osobitu ljubeznost njegove naravi.

Dr. Ivan Banjavčić stoji danas u saboru na čelu jednomu krilu stranke prava; njega je na to mjesto uzvisila tridesetgodišnja vjernost prema stranci i njezinim načelima, pa bi muževi te stranke, ako ne će da razaraju vlastito djelo i djelo svojih prvaka, imali sve razloge, da se ponose ovim svojim prijateljem. Je li stranka prava promjenila svoj program ili nije promjenila; koje njezino krilo ima pravo, da se nazivlje nasliednikom stare stranke, sve su to pitanja, koja nemogu spadati na nas nego na same njezine članove. No to je živa istina, u koju nemože nitko posumnjati, da zastupnik ponositog Karlovca grada nije nikada promjenio svoj značaj, da je on ostao u istinu vjeran svim idealima svoje mladosti i da je njegova nesebičnost i njegova požrtvovnost ona markantna crta, kojom se iztiče na obzorju našega javnoga života. Jeli se stranka prava nalazi u dekadenciji ili ne, o tom se ovdje nemože govoriti, no ako je ono prvo istina, ne manja je istina, da te dekadencije nije mogao skriviti dr. Banjavčić, koji je i u najburnije doba njezinoga političkoga života uvjek stišavao buru strastih, te je jamačno žalio demagožki način, koji je njegovoj stranci toliko škodio. U saboru, gdje se izmedju njegovih pravnika odlično iztiče znanjem i oštroumnošću, osvaja slušaoca mirni, triezni, simpatični način njegova razlaganja, pa kada se govori o čovjeku, koji u svojim govorima nije ni crva uvriedio, onda se ove rieči imadu na nj uporaviti. Dr. Banjavčić shvaća vrlo liberalno odnošaje političkoga stranačkoga života; on u poštenom političkom protivniku vidi čovjeka, koji brani i zastupa svoje nazore sa gledišta svoga uvjerenja, a on ovakova političkoga protivnika mora poštovati. U njemu neima nikakova fanatizma, te odurne nakaze izkvarenih javnih odnošaja; sve je to kod njega neki

tihi kultus ideala iz mladenačkih godina, kojima je ostao vjeran i u zreloj muževnoj dobi, a zanj su ti ideali najljepše duševno zadovoljstvo. Možda on ima u narodnoj stranci najviše osobnih prijatelja izmedju svih njegovih drugova; svakako neima čovjeka u javnom životu, koji bi s većim pravom mogao zahtjevati, da se vjeruje u iskrenost njegovih čuvstava i njegova političkoga uvjerenja.

Pravi idealista našega javnoga života, koji je bio član tolikih prijašnjih sabora, jeste nesumnjivi vodja riečkih Hrvata i najvatreniji zatočnik hrvatskoga prava na Rieku, Erazmo Barčić. Za njega je idealizam duševna potreba, pa su ga sve naše političke stranke radi toga vazda uvažavale i poštovale te njegov parlamentarni i javni rad prosudjivale sa ovoga gledišta. Barčić je blizu pet decenija svoga života uložio u borbi hrvatske ideje na Rieci i nitko nemože shvatiti te borbe, tko nije prije proučio značaj, duh i narav Erazma Barčića. Samo onda moći će se razumjeti pravedna gorčina, koju mu je ulievalo držanje njegovih nezahvalnih zemljaka prema hrvatskoj domovini, koja mu u istinu mora biti zahvalna za sve žrtve, što ih je za tu ideju prinesao i za onaj rodoljubivi žar, kojim ju je vazda branio. Njegov je idealizam emanacija čitave njegove individualnosti. Kao Slaven vazda je gojio velike nade o kulturnoj sposobnosti slavenskih naroda, te je zbilja mislio, da se može izvesti neko moralno jedinstvo svih njegovih grana. Na slavenskom jugu snivao je još i poletnije snove; zamišljao je neko ujedinjenje svih slavenskih naroda, a Srbiji je dosudjivao ulogu južnoslavenskoga Piemonta, koji bi imao izvršiti zadatak, što ga je ova negdašnja kraljevina izvršila kod ujedinjenja apeninskoga poluotoka. Kao Hrvat pristajao je u domaćoj politici za idealnim programom Kvaternikovim i Starčevićevim, no u prvo vrieme nije svatko shvatio, kako Barčić može biti Starčevićev pristaša, a neslaže se barem sa devetdeset postotaka njegovih nazora. On je u Starčevića poglavito odobravao njegove drastične nazore o Austriji, pa se je ovdje našla prava dodirna točka izmedju Slavena Barčića i Ante Starčevića, koji je bio žestok protivnik toj slavenskoj misli. I hrvatsku ideju shvaćao je Barčić drugčije od svoga negdašnjega prijatelja i prvaka, koji joj je vazda udarao obilježje ekskluzivnosti, dočim Barčić nije mogao zamisliti Hrvatstva izvan slavenskoga kola. Erazmo je Barčić svakako naš najvatreniji

parlamentarni govornik; njegovi se govori odlikuju žarom i zanosom, koji nemože proizvesti ničija druga rieč, pa bismo ga mogli slobodno nazvati hrvatskim O' Conellom. No nije Barčić samo govornik, koji je na parlamentarnoj tribuni slavio u hrvatskom saboru pravo slavlje, nego je on i jedan od najdarovitih Hrvata, koji su djelovali prošlih četrdeset godina na javnome polju. Premda su svi javni poslovi hrvatskoga naroda krenuli pravcem, koji nije njemu ni najmanje po ćudi; premda se moralno jedinstvo slavenskih naroda nije oživotvorilo niti se može ikada ožitvoriti; premda se je slavensko pitanje na balkanskom poluotoku riešilo sasvim drugčije, nego je on sebi to riešenje predstavljao, ostao je Barčić ipak idealista, jer on živi samo u ideji i za nju. Danas ga vidimo u gradu Rieci, gdje je stupio na čelo pokreta tamošnjih Hrvata, da izvojuju jedan narodni kulturni zavod, a i ovdje ga prati simpatija javnoga mnienja, kao što je bio svakomu u obće vazda najsimpatičniji njegov rad za hrvatsku narodnu i kulturnu misao na Rieci.

Ima još jedan prvak u sadašnjem saboru, doduše prvak vrlo malene saborske frakcije, no koji ima neku osobitu specifičnu vriednost u našem javnom životu; to je zastupnik dr. Josip Frank. Negdje lanjske godine navršilo se je četvrt vieka, da je stupio u taj javni život najprije kao publicista, a od tada je u njem razvio takovu neobičnu radenost, da bi valjalo izpuniti mnogu stranicu ovoga djela, da se izcrpe samo glavni momenti toga djelovanja; ovdje se tek može navesti nekoliko značajnih crta, koje se u njegovoj individualnosti iztiču. Kada se je u javnosti pojavio, stajali su ban Mažuranić i njegova stranka na zenitu svoje moći; dr. Frank pokrenuo je proti njima na publicističkom polju opoziciju, a ta je opozicija bila zaista odriešita te je već radi toga morala pobuditi pažnju javnoga mnienja. Sada se je dru Franku prvi put dogodilo, a ovaj ga udes donekle prati još i do današnjega dana, da ga javno mnienje nije shvatilo. Njegovi moćni protivnici, koji su sbilja upravljali javnim mnienjem zemlje, znali su to javno mnienje nahuškati proti njemu, te su ga proglasili tudjim, plaćenim agentom, koji da svojom opozicijom proti banu i narodnoj stranci radi samo ocrniti glas Hrvatske pred svietom monarkije. Malo je bilo u zemlji ljudih, koji su već u to vrieme u njemu vidjeli patriotična, sposobna i ambicijozna čovjeka, stvorena za političku borbu i go-

tova, da podnese sve njezine neugodnosti i brige. U sabor je dr. Frank stupio na početku banove ere, kao zastupnik izvan stranaka, i tu je, braneći stanovište nezavisnosti i samostalnosti Hrvatske, glavno težište svoga rada položio na razjašnjivanje njezinoga financijalnoga stanja te poveo parlamentarnu borbu za samostalnost financija. Njegovi protivnici, nekoji od narodne stranke i od stranke prava, radili su složno, a valjda su se jedino u tome slagali, da dokažu, da je u toj struci podpunoma nevješt, pa pošto je sada već mnogo teže išlo, da ga prikažu nepatriotičnim čovjekom, prikazivahu ga ignorantom. Javno mnienje nije ga pravo razumjelo ni prvi put ni sada, pa je vjerovalo u razne bajke, koje su se proti njemu iznosile. No ona stranka prava, koja početkom osamdesetih godina nije htjela ni da čuje o njemu, primila ga je deset godina iza toga ne samo u svoje krilo, nego je on postao i predsjednik njezinoga saborskoga kluba pa je u njezino ime podnesao nacrt adrese, koji je banu, kako je to spomenuto na drugom mjestu, dao povoda, da konstatuje preokret u programu stranke. U istinu je dr. Frank hotio stranku učiniti sposobnom za parlamentarnu i političku akciju, a to mu je i pošlo za rukom. On je sada u stranci pokazao, da ima mnogo talenta za politiku, navlastito za političku taktiku, te je stranka prava, koja je osam godina prije toga bila u saboru četa zanešenih ljudi bez svake stege, izgledala sada pod njegovim parlamentarnim vodstvom kao sasvim disciplinirana frakcija. Uslied kasnijih razmirica, nastalih u stranci, postao je on prvakom jednoga njezinoga krila, pa je kao takav izabran u sadanji kraljevinski odbor, koji ima uglaviti novu financijalnu nagodbu s Ugarskom. I ovdje je dr. Frank neupućenomu svietu, koji je o njegovoj ličnosti i njegovim intencijama bio vazda krivo obavješten, morao dokazivati, da se i u kraljevinskom odboru može zastupati program o financijalnoj nezavisnosti zemlje, a on je to, kako je poznato, i učinio. Možda će se objektivni ljudi u zemlji složiti u sudu glede zastupnika dra Franka, ako se kaže, da se u njemu natječe znatna umna sposobnost sa neobičnom radenošću, kakove nije pokazao ni jedan njegovih suvremenika u javnosti, da se on žilavošću i uztrajnošću ističe nad sve njegove suvremenike javnoga života, i da narod ima u njemu takova javnoga radnika, čija se požrtvovnost mora iztaknuti. O njegovoj patriotičnoj hrvatskoj sviesti nemože biti

nikakove sumnje pa je dr. Frank sve te prigovore proti sebi svojim radom najbolje oborio, a ova je sumnja mogla samo od tuda nastati, što su nekoji ljudi u zemlji mislili, da stranka prava ima neku osobitu povlast na ime patriotične hrvatske stranke, pa da će s njezina razdora, koji se je njemu pripisivao, stradati interesi Hrvatske. Ti interesi nisu s toga razdora nimalo stradali, a nije ga valjda skrivio dr. Frank. On može častno zastupati u hrvatskoj politici jednu struju javnoga mnienja, jer on nije ni agent, ni tobožnji tudji plaćenik, ni ignorant, kako su ga u različito vrieme njegovi protivnici nazivali, nego je patriotičan i vrlo uman čovjek a financijalnu struku, kojoj je svoj rad poglavito posvetio, razumije tako, kao riedko tko u Hrvatskoj. Narod, koji treba ovako sposobnih i radenih ljudih, mora imati povjerenje i u ovoga svoga sina, koji svojim radom služi njegovim interesima.

XIV.

(Prosvjeta; pučke, srednje i stručne škole; novi kulturni zavodi; sveučilište; razni gospodarski zakoni.)

Čitatelj ovoga djela, koji je dosele pratio razvitak političkih, prosvjetnih i gospodarskih odnošaja pod banovom vladavinom, traži jamačno, da mu se pruže i glavniji podatci, navlastito o duševnom kulturnom razvitku, u prvom redu o stanju pučkih i s ovima u jednu kategoriju spadajućih škola, onda da se napomenu svi kulturni zavodi i uredbe, koje su u to vrieme stvorene. Ovo djelo i ide za tim, da pokaže taj kulturni napredak, koji se ogleda u tolikim stvorenim zakonima i uredbama na prosvjetnom i gospodarskom polju.

Koncem godine 1883/84. bilo je u čitavoj, sada već ujedinjenoj kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, 1227 pučkih škola. Od tih škola bilo je 1163 sa nastavnim jezikom hrvatskim (srbskim), 46 sa njemačkim, 14 sa magjarskim, ostale sa rusinskim i slovačkim jezikom. Učiteljskih sila podučavalo je na tim školama 1750. Na polazak bilo je obvezano 188.443 djece a faktično je polazilo 109.665. Ovamo ide još opetovna dotično produžna obuka, na koju je bilo obvezano 23.524 školskih sposobnjaka a polazilo je faktično 18.690. Gradjanskih škola bilo je u čitavoj zemlji 17. Na sve ove škole trošilo se 1,163.603 for. Srednjih škola bilo je 16, onda 2 trgovačke škole sa dva razreda, pripojene velikim realkama u Zemunu i Zagrebu. Potonje škole, koje su tek bile ustrojene, polazilo je još malo učenika. U Senju bio je te godine ustrojen naukovni tečaj za obrtničku i trgovačku mladež, koji stoji i danas pod upravom ondješnje trgovačko-obrtničke komore. U zemlji su obstojale 4 preparandije, dvije javne i dvije privatne, koje je u svem polazilo 248 učenika i učenica, a koji su uživali zemaljsku podporu od blizu 22.000 for.

Od 16 srednjih učilišta bilo je 9 velikih gimnazija, 1 velika i 1 mala realna gimnazija, 3 velike i 2 male realke. Godine 1883. bila je ukinuta velika gimnazija u Senju i pretvorena u malu realnu gimnaziju, koja je napokon prije više godina podignuta na veliku realnu gimnaziju.

U godini 1885. ustrojene su šegrtske škole, kojih je koncem godine 1886/1887. bilo 21 sa 51 razredom. U gradovima i mjestima, gdje nije obstojala trgovačka škola, uvedeni su na tim šegrtskim školama tečajevi za trgovačke naučnike, u kojima se je preduzimala obuka u trgovačkim predmetima. Ove je škole, koje su zaista doskočile velikoj potrebi, polazilo 2248 učenika, a trošilo se na nje 22.582 forinta.

U »Službenom Glasniku«, koji je kr. zemaljska vlada počela izdavati godine 1883., te u kojemu se priobćuju sve naredbe vladinoga odjela za bogoštovje i nastavu, sva imenovanja i svi statistički podatci o razvitku naučnih zavoda, u tom Glasniku priobćeni su gotovo svake godine statistički podatci o stanju škola.

Pošto je gore zabilježeno, kakovo je bilo stanje pučkih, stručnih i srednjih škola koncem godine 1883/84. mogu se napomenuti samo promjene, koje su tečajem vremena nastale kao i novoustrojeni školski zavodi.

Godine 1886/87. ustrojene su škole za drvorezbarstvo i to 7, u Gospiću, Otočcu, Ogulinu, Marija Bistrici, Križevcima, Staroj Gradiški i Zemunu, koje je u svem polazilo samo 69 učenika. Nadalje su već obstojale škole za pletenje košara u Gospiću, Mitrovici, Osieku, Petrovaradinu i Zemunu, onda škola za urarstvo u Ogulinu i zemaljska obrtna škola u Zagrebu, te nautička škola u Bakru. Ovo su bili stručni zavodi, koji su u zemlji obstojali. Zemaljska obrtna škola bila je sve do godine 1889. privremena te je ove godine ustrojena zakonom i izdan za nju ustrojni štatut.

Već je na drugom mjestu spomenuto, da je god. 1888. donešen u saboru novi školski zakon o uredjenju pučke nastave i obrazovanju pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Na temelju ovoga zakona izdala je kr. zemaljska vlada ustrojni štatut za učiteljske škole, onda ustrojni štatut za više pučke dječačke škole smjera gospodarskoga, obrtničkoga i trgovačkoga; na temelju ovoga zakona uvedene su gymnastične vježbe u

pučkim školama. Godine 1892. je u Zagrebu ustrojen takav gimnastički tečaj, na kojem su podučavani učitelji, koji su vani stekli stručnu naobrazbu; odredjeno je ustrojenje privremenog ženskog liceja u Zagrebu, koji daje djevojkama priliku, »da si pribave višu obćenitu naobrazbu i mimogred da se takodjer priprave za eventualno polaganje stručnih izpita i za slušanje sveučilištnih študija.« Ovaj je licej, kojega se polazak i uspjeh može u istinu nazvati znatnim, ostao do današnjega dana privremen, a koliko se je moglo razabrati iz izjava, što ih je ban dao posliednjih godina uslied raznih, podnešenih mu molba, da se zavod ustroji zakonom, nije se zemaljska vlada jošte odlučila, kada da takav zakon podnese na ustavno razpravljanje. Iste godine odredjeno je ustrojenje privremene ženske stručne škole u Zagrebu, koja je kasnije postala definitivnom; svrha ja ovoj školi »da djevojke osposobi za samostalnu privredu vlastitim radom i pripravi za praktičan život u kući.« Ove su škole tako napredovale, da ih je koncem godine 1897 98 postojalo 17.

Glede stanja pučkih škola čita se u statističkom izvještaju za godinu 1888 89. da ih je ukupno bilo 1248 sa 1910 učiteljskih sila; broj pučkih škola narastao je dakle u 5 godina samo za 21. Na polazak škole bilo je obvezano 243.538 školskih sposobnjaka, a faktično je polazilo 152.836, dakle 62.75 postotaka. Koncem godine 1892/93.bilo je pučkih škola svega 1272; od tih bilo je 95·1% obćih pučkih škola a ostale vjerske javne i privatne. Jedna pučka škola dolazila je na 1.719 stanovnika. Od obćih pučkih škola bilo je sa nastavnim jezikom hrvatskim 1158, a ostale su bile sa nastavnim jezikom njemačkim, magjarskim, rusinskim i slovačkim. Na te škole potrošila se svota od for. 1,654.473. Učiteljskih sila bilo je u svem 2.057. Školskih obvezanika bilo je svega 282.643 a faktično je školu polazilo 180.410. Kako se odavle vidi narasao je ponešto broj škola a i učiteljskih sila, pošto je medjutim otvorena još jedna učiteljska škola u Osieku, no izmedju školskih sposobnjaka i polaznika ostalo je još uvjek dosti veliko nerazmjerje; kako se je to moglo razabrati iz izjava stručnjaka, priobćenih u javnim glasilima, razjašnjuje se to poglavito time, da nije bilo dovoljno školskih sgrada za smještenje tolike djece, a takodjer i tegotne komunikacije u mnogim krajevima zemlje otežčavale su polazak škole kao i siromaštvo dotičnoga pučanstva. Uvidjajuć nestašicu školskih

sgrada, kr. zemaljska vlada odredila je godine 1894., da se imade koje sagraditi novih školskih sgrada, koje pregraditi i razširiti postojeće svega 164 objekta. Od tih sgrada izveden je tečajem sliedećih godina najveći dio. Koncem godine 1895/96. pokazao se je priličan napredak, jer je sada bilo već pučkih škola 1.324, na koje se je trošila zaista znatna svota od 1,894.754 for. Koncem godine 1897 98 bilo je ukupno 1360 škola, na koje se trošilo 1,799.804 for. Broj učitelja narasao je na 2361 a naravno da je uslied toga doista znatnoga porasta učiteljskih sila morala i pučka obuka biti intenzivnija. Nego nerazmjerje izmedju obveznika i polaznika bilo je još uvjek dosta znatno a ovo se ima pripisati nestašici materijalnih sredstava kao i siromaštvu pučanstva, što se može ukloniti samo s vremenom uslied narodnoga gospodarskoga napredka. Ovi uzroci materijalne naravi, koji stvaraju još uvjek znatno nerazmjerje izmedju školskih obvezanika i polaznika, navlastito se opažaju kod pučanstva pravoslavne vjeroizpovjesti.

Premda toga pučanstva ima u Hrvatskoj i Slavoniji blizu jedna trećina stanovničtva, polazilo je godine 1892 93. pučke škole 131.608 djece rimokatoličke, 40.879 grčkoiztočne djece, dočim su ostala pripadala ostalim vjeroizpovjestima u zemlji. Ovakav slab polazak grčkoiztočne djece opaža se i kod viših pučkih škola a tomu su krive okolnosti, koje se mogu promieniti samo s većim materijalnim napredkom.

Što se tiče šegrtskih škola množio se je njihov broj kao i broj učenika od godine do godine, a ovaj je napredak tih škola u istinu radostan pojav u prosvjetnom životu. Godine 1888. bilo ih je već 28, dakle 7 više; koncem godine 1890 91. 30 sa 118 razreda; koncem godine 1891/92. 31 sa 139 razreda i 309 šegrta; koncem godine 1895. polazilo ih je 4335 učenika. Broj ovih škola i učenika raste od godine do godine do danas. Što se tiče gradjanskih škola bilo je tih godine 1889. u svem 19 a polazilo ih je 1559 učenika. Trošilo se na nje for. 122.443. Kako je poznato, pretvorene su ove gradjanske škole u više pučke škole realnoga smjera. Ovih viših pučkih škola bilo je godine 1893/94 14 javnih a 5 privatnih. Trošilo se na nje 97637 for. a polazilo ih je 1.145 učenika, od kojih je bilo katoličke vjeroizpovjesti 1327, grčkoiztočne 292 a inih vjeroizpovjestih 126. Godine 1897/98. bilo je ovih škola 28 javnih i privatnih; po-

lazilo ih je 2638 učenika, a trošilo se na nje 101.948 for. Poslie se je broj ovih škola još i umnožio. Škola za ženski ručni rad bilo je godine 1890.91. 10 a kasnije se je njihov broj još pomnožao. Glede učiteljskih škola, koje su preustrojene na temelju školskoga zakona od godine 1888. ima se spomenuti, da je takove 4 škole (po jednu mužku učiteljsku školu u Zagrebu i u Petrinji, žensku školu za obrazovanje učiteljica i srbsku preparandiju u Karlovcu) polazilo koncem godine 1893. 453 učenika i učenice; od tih bilo je po vjeroizpovjesti 371 rimokatoličke a 72 grčkoiztočne vjere. Kasnije je ustrojena nova učiteljska škola u Osieku, te je tako dovoljno skrbljeno za pučki učiteljski pomladak. Godine 1893. otvoren je uz mužku učiteljsku školu u Zagrebu internat, prvobitno za 30 pitomaca, koji je kasnije proširen.

Godine 1891. izdana je naučna osnova za zemaljski zavod za gluhonieme u Zagrebu, koji je kasnije i proširen te udobno smješten u zemaljskoj sgradi u Zagrebu, gdje je prije bila bolnica milosrdnih sestara. Godine 1892. otvoren je na zemaljskoj obrtnoj školi još tečaj za obrazovanje graditelja i pomoćnog im osoblja; ova je škola u obće znatno proširena te stoji na visini sličnih zavoda u najkulturnijim zemljama; za smještenje te škole podignuta je krasna zemaljska sgrada. Trgovačkih škola kojima je dodan i treći razred, ima danas tri: u Osieku, Zagrebu i Zemunu, a polazi ih od godine do godine sve više učenika. Godine 1894. uveden je u Zagrebu tečaj za obrazovanje pučkih učitelja u gymnastici; godine 1895. izdana je naučna osnova za ženski i mužki šlöjd u pučkim školama (pletenje, vrpanje, šivanje i krpanje.) Kasnije je ustrojen i zemaljski zavod za sliepu djecu.

Glede srednjih i pučkih škola donesen je godine 1887. zakon o ustroju vrhovnoga nadzora nad tim školama te su kod kr. zemaljske vlade ustrojena po dva mjesta nadzornika za jedne i druge škole. Glede srednjih škola poznato je, da ih je kasnije još nekoliko ustrojeno, a ujedno su realke pretvorene u realne gimnazije. Godine 1890. bilo je 8 velikih gimnazija, četiri realne gimnazije i četiri realke. Godine 1891. ustrojena je samostalna mala realka u Vukovaru, za koju je trošak preuzela ondašnja trgovištna obćina. Godine 1894. pretvorena je velika realka u Zagrebu u realnu gimnaziju, a to isto učinjeno je godine 1895. s velikim realkama u Zemunu i Osieku; ujedno su

realne gimnazije dobile 8 razreda. Lanjske godine pretvorena je niža realna gimnazija u Belovaru u višu. Godine 1894. ustrojena je u Zagrebu i druga gimnazija. Tečajem ovih godina podignute su za mnoge srednje, stručne i učiteljske škole krasne nove sgrade, navlastito u gradu Zagrebu te je u najkrasniju izmedju njih godine 1895., Njegovo Veličanstvo, boraveći u Zagrebu, položilo zaglavni kamen.

Glede najvišega učilišta spomenuto je na drugom mjestu, kako je trošak za nj rasao od godine do godine postepeno sa ustrajanjem novih stolica i sa poboljšanjem profesorskih beriva. Ustrojena je i viša šumarska akademija, te prislonjena uz filozofički fakultet sveučilišta. Ustrojeni su takodjer seminari za staroklasičnu filologiju, historiju, hrvatski jezik i književnost, za matematiku, za pravo i državoslovnu struku te za pedagogiju. Sada se ventilira pitanje, da se podigne nova sgrada za sveučilištnu biblioteku.

U prijašnjim poglavjima zabilježeni su mnogi zakoni gospodarskoga značaja, koji su kroz ovo vrieme donešeni, te na kojima se osniva današnja praktična akcija zemaljske vlade u gospodarskom životu; spomenuti su takodjer i zavodi, koji imadu širiti teoretičnu i praktičnu gospodarsku obuku. Nekoji tih zakona, koji su samo spomenuti, moraju se ipak ovdje pobliže razjasniti kao što se mora označiti i svrha tih gospodarskih zavoda. Već je rečeno, za kojom se je svrhom išlo zakonom o zadrugama; u isto vrieme donešen je zakon o komasaciji zemljišta. Važan je bio zakon o uredjenju šumarsko-tehničke službe kod vrhovne zemaljske oblasti te kod podčinjenih oblastih, jer se njime imalo uspješnije zaštititi veliko prirodno blago zemlje, njezina šuma. Površina šuma iznosila je u Hrvatskoj i Slavoniji 3,000.000 hektara. Iza toga donešene su osnove o zaštiti koristnih ptica te osnova zakona o lovu a svim ovim zakonima bila je svrha, da se narodno gospodarstvo što većma podigne. Pažnju zaslužuje zakon o ustrojenju vinogradarske i voćarske škole u Petrinji. Ova je škola ustrojena, pošto je filokserna zaraza bila od 68.000 hektara vinograda, koji su još postojali godine 1886., utamanila 28.000 hektara. Istina je, da se je na ratarskim školama u Požegi i Križevcima i dotle podučavalo u vinogradarstvu i voćarstvu no činilo se to samo uzgredno pa je sada ustrojena škola, kojoj je to bio izključivi

predmet obuke. Tako je ovim časom započela borba proti pošasti, koja je bila zemlji i njezinim pojedinim vinogradarima naniela toli ogromnu štetu, pa je ta borba nastavljena do današnjega dana s tolikim uspjehom, da je zemlja prilično prebolila tu vinogradarsku krizu. Vriedno je spomenuti i zakon o tamanjenju plućne zaraze kod goveda. Do ovoga časa nije ta bolest bila opažena u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji te je tomu zakonu bila svrha, ako bi se ta bolest širila, da omogući što brže i temeljitije njezino tamanjenje. A zemlja je bila jednim medjunarodnim ugovorom takodjer obvezana, da donese ovakav zakon. Uslied konvencije, koja je bila sklopljena izmedju Njemačke i Austro-Ugarske, morale su obje države monarhije pa tako i Hrvatska, koja je u tim poslovima autonomna, stvoriti takav zakon, ako su htjele crpiti korist, koju im je ta konvencija zajamčivala u pogledu trgovine s marvom i sa surovinama. No i negledeć na to, goveda su za zemlju tako veliko narodno blago, da ga je valjalo zaštititi svim mogućim sredstvima.

Zakonom o uredjenju zdravstvene službe doskočeno je nedostatcima te službe. Zakon o uredjenju zdravstva od godine 1874. pokazao se je nedostatnim i nepodpunim, jer je samo uredio zdravstvenu službu u vrhovnoj instanciji, ostavivši ju neuredjenu kod obćina. Ovaj zakon, uredivši tu službu kod obćina, udario joj je pravi temelj. Zemaljska vlada sazvala je u tu svrhu stručno povjerenstvo te je s njim u sporazumu ustanovila zakon, koji je sabor prihvatio te kojim je zdravstvena služba sustavno provedena po svih grana zdravstvene uprave od najviše do najniže, a naročito se gledalo na to, kako da se zdravstvo uredi po seoskih obćina, pošto je seosko pučanstvo i najviše stradalo, neimajući dovoljne liečničke i primaljske pomoći, niti u obće dovoljne zdravstvene uredbe. Ban je iztakuuo smjer ove zakonske osnove kazavši: »Ovom zakonskom osnovom hoćemo da uredimo zdravstvo na boljoj podlozi nego što je danas. Mi kažemo: imamo kržljavoga naroda, imamo močvara, koje su nezdrave i jer sve to znamo a malo smo liečnika imali, jer smo ih slabo plaćali; imati ćemo ih sada više te ćemo ih sada bolje plaćati a onda će vladati u zemlji povoljniji zdravstveni odnošaji.« Ovamo je spadao i zakon o uredjenju ljekarstva u zemlji. Izhodište toj zakonskoj osnovi bilo

je, kako je to razjasnio odjelni predstojnik Stanković, načelo, da će se ljekarne i u napredak otvarati samo oblastnom dozvolom. Na temelju zakona podieljuje zemaljska vlada osobno pravo da se podieli ljekarna. Traži se naobrazba ljekarnika, koji imadu pružati jamstvo za stručnu pohranu i pripravu ljekova, i u obće za upravu ljekarna, tih riznica ljekova. Zakon ište u pogledu znanstvenoga praktičnoga naobraženja ljekarnika, da je diplomirani doktor ili magister farmacije i da je, polučivši takovu diplomu, pet godina služio u kojoj ljekarni kao pomoćnik. Bitna je i temeljna ustanova zakona, da se realna prava ljekarnička neće više podieljivati i da je osobno pravo držati ljekarnu vezano o osobu, kojoj je podieljeno pravo na ljekarnu i na stanoviti okoliš kojega mjesta. U vrieme, kada je zakon donešen, bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 117 ljekarna; jedna je dolazila na 18.686 duša; a odbiv 21 ljekarnu, koje se nalaze u gradovih Zagrebu, Karlovcu, Varaždinu i Osieku sa stanovničtvom od 90.000 duša, dolazilo je na jednu ljekarnu 22.000 duša. Ugovorom o osiguranju svilogojstva u Hrvatskoj i Slavoniji predana je ciela uprava svilogojstva na 15 godina ugarskomu ministarstvu poljodjelstva. Premda je ovaj posao autonomne naravi, mislila je ipak zemaljska vlada, da će bolje osigurati razvitak svilogojstva u zemlji te zanimaocima otvoriti izdašno vrelo privrede, ako tu upravu preda ugarskom ministarstvu, koje je već razpolagalo dovoljnim stručnim silama kao i dovoljnom glavnicom te svojim u Ugarskoj polučenim uspjesima jamčilo, da će i u nas unapredititi tu gospodarsku granu. Ovaj je napredak dosele i postignut. Zakonom o zaštiti nasada američke loze imala se je pospješiti regeneracija vinograda te je ova svrha i polučena.

Izmedju tolikih upravnih grana zemaljske vlade zaslužuje osobitu pažnju statistički ured, koji je ustrojen zakonom od god. 1875. Bilo je sasvim naravno, da su kroz usavršenje uprave, kroz nove zadaće, koje si je kr. zemaljska vlada stavljala od godine do godine, rasle i agende toga statističkoga ureda te nije za obavljanje tih agenda dosizao zakonom ustanovljen neznatan broj činovnika. Tomu je doskočeno zakonom, donešenim godine 1895. Kako je poznato, upravlja tim uredom najodličniji domaći strukovnjak, koji kao takav uživa glas daleko preko granica naše domovine te je ova grana naše auto-

